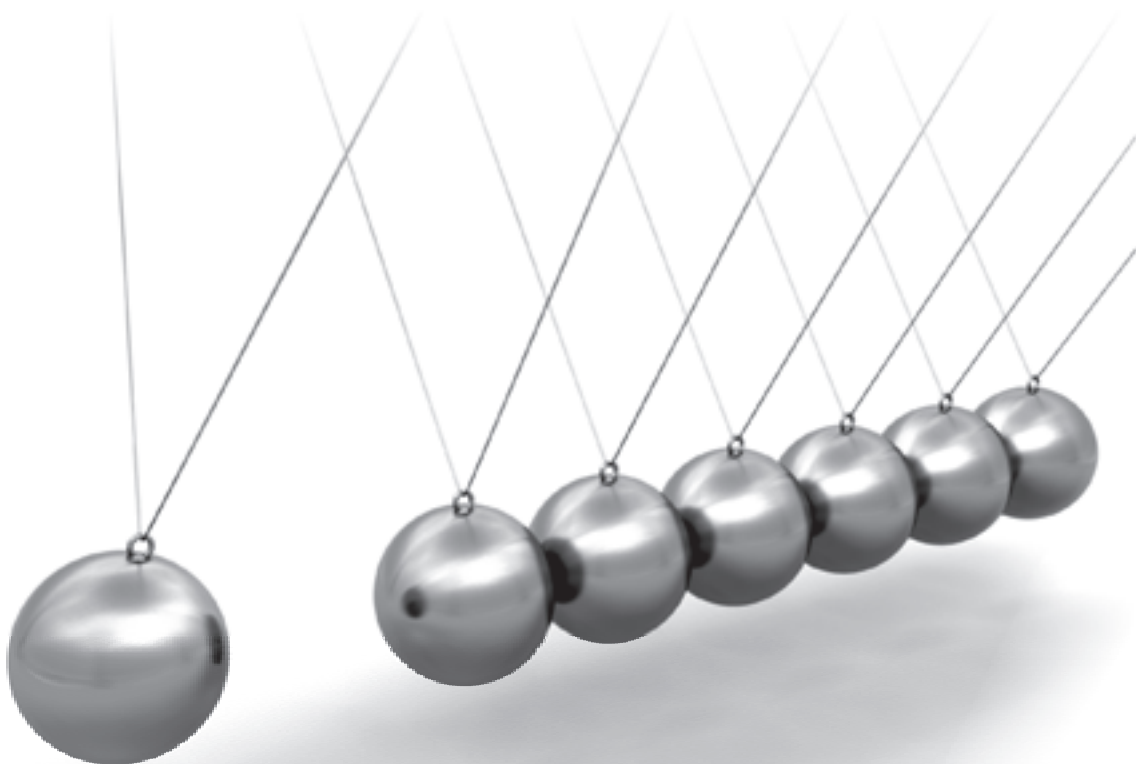

КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несигурности

Огњен Радоњић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

КОВИД 19:

**пандемија друштвених
ризика и несигурности**

Оїњен Радоњић (уредник)

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несијурности
Огњен Радоњић (уредник)
Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Сретен Вујовић
Проф. др Миодраг Зећ
Проф. др Ђокица Јовановић
Проф. др Бојан Жикић

Лектор

Ирена Поповић

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-171-4

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Оињен Радоњић*
Предговор

I. Социоекономски изазови и дисторзије у високом образовању

- 13 | *Владимир Илић*
Пандемија као природни експеримент и савремена социологија
- 31 | *Оињен Радоњић*
Пандемија вируса корона и растуће глобалне неједнакости
- 51 | *Мирјана Бобић*
Бити жена/мајка у време пандемије ковида 19 у Србији
- 69 | *Исидора Јарић*
Ендемијски паноптикум незнања: популистички менаџмент високог образовања у пандемијском убрзању

II. Политички потреси и јавни дискурс

- 89 | *Никола Самарџић*
Пандемија у игри ауторитарних сила. Нови безбедносни изазови и дилеме либералне демократије
- 103 | *Милан Вукомановић*
Српска православна црква и ковид 19: религијске, друштвене и политичке импликације пандемије
- 115 | *Нађааша Јовановић Ајзенхамер*
Теоријски мизансцен за разумевање друштвених и политичких изазова у глобалној пандемији: претече и нове тенденције
- 135 | *Харис Дајч*
Глорификација колаборациониста у Србији уочи и за време пандемије
- 151 | *Мирјана Агамовић*
Ковид речник у јавном дискурсу

ПРЕДГОВОР

Нови вирус корона угледао је светлост дана у децембру 2019. године у кинеској провинцији Хубеј. Услед његовог убрзаног ширења у светским размерама, Светска здравствена организација је свега неколико месеци касније, у марту 2020. године, прогласила глобалну пандемију.

У овом зборнику се разматрају људске, економске, друштвене, образовне и политичке импликације пандемије вируса корона. Пандемија је тренутно и непосредно имала негативне ефекте по здравље људи и изазвала је слом целокупних здравствених система широм планете. Нажалост, ти негативни ефекти ће и у дугом року оставити трага на здравље људи и саму одрживост здравствених система. Осим здравствених, по систему спојених судова, пандемија је имала снажне негативне последице на друштво, економију, образовање и демократију, и у националним и у глобалним оквирима. Како ће се цео овај заплет надаље одвијати, остаје да се види, али у овом тренутку је важно сагледати са којим се све проблемима суочио свет, како бисмо што спремније дочекали нове поремећаје, који извесно следе.

Зборник је подељен у два дела. У првом делу, који носи назив „Социоекономски изазови и дисторзије у високом образовању“, Владимир Илић закључује да је пандемија вируса корона показала разлике у функционалном значају појединих друштвених делатности и разлике у важности различитих друштвених улога, чиме је пружио шанса да се у социологији још једном укаже на значај драстичних својинских разлика које нису друштвено оправдане. Пандемија, како аутор истиче, појачава значај димензије власништва у одређењу друштвеног положаја индивидуа и група, при чему се не угрожава профит. Исто тако, образовање, као дистинктивна карактеристика која утиче на могућност заражавања, у пандемији губи значај, чиме се узрочни значај својине на рачун образовања приближава површини друштвене стварности. Огњен Радоњић у средиште своје анализе ставља различите перспективе асиметричног удара пандемије вируса корона на економску активност и неједнакост у расподели богатства и дохотка земаља у развоју у односу на развијене земље. Аутор констатује да су тренутно земље у развоју у далеко неповољнијој позицији него развијене земље захваљујући неравномерној глобалној

расподели вакцина, обиму неформалне запослености и могућности рада од куће, расположивости и приступу здравственим услугама, израженој зависности од дознака миграната, значајном паду извозних прихода, претераној акумулацији дуга, недовољном капацитету за фискални одговор и израженој неједнакости у расподели дохотка и богатства. Мирјана Бобић примећује да су у пандемији жене/мајке преузеле главни терет преживљавања. С друге стране, како ауторка истиче, приметно је и нешто веће учешће мушкараца, очева, највише у кризи о деци и старијим, што указује на пораст заједништва у околностима непостојања ширих сродничких мрежа неформалне помоћи које је већ примећено у скоријим истраживањима породица у Србији. Исидора Јарић трага за начинима на које популистички политички менаџмент на власти управља образовним системом, посебно високим образовањем, изграђујући специфичну паноптичку управну структуру, у чијем центру се налази популистички лидер. Ауторка закључује да централизована структура одлучивања у Србији опструира и угрожава различите процесе у (високо)образовном пољу, од којих је можда најозбиљнији нарушавање аутономије универзитета.

У другом делу зборника, насловљеном „Политички потреси и јавни дискурс“, Никола Самарџић истиче да је пандемија постала најозбиљнији безбедносни глобални изазов јер је затекла либерални поредак у тренутку најопасније кризе институција након Хладног рата, нарочито кризе дипломатије и безбедности Европске уније. Аутор упозорава да су Сједињене Америчке Државе, Уједињено Краљевство и Немачка допустили продор нелегитимних интереса Русије и Кине у њихове политичке системе и економије, што је имало за последицу да су се заједничке институције Европске уније спустиле на најнижу тачку угледа, утицаја, уверљивости и ефикасности, док су се у америчком друштву, доведеном до руба грађанских сукоба, догодиле нове дубоке поделе. Пандемија је, како аутор истиче, узроковала и важне политичке промене у Сједињеним Америчким Државама које су допринеле отварању кључних питања за односе Европске уније са Русијом и Кином. Милан Вукомановић се усредсређује на религијске димензије пандемије у Србији у социолошком тумачењу институционалне улоге Српске православне цркве и процесу прилагођавања свештенства и верника пандемијским околностима. Аутор закључује да ни држава ни црква нису биле на нивоу свог задатка – државни представници су износили контрадикторне информације и поруке и нетранспарентне податке, док су високи представници цркве, уз неколико изузетака, оставили утисак потпуног несналажења и

произвољности. Наташа Јовановић Ајзенхамер приказује и критички анализира неколико савремених, хеуристички плодних, социолошких и политиколошких теоријских концепата како би допринела разумевању глобалне политичке ситуације у доба пандемије. Ауторка тематизује популизам, постдемократију и постистину и даје краatak осврт на неке старије концепте како би се обезбедили теоријски континуитет и разумевање процеса дугог трајања. Харис Дајч разматра разлоге због којих се јавља феномен глорификације сарадника окупатора из Другог светског рата. Аутор у раду покушава да утврди да ли је избијање пандемије вируса корона утицало на степен глорификације сарадника окупатора и закључује да је пандемија успорила глорификацију и да није водила новим судским случајевима чији је циљ рехабилитација најпроминентнијих сарадника окупатора из Другог светског рата. Мирјана Адамовић анализира промене које је изазвала пандемија у домену лексике – продор медицинске терминологије у свакодневни говор и нове позајмљенице и речи. Ауторка запажа да друштвене околности утичу на промене у језику, који се тим променама прилагођава првенствено у свом лексичком систему, али и закључује да се за велику већину нових речи и израза чија је појава изазвана пандемијским контекстом може оправдано претпоставити да неће постати део општег лексичког фонда.

На крају, захваљујем се свим ауторкама и ауторима овог зборника које/и су, свака/и из изабране перспективе, допринеле/и бољем разумевању бројних и врло комплексних друштвених промена које су наступиле након једног тако снажног шока као што је пандемија изразито заразног и леталног вируса корона. Посебну захвалност дугујем рецензентима на стрпљењу и преданости и Управи Филозофског факултета Универзитета у Београду на финансијској и логистичкој подршци. Сматрам да овај зборник садржи вредне увиде који могу бити од користи научној и стручној јавности, али и широкој читалачкој публици.

Огњен Радоњић

I. СОЦИОЕКОНОМСКИ ИЗАЗОВИ И ДИСТОРЗИЈЕ У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ

Владимир Илић*

ПАНДЕМИЈА КАО ПРИРОДНИ ЕКСПЕРИМЕНТ И САВРЕМЕНА СОЦИОЛОГИЈА

Апстракт: Природни експеримент је један од квазиексперименталних поступака за испитивање друштвене узрочности. Пандемија одређене друштвене трендове изводи из латентне на манифестну раван. Један од предмета овог написа су стратификацијске последице убрзавања реалних друштвених промена. Други предмет су особине „социологије маске и дистанцирања“. Она је пренагласила значај старости и расе, а занемарила својину као најзначајнију основу друштвене стратификације. На тај начин „социологија маске и дистанцирања“ јача апологетску улогу савремене социологије.

Кључне речи: социологија маске и дистанцирања, старост, раса, својина

Неки социолози пандемију ковида 19 виде као најдубљу јавноздравствену и економску кризу нашег времена. Разумљиво је то што у друштву хиперпотрошње и социолози рекламирају и брендирају предмете свог рада. Двадесет први век тражи и изискује медијску пробојност и употребу јаких, драматичних израза, да би се привукла пажња (и) на тржишту идеја и знања. Они доживљавају пандемију као друштвени експеримент без преседана (Matthewman & Huppatz, 2020). Међутим, то је пре квазиексперимент, у смислу природног експеримента (Милић, 1978) који је извесно имао преседане; у јавности је у том смислу најчешће помињана пандемија шпанског грипа после Првог светског рата. С друге стране, Matthewman и Huppatz су у праву када пандемију, коју виде као експеримент, доживљавају као живу лабораторију *in ripe*. Та дистинкција између експеримента и квазиексперимента није епистемолошки неважна. Експеримент (у природним условима) подразумева претходну разраду једне или

* Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Социологија, тежиште истраживања Методологија социолошких истраживања. Адреса е-поште: vilic@fbg.ac.rs.

више ривалских хипотеза и њихово ригорозно тестирање путем оперативне контроле релевантних чинилаца. Он је теоријски чврсто утемељен. Природни квазиексперимент подразумева *post facto* теоријска објашњења; њих је лако наћи за сваки утврђени емпиријски однос. Поставља се питање стандарда који ће бити примењивани у процени могућих и изабраних теоријских средстава која усмеравају социолошку анализу.

Пандемија је изненадила социологе. Када је у новембру 2020. године остварен увид у неколико најутицајнијих светских социолошких часописа, пронађен је само један поткаст у *American Sociological Review* који се односио на пандемију. Социолошки часописи у Србији брже су реаговали: *Социолошки преглед* је пре краја године издао тематски број о друштвеним последицама пандемије, састављен од неколико десетина радова овдашњих и страних аутора. Часопис *Социологија* је нешто слично учинио мало касније; због просторних разлога пажња ће бити посвећена само неким написима и изворима за те написе објављене у првом од поменутих часописа. Потом ће се изнети неки закључци општијег карактера.

Старост, раса, класа и себичњаштво

У једноме од написа садржаних у поменутом темату О. Марковић Савић упозорава да се „може очекивати да ће спасени од вируса корона умрети од незапослености и рецесије, тј нуспродуката тих појава“ (Марковић Савић, 2020, 651). Ауторка тиме отвара питање диференцијалне функционалности пандемије. Она се позива на текст Џефа Грина (Jeff Green), према коме само трећина радника у САД може да ради од куће, заштићена од заразе. Разумљиво је да у могућностима за „рад на даљину“ постоји велика разлика између мануелних радника и „белих оковратника“. Марковић Савић очекује да ће пандемија повећати моћ држава и сматра да је „могуће да дође до напретка државног капитализма какав виђамо на примеру Кине“ (Марковић Савић, 2020; Green, 2020). С друге стране, она је изричита у оцени да је пандемија показала кризу капитализма који је заборавио на државу благостања (Марковић Савић, 2020, 648).

Сам Ј. Грин, у наслову свог текста на који се Марковић Савић позива, наводи да је ковид 19 болест која друштво дели по расним, класним и добним линијама. Пандемија је у Сједињеним Америчким Државама повећала већ постојећа расистичка осећања против Кине-за. Пошто та болест знатно више угрожава старије него млађе људе,

зараза је појачала међугенерациске поделе. Грин примећује да је, у условима повећања незапослености услед пандемије, више „белих крагни“ у стању да задржи посао радећи „од куће“ него мануелних радника. Он износи да је пандемија „захватила неке групе више него друге, подстичући отровну мешавину страха, ресантимана и задовољства због несреће других (*Schadenfreude*)“ (Green, 2020). Грин запажа диференцијалну дисфункционалност пандемије, пропуштајући да укаже на њене апсолутне, а не само на релативне добитнике. Социолошки поглед на који се он позива још је искривљенији. Грин наводи да социолог Џејсон Бекфилд (Jason Backfield) са Харварда оцењује да сам вирус не дели друштво него да поделе стварају људи који поводом вируса окривљују друге људе који им се не допадају (Green, 2020). Бекфилд сматра да је међу друштвеним поделама чије је језгро отворила пандемија најзначајнија подела у оквиру радне снаге. Он такође наводи да само трећина радника у Сједињеним Америчким Државама може да ради од куће и да већина њих обавља боље плаћена немануелна занимања, праћена добром здравственом заштитом. С друге стране, многи од фабричких радника, који обављају такозване суштинске послове, нису у могућности да раде од куће и немају здравствено осигурање. Међу њима преовлађују жене и „обојени“. Социолог Бекфилд указује на принудни структурално наметнути карактер друштвених подела, интензивираних пандемијом. Његова скица њихових структуралних основа садржајно је врло сиромашна, али није неистинита. У свом тексту Грин допуњује Бекфилда изношењем погледа Корта Рудолфа (Cort Rudolph), доцента индустријске и организацијске психологије. Он наглашава пораст генерацијских подела услед заразе. Пошто ковид 19 не угрожава све генерације ни изблиза подједнако, он појачава објективне биологијом условљене разлике у осујећености. Мере против заразе спречавају младе да се социјализују. Рудолф упозорава да „миленијалци“ постепено замењују „бејби-бумерсе“ као највећи сегмент на тржишту радне снаге. Примећује да пандемија неће помоћи превазилажењу међугенерациског сукоба (Cf. Green, 2020). Том његовом запажању треба додати да сукоб интереса између поколења запослених већ постоји и да га зараза појачава.

Наиме, незапосленост је релативно ново искуство за генерације које памте државу благостања или, у Источној Европи, социјалистичко друштво. За разлику од њих, за „миленијалце“ се прекарна запосленост подразумева. Томе треба додати да је задуживање на рачун будућих генерација већ деведесет година битан део начина функционисања капиталистичког друштва. Пораст расизма, о којем

пишу Грин, Бекфилд и Рудолф, само је део општијег тренда демодернизације. Та демодернизација и друштвени регрес посебно су видљиви у Источној Европи, која је досегла највиши ниво модернизације у раздобљу под комунистичком влашћу (Hobsbawm). Припадници и припаднице генерације „миленијалаца“ мутно наслућују да настаје другачија класна структура, у чијим оквирима ће се обликовати и у чијим оквирима ће они сами обликовати највећи део својих живота. Разумљиво је да у друштвеним условима системског и систематског заглупљивања радних маса они немају јасну свест о томе. Њихово масовно пасивно или активно одупирање мерама које државне власти предузимају против заразе битно угрожава здравље и преживљавање њихових старијих колега. То, у условима пандемије, често подсећа на обичну себичност према реалним здравственим и животним интересима старијих генерација, посебно угрожених zarazом. Када је о себичности реч, не треба заборавити да „људска природа није неки апстрактум својствен појединачном индивидууму“, него да она „у својој суштини представља скуп друштвених односа“. Изостанак солидарности је опште место капитализма. Хитлер је у свом говору у Клубу немачких индустријалаца 1932. године указао на недоследност друштва које потенцира преживљавање најспособнијих на плану привреде, уз гарантовану једнакост свих на другим подручјима. Треба признати да друштво будућности, макар и неразговорно, говори кроз свест садашње младе генерације и њено одбијање да се придржава мера чији је циљ заштита најстаријих и биолошки најслабијих. Спремност да се заразе старији сродна је са друштвеном свешћу фашизма.

Стратификацијски чинилац битно искривљује свест појединих друштвених група. Према мом примарном искуству, индустријски радници у Србији не схватају да својим зарадама, које су четири и пет пута мање од оних које за исти посао примају њихове колеге запослене у огранцима истих транснационалних компанија у земљама у којима су седишта тих компанија, не само што стварају екстрапрофит за власнике компанија него и поменути разлику у плати у корист својих колега радника у центрима светског система. Радници у југословенским земљама заборавили су да су једном били власници фабрика из којих се данас извлачи екстрапрофит. Немам утисак да им је пандемија оживела та сећања. Њом условљен пораст незапослености или, бар, повећане несигурности посла, само су појачали затомљивање личних сећања која и иначе потискује званични друштвени заборав (у Србији и у другим деловима Југославије самоуправног) социјализма.

„Социологија маске и друштвеног дистанцирања“

Социологија данас углавном не помаже буђењу личних сећања нити демистификацији друштвених односа. Рандал Колинс (Collins), један од најутицајнијих савремених социолога, третира „социологију маске и друштвеног дистанцирања“ као потпуно аутономну у односу на структуру друштва (Collins, 2020). Он описује свакодневни живот у време пандемије комбинујући непосредно посматрање и статистичке податке. Полази од друштвене солидарности, за коју каже да су је људи у току историје створили превасходно као заједничко физичко присуство и контакте лицем у лице. То је прекинуто пандемијом, са њом изазваним принудним остајањем у домовима, избегавањем јавних окупљања и држањем физичке дистанце. Колинс сматра да су карактеристике интеракције „лицем у лице“ дубоко укорене у људском геному и да њихов изостанак води отпору и новим облицима друштвеног сукоба. Према његовом мишљењу, „ритуали успешне интеракције су микро процес који генерише скоро све што видимо као друштвени поредак“ (Collins, 2020). О принудној димензији интеракције, нужности да се прода радна снага на тржишту друштвеног рада, овде нема говора.

Колинс је запазио следеће промене као последице смањеног броја физичких контаката у току заразе. Прво, пораст солидарности услед хомогенизације пред вирусом као заједничким „непријатељем“; та промена, опажана у повећаном броју истицања државних застава Сједињених Америчких Држава, трајала је око пола године и потом је почела да нестаје. Затим, међусобно непознати људи који су носили маске на улици поздрављали су једни друге два или три пута чешће него пре пандемије. Тај начин понашања је изобичајен месец дана после наступа заразе. Колинс је систематски бројао колико људи носи маске и колико њих одржава физичку дистанцу и међусобно се поздравља. Запазио је да мануелни радници, за разлику од запослених у „бирокарским организацијама“, углавном нису носили маске нити су се придржавали држања „социјалне“ (у самој ствари физичке) дистанце. Колинс је то прокоментарисао као утицај друштвене класе на „етикету социјалног дистанцирања“ (Collins, 2020). Није помислио да је изостанак етикете повезан са неминовношћу вожње у претрпаним фабричким аутобусима или рада у препуним фабричким халама.

Десет недеља после предузимања мера против заразе у САД почели су улични протести, маршеви и окупљања због полицијских убиства Афроамериканаца („Black Lives Matter“). Колинс је запазио да су

демонстрације биле праћене паљевинама, ломљењем и насиљем и да је мало учесника носило маске. Сама природа демонстрација онемогућила је држање физичког растојања између учесника. Колинс примећује да је презаступљеност младих људи међу учесницима протеста била повезана са њиховим појачаним отуђењем од „режима социјалног дистанцирања“ и урушавањем првобитне солидарности чланова друштва суочених са zarazом. Слабљење протеста било је праћено порастом коришћења маски и повећањем одржавања растојања између учесника. Према Колинсовом мишљењу, та промена је била последица одлука организатора демонстрација (углавном припадника „беле средње класе“) да поправе јавну представу демонстрација придржавајући се „официјелне коронавирус етикете“. Лична Колинсова посматрачка опажања пешака који, у време одржавања демонстрација, нису учествовали у њима показала су да је међусобно поздрављање људи који су носили маске, што је он видео као знак друштвене солидарности, било чешће у резиденцијалним предграђима настањеним припадницима средње класе него у јавним парковима. Када је у питању сфера рада и радних односа, стиче се утисак да за Колинса постоје само *high-tech companies*. Закључак његове анализе је поражавајући: „Теорија ритуала интеракције не ишчезава: не треба да проналазимо нову социологију и психологију за IT еру“ (Collins, 2020). Он запажа да су људи лишени физичке интеракције, контаката лицем у лице, депресивнији, мање енергични и мање солидарни са другим људима. За њега не постоје они који су били принуђени на физичку интеракцију на радном месту, а то је већина радничке класе. Уопште није запазио да су се радници на већини радних места због природе свог посла суочили са озбиљним проблемом да можда нису могли да носе заштитне маске и да су морали да раде у групи. Фреквенције резултата својих посматрања Колинс је укрштао са старошћу посматраних, али не чак ни са њиховим полом, а поготово не са њиховим друштвеним положајем. У његовој „социологији маске и друштвеног дистанцирања“ нестало је саме социологије; нестало је и друштва.

„Социологија маске и друштвеног дистанцирања“ као апологија система

Текстови из Индије и Јужне Африке, објављени у поменутом темату *Социолошкој прејледа*, говоре о пандемији као о најгорем искуству ове генерације. Текст о Индији бави се психолошким (*i.e.* психичким) одговорима на пандемију, без значајнијег укључивања друштвеног контекста (Gadai, 2020). Четворо коаутора из Јужноаф-

ричке Републике описује друштвено-економске изазове са којима су суочена домаћинства у руралним подручјима током изолованости у једном јужноафричком округу (Ивара и др., 2020). У истом темату других четворо коаутора из Нигерије примењује „социологију свакодневног живота“ у испитивању исте основне теме у својој земљи: „Ово истраживање усвојило је рефлексивни метод сакупљања и тумачења опсервационих и секундарних података“ (Омобовале и др., 2020, 868; у енглеском оригиналу технократски стоји *reflexive design*). Они запажају да су многи људи запослени у „сивом сектору“ изгубили посао. У неразвијеној земљи каква је Нигерија многи људи се више боје незапослености и глади него вируса. У таквим срединама изолација и дистанцирање доживљавају се као угрожавање прилика за преживљавање. На сличан начин Кристијан Саути (Sauti) описује расположење великог дела запослених суочених са противепидемијским мерама у Зимбабвеу (Саути, 2020). Заиста, током привременог затварања фабрика због заразе неким радницима у тој земљи уручен је отказ, другима није исплаћивана плата, а трећима је надница смањена. Због тога се велики део радника (не само) у Зимбабвеу противио епидемиолошким мерама за сузбијање заразе.

У поменутих текстовима се користи пре новински него социолошки приступ. У њима се указује на губитнике пандемије, али се не инсистира довољно на њеној диференцијалној функционалности. Власници и моћници у свету, оних неколико хиљада људи чије је богатство значајно и веома брзо нарасло у току пандемије, припадници *суйеркласе* (Антонић, 2016), уопште се не помињу у описима и анализама промена изазваних пандемијом. Њих нема у Србији, Нигерији ни Замбији, а мало их је и у Јужноафричкој Републици. Но, диференцијална функционалност пандемије не обухвата само еуфункционалне последице масовне заразе. Неке друштвене групе биле су посебно угрожене, што је у великој мери зависило од карактера и смера предузетих противепидемијских мера.

Када социолози испитују диференцијалну (дис)функционалност саме пандемије или мера које се против ње предузимају, нагласак обично стављају на разлике у старости или, у САД, у раси. Што се тиче ових других, Чоу и Белуз (Zhou & Belluz, 2021), ослањајући се на податке Центра за контролу и превенцију болести Универзитета „Дон Хопкинс“, запажају да су поједине друштвене групе у САД биле несразмерно много захваћене и обољевањем и умирањем од ковида 19. Међу умрлима млађим од 45 година првих месеци је више од 40% било Хиспаника, а око четвртина Афроамериканаца. Уопште узев, „обојени“ су умирали двоструко више од „белаца“. Наступањем зиме повећао се удео „белаца“ умрлих од те болести. Посебно су били

угрожени људи који су морали да користе јавни саобраћај да би дошли до посла.

Посматрано у временској димензији, „црни људи“ су у августу 2020. умирали 2,5 пута чешће од „белих људи“, у новембру је та презаступљеност пала на 2,2, а у фебруару 2021. године на 1,5. С друге стране, смртност средовечних људи (оних између 35 и 44 године) била је тесно повезана са расним обележјем: скоро половина умрлих из те старосне групе били су Хиспанци, а четвртина „црни“. „Од људи старијих од 85 година 80 посто умрлих били су ‘бели’. Од умрлих старих између 35 и 44 године само 20 посто били су ‘бели’“ (Zhou & Belluz, 2021). Пошто је смртност од ковида 19 снажно повезана са старошћу, чињеница да међу најстаријима има највише „белаца“ несумњиво је утицала на удео људи из мањинских расних група у укупној смртности. Без цинизма се може закључити да „обојени људи“ нису у довољном броју доживели старост која би им омогућила да као стари људи умру од ове болести. Када је реч о старости умрлих као о дискриминишућем чиниоцу, врло развијен пример либералне политике преживљавања (односно умирања) (биолошки и социјално) нај(мање)способни(ји)х дао је Јенс Стилхоф Соренсен (Sørensen, 2020) на примеру Шведске. Та земља је више него било која друга у Европи избегла увођење рестриктивних мера ради очувања профита. Притом је та „стратегија, чини се, имала општу подршку у популацији“ (Sørensen, 2020, 987). Ипак, „супротно неким претпоставкама економија је остала подједнако лоше погођена као и у земљама које су увеле ограничење кретања и окупљања“. То важи и за стопу незапослености у Шведској. Према Соренсеновом мишљењу, уочено је скривање података о умрлима по регионима и домовима за негу, а болесним старцима даван је морфијум уместо кисеоника. Соренсен примећује: „За старије људе који живе по домовима за негу или користе општинску кућну негу, кућну услугу, свакодневне посете неговатеља без заштитних маски подразумевале су потенцијалну посету анђела смрти“ (Sørensen, 2020, 998). Аутор примећује: „Крајњи терор био је, наравно, у вези са вестима о тријажи и ускраћивању интензивне неге за одређене старосне или ризичне групе.“ Наводи да је „без обзира на друге ефекте, пандемија ојачала урођени шведски национализам и слику о себи као бољој од остатка света“ (Sørensen, 2020, 999). У том смислу његово указивање на масовно испољен изостанак солидарности према најугроженијима од заразе подсећа на америчка указивања на расизам. Немилосрдан однос према старим људима у Шведској објашњава се национализмом, као што се несразмерно велико страдање

„небелих“ средовечних људи у САД имплицитно, али недвојбено, објашњава расизмом уграђеним у друштвену структуру те земље. Но, Соренсен показује идејне претензије које су мање очигледне код америчких аутора, називајући садашње шведско друштво меким случајем тоталитарне демократије. Он примењује либералну критику радикалне демократије са Талмонових позиција, које представљају посебну врсту теорија о тоталитаризму, у којој се критикују Русо (Rousseau), јакобинци и све што се у идејном погледу налази лево од њих. Одговорност за препуштање старих људи умирању од заразе то становиште у крајњој линији сваљује на социолошки недиференцирану „масу“. Врло пробојну критику шведске, и уопште либералне, стратегије управљања (односно препуштања) пандемијом дају Емил Ковач и Јелена Вељић (Ковач & Вељић, 2020).

Диференцијална функционалност пандемије

Ако се размишља о диференцијалној функционалности пандемије и друштвених реакција на њу, уочава се потреба за додатним, „тврдим“, подацима о друштвено-економским обележјима људи угрожених заразом. Додајем да је у земљама попут Србије запослење у јавном сектору извор низа привилегија, повезаних пре свега са сигурношћу самог запослења, али и сигурношћу примања плате. Запослење у јавном сектору се у рубним подручјима Србије јавља као значајан потенцијал за развијање етнонационализма, путем етничког такмичења које посебно погађа оне националне групе које нису део власти, па немају „своје неформалне квоте запошљавања у јавном сектору“ (Роми, Албанци, Власи).

У светским оквирима, процењено је да је светска економија доживела привредно назадовање од 4,3% у току 2020. године (Kochaar, 2021). Matthewman и Hupatz упозоравају на дистопијске елементе пандемије. Они указују на то да пандемија користи *disaster capitalists* (израз Н. Клајна [Klein], али се овде треба сетити Антонићеве „суперкласе“), а да други делови друштва трпе негативне последице; притом Matthewman и Hupatz посебну пажњу обраћају на родне последице пандемије. Извор наде виде у групама за узајамну помоћ и у већој раширености идеја као што су прогресивно опорезивање, реформа благостања (*welfare*), национализација и универзални базични приход. Вирус се у том смислу сагледава, као што је формулисао Арундати Рој (Arunndhati Roy), као капија између садашњег и будућег света. У свом приказу друштвених последица пандемије

Matthewman и Hupatz указују на оно што би Р. К. Мертон назвао диференцијалном функционалношћу пандемије за поједине друштвене групе и њихове чланице и чланове. Они примећују да су стари људи највише угрожени пандемијом физички (здравствено), а да на омладину највише утиче затварање, због смањених и погоршаних шанси за рад и школовање. Ни ови ни други социолози не помињу препуне фабричке аутобусе. Према мом непосредном сазнању, када су фабрички радници у Србији позитивни на тесту на ковид 19, „а (према процени шефа) нису ‘јако болесни’, морају да раде или добијају отказ“. Ти радници су ширили заразу. У фабричким аутобусима радници су се возили у гужви, принуђени да се једни другима уносе у лица. Многи од њих, према мом понављаном опажању, нису носили заштитне маске.

Отпора таквом режиму ширења инфекције није било. Пандемија је, како је запазио Радоњић (2020), сведочила о ефикасности процеса прекаризације рада. Послодавци су могли да отпусте привремене раднике и парцијално запослене без већег отпора и без друштвених сукоба. Функционалне последице заразе утицале су на релативно повећање значаја индустрије у поређењу са сектором услуга, уколико ове нису биле значајне за одвијање производње или за одржавање здравља. Последице тог пораста значаја по радничку класу биле су већа могућност обољевања и смањена сигурност посла. Светска здравствена организација упозорила је да сиромашни људи у пандемији „могу бити згажени“. Образовање (нарочито мале) деце непосредно је повезано са одржањем производње: притом није било важно образовање као такво него чување деце запослених у обдаништима и нижим разредима основних школа. Образовање деце се свело на сервисирање производње. Радници су могли да се заразе у фабричким аутобусима и у фабрикама, а њихова деца су преносила заразу на своје васпитаче и учитеље. Пандемија је бар делимично разорила друштвену солидарност и на нивоу породице. Различита угроженост од болести људи различите старости није погодовала дедиференцирању (Gouldner, 1980) друштвене организације на породичном нивоу. Млађи људи су се, према подацима добијеним из медија, често понашали себично, не поштујући противепидемијске мере и ширећи заразу међу старијим члановима својих породица. Поделе у реалним интересима, засноване на различитој опасности епидемије по припаднике различитих генерација, вероватно су утицале на неширење друштвених сукоба, разбијајући породичну (па самим тим и класну) хомогенизацију и мобилизацију.

Изоостанак озбиљних сукоба у току пандемије

Због чега није било већих друштвених сукоба у току пандемије, мада је очигледна класно и секторски условљена већа или мања могућност обољевања и умирања. Луис Козер (Coser) пише да то „да ли ће непријатељски настројена осећања водити ка конфликтном понашању делимично зависи од тога да ли се неједнака расподела права сматра легитимном (...). Легитимност представља кључну интервенишућу варијаблу, без које је немогуће предвидети да ли ће осећања непријатељства, која настају због неједнаке расподеле привилегија и права, стварно водити ка сукобу“ (Козер, 2007, 48).

Непријатељство учесника понекад насилних демонстрација није било усмерено према привилегованим групама него према државним властима. Масовно вишедеценијско испирање друштвене свести становништва утицало је на преусмеравање агресије. О томе Козер пише, подсећајући на Зимелово (Simmel) непознавање психоанализе: „Он није могао да претпостави да у случајевима када је блокирано конфликтно понашање против првобитног објекта: 1) непријатељска осећања могу да се преусмере ка супституционим објектима; те да 2) супституционо задовољење може да се оствари простим отпуштањем тензије. У оба случаја олакшано је одржање првобитног односа“ (Козер, 2007, 56).

Дакле, у анализираним радовима наглашава се генерацијска и расна подела људи погођених zarazом. Тек узгред се помињу *disaster capitalists*, „бели“ и „плави оковратници“ и запослени у „сивој економији“. Недостаје иоле садржајније виђење друштвене структуре. Друштва се приказују хомогенијим него што су уистину. Једва да има смисла подсетити на Милићеве речи да је „научна вредност испитивања поједине структуре тиме већа што се помоћу ње може утврдити више правилних веза и односа између структурисаног објекта и других искуствених појава“ (Милић, 1996, 24). Пандемија је посматрана на нивоу последица по индивидуе у друштву, схваћеном као неструктурисан скуп појединачних људи, подељена претежно по старосним и расним линијама. Запоставља се подела рада, која је темељ друштвеног структурисања и која баш у условима масовне заразе битно одређује ко може да ради „на даљину“, а ко је изложен ризику обољевања (и умирања) због неминовних физичких контаката. Нема испитивања односа између друштвене слојевитости и пандемије. Милић подсећа да друштвени слојеви добијају различите друштвене накнаде: „Друштвена слојевитост јесте, према томе, у основи друштвено економски израз друштвене поделе рада, а уједно

представља вертикалну димензију друштвене структуре“ (Милић, 1996, 27). Битно смањена или повећана могућност обољевања у условима пандемије тесно је повезана са местом у друштвеној подели рада. Она представља животну важну друштвену накнаду. Вертикална дистанца између припадника слојева повећава се различитом мером њихове здравствене и животне угрожености. Но, повећава се и унутарслојна дистанца између појединих подгрупа. Међу „белим оковратницима“ несразмерно мале накнаде и изузетно велико препуштање зарази уочени су у случају лекара и медицинских сестара, учитељ(иц)а и васпитач(иц)а. Део „белих оковратника“, различити чиновници, идеолози и мешетари, несразмерно су награђени и заштићени. Милић пише да се „функционални значај сваке улоге може посматрати са више становишта од којих су најважнија: (1) значај улоге за развој конкретног друштва, као целине, и (2) њен значај за очување датог облика друштвене организације“ (Милић, 1996, 41). Јасно је уочљиво да је друга димензија у условима пандемије добила још већи значај у односу на прву. Овде је видљиво како је масовна зараза појачала повратни утицај друштвене организације на друштвену структуру. Пандемија је додатно оповргнула Дејвисово и Мурово (Davies & Moore, 1945) схватање друштвене стратификације, засновано на пренаглашавању важности прве поменуте димензије. Милић, са своје стране, запажа да друштвени слојеви нису увек вертикално поређани у друштвеној структури и да постоје и паралелни друштвени слојеви. Пандемија кроз протесте против предузетих мера у незанемарљивом уделу потврђује мишљење малочас цитираног писца да су „управо у оквиру друштвених слојева најинтензивнији сви они облици друштвених сукоба који су типични за сферу неформалних интимних друштвених односа, као и често врло драматична и чак безобзирна конкуренција између појединаца и ужих друштвених група око заузимања најповољнијих друштвених положаја“ (Милић, 1996, 49).

Лекари су у условима пандемије додатно депривисани у односу на високообразоване кадрове из других друштвених делатности, а васпитачице и учитељице, које морају да раде (и обољевају) у условима пандемије у односу на наставнике и професоре, који безбедно држе наставу „на даљину“. Од три битне особине друштвеног слоја које Милић издваја – „хомогеност друштвеног положаја његових чланова, затвореност неформалних и интимних друштвених односа и културна посебност“ (Милић, 1996, 50) – прву и најважнију карактеристику пандемија битно релативизује.

Ривалске теорије стратификације у сучељавању са пандемијом

Оно што несумњиво истрајава, и појачава се, јесте подела на власнике и на (сада и зарази много више изложене) произвођаче. Та подела је скривена од актуелне друштвене свести: побуне због мера за сузбијање заразе усмерене су против државног апарата и против власти, а не против оних чију добит пандемија убрзано повећава. Побуне су, када су артикулусане, оправдаване наводним функционалним значајем делатности у којима су ангажовани они који се буне. Наглашавање функционалног погледа на друштвену стратификацију увек је повезано са афирмацијом статуса кво (Ossowski, 1979, 161). Стога тим побунама недостаје било каква револуционарност. Ово што важи за садржај свести јавности важи и за садржаје „социологије маске и дистанцирања“: и она учествује у прикривању и изобличавању битних друштвених неједнакости, појачаних пандемијом, делујући пре свега својом друштвено-интегративном функцијом знања које потиче из науке.

Различита мера изложености зарази, праћена врло неуједначеном расподелом ресурса, упућује на појаву још једне компоненте у и иначе антагонистичком карактеру односа између друштвених група. Тврдња оних социолога који наглашавају да су „класни односи одликовани експлоатацијом и доминацијом“ (Wright, 2005, 26) појачана је евиденцијом о последицама пандемије. Та сведочанства не слабе ни веберијанску тезу о битном значају разлика у висини прихода и у различитим животним шансама. Уосталом, Е. О. Рајт (Wright) подсећа да је „веберијански приступ са својим наглашавањем разлика у приходу и животним шансама угнежђен у марксистички приступ“ (Wright, 2005, 27). Ричард Брин (Breen) у том смислу пише да је Вебер у одређењу појма класа, осим својине, помињао и посебне квалификације које карактеришу припаднике појединих друштвених група, правећи тиме, с његове тачке гледишта, суштинску разлику између професионалаца и радника без квалификација. За разлику од првих, ови други у условима масовне заразе ни на који начин не могу да раде „на даљину“, а њихова заменљивост их чини припадницима/ама класе најподложније здравственом и животном трошењу. Брин подсећа да неовеберијанац Голдторп (Goldthorpe) наглашава „тржишни значај обучених стручњака и радника и принуду коју тржиште врши на послодавца да их задржи у фирми“ (Breen, 2005, 37–38). Чак и када се својина потпуно изоставља као критеријум класног диференцирања и када се ограничи на приход као на дистинктивно обележје

друштвених класа, наука показује диференцијалне ефекте пандемије. Приватно финансирана невладина организација *Pew Research Center* анализирала је смањење броја припадника средње класе у светским размерама. Запажено је да се на глобалном нивоу због пандемије средња класа смањила за 51 милион припадника, а да је број сиромашних на Земљи порастао за 131 милион људи (Kochaar, 2021). Остављајући по страни питање одакле је, ако не из доскорашње средње класе, настало 80 милиона „нових сиромаша“, треба обратити пажњу да је у тој анализи класна граница између сиромашних и средње класе одређена искључиво приходом и да је за граничник узет приход од 10 америчких долара дневно. Истраживачи из *Pew Research Center* сами признају да појмове „средња класа“ и „средњи приход“ користе као синониме, а да појам „средња класа“ може као конотацију имати и потрошњу, високо образовање, послове „белих крагни“, економску сигурност, поседовање свог дома и одређене економске и политичке вредности. Уза све то, постављање границе сиромаштва на приход од 2 \$ дневно и граничника између ниже и средње класе на 10 \$ представља употребу науке с циљем прикривања друштвених неједнакости које стварно постоје.

Посебно је питање додатно емпиријско појачавање или слабење неомарксистичког погледа на *skill-based exploitation* у условима пандемије. Овде се мисли на неку врсту ренте коју квалификовани радници вуку од вишка вредности који стварају њихове неквалификоване колеге (Gruscy & Galescy, 2005). Можда се треба подсетити разликовања Агеа Соренсена (Sørensen, 2005, 138), у социолошким (према систему апологетски усмереним) круговима омиљеног, ренте засноване на монополу, на поседовању специфичних знања и на личним способностима. Може се поставити и питање здравствене накнаде: у условима пандемије рад на дистанци чува животе и утиче на структуру потрошње (нема трошкова за летовања, аутомобиле и сл.). Питање је хоће ли то довести до смањења плата (и разлика у односу на пролетере) високообразованих стручњака, па и квалификованих радника. Они су још незаменљиви, али можда у мањој мери него пре избијања заразе. Осим правника, лекара, свештеника и официра, могу ли се инжењери, економисти, социолози, донекле депривисати у корист власника капитала? Али, када би се прихватила теза А. Соренсена о „неспособности нижих слојева да одгоде гратификацију“ и када би се она „оправдавала“ непостојањем радничког бунта против масовног заражавања у препуним фабричким халама и аутобусима, социолошка анализа не би била ништа друго него сазнајно жалосна апологија статуса кво. С друге стране, можда Веберово наглашавање

разлика између предузетника и ситне буржоазије има посебан значај у Србији: док испоставе великих индустријских и трговинских фирми махом нису биле затваране у току пандемије, ситни предузетници су се више него припадници/е било које друге друштвене групе бунили против државних мера затварања. У сваком случају, пандемија додатно уверава у неоснованост тезе Јана Пакулског (Pakulski) о посткласној анализи, према којој се „у постиндустријском друштву смањује ‘класност’ а неједнакости се заснивају на другим основама“ (Pakulski, 2005, 154). Пакулски, као и представници „социологије маске и дистанцирања“, наглашава стратификацијски значај неједнакости у образовању, грађанству (избеглице), етницитету и раси. Поменути чиниоци диференцирања воде до баналних искуствених поткрепљења и обесмишљавају могућност социолошког третирања пандемије као природног експеримента. Недостатак садржајне теорије прати немогућност каузалне анализе коју су надвладале корелације емпиризма. „Социологија маске и дистанцирања“ не поседује ни теорију ни метод којима би „рефлектирала каузалност“ и „указала на идеју слободе као могућности неидентичности“ (Адорно, 1979, 233). Пандемија ковида 19 јесте природни експеримент који је открио сва сазнајна ограничења данашње идеологизоване социологије.

Светска зараза ковидом 19 показала је разлике у функционалном значају појединих друштвених делатности и разлике у важности различитих друштвених улога. Она је пружила социологији шансу да осветли значај драстичних својинских разлика. Те разлике нису друштвено оправдане. У условима масовне заразе њихове последице на расподелу друштвених ресурса драстичније и очигледније захватају ресурсе као што су здравље и могућност преживљавања. Ово што је стварност показала нису уочиле ни јавност ни наука која својом друштвено-интегративном улогом умногоме утиче на јавност. Реално гледано, пандемија појачава значај димензије власништва у одређењу друштвеног положаја индивидуа и група. Она не угрожава профит. И профит и ренту лако је примати „на даљину“. Димензија образовања у условима светске заразе губи значај као дистинктивна карактеристика која утиче на могућност заражавања, бар када је реч о лекарима, наставницама и високообразованим стручњацима у индустријској производњи. Оба кључна чиниоца која се јављају у теоријама стратификације (својина и оно што се некада назива образовање, други пут приход, трећом приликом престиж, а четвртим стил живота) видљивије показују свој узрочни (па самим тим и теоријски) значај него у условима пре пандемије. А стварни, прикривени и целом културом капиталистичког друштва прикривани,

узрочни значај својине на рачун другог од поменутих чинилаца (који обликују ривалске стратификацијске схеме у њиховим различитим варијантама) приближава се површини друштвене стварности.

Референце

- Адорно, Т. В. (1979). *Непатајивна дијалектика*. БИГЗ.
- Антонић, С. (2016). Суперкласа. *Глас Српске академије наука и уметности* 32, 169–190.
- Breen, R. (2005). Foundations of a neo- Weberian Class Analysis. In O. E. Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis* (pp. 31–50). Cambridge University Press.
- Collins, R. (2020, July 8). Sociology of Masks and Social Distancing. *Dr. Randall Collins*. <https://www.drrandallcollins.com/sociological-eye/2020/7/8/sociology-of-masks-and-social-distancing>
- Davis, K., & Moore, W. E. (1945). Some principles of stratification. *American Sociological Review* 10(2), 242–249.
- Гадаи, П. (2020). Бихевиорални увиди и пандемија COVID-19 у Индији. *Социолошки љреїлег* 54(3), 920–960.
- Green, J. (2020, March 21). Covid-19 Is Becoming the Disease That Divides Us: By Race, Class and Age. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-21/covid-19-divides-u-s-society-by-race-class-and-age>
- Gruscy, D., & Galescu, G. (2005). Foundations of a neo-Durkheimian class analysis. In O. E. Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis* (pp. 52–81). Cambridge University Press.
- Ивара, И. О., Мусвишва, Ф., Екене Амаечи, К., & Раселекоане, Р. (2020). COVID-19 и друштвено-економски изазови са којима су суочена домаћинства у руралним подручјима током изолованости: из перспективе округа Вембе у Јужној Африци. *Социолошки љреїлег* 54(3), 761–798.
- Kovač, E., & Veljić, J. (2020, 20. avgust). Klasni biološki rat – elite i kovid protiv stanovništva. *Beton*. <http://www.elektrobeton.net/mikser/klasni-biološki-rat-elite-i-kovid-protiv-stanovnistva/>
- Kozer, L. (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Mediterran.
- Марковић Савић, О. С. (2020). Криза и организацијска контрола: пандемија COVID-19 болести и моћ надзирања. *Социолошки љреїлег* 54(3), 647–669.
- Matthewman, S., & Huppatz, K. (2020). A Sociology of Covid-19. *Journal of Sociology* 56(4), 675–683.
- Milić, V. (1978). *Sociološki metod*. Nolit.
- Milić, V. (1996). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Омобовале, А. О., Фаласе, С. О., Ојеладе, К. О., & Омобовале, О. М. (2020). Пандемија COVID-19 и свакодневни живот: повезаност изолације, социјалног дистанцирања, ношења маске, уздржаног поздрављања и одржавања хигијене руку у Нигерији. *Социолошки љреџег* 54(3), 864–887.
- Ossofski, S. (1981). *Klasna struktura u društvenoj svijesti*. Naprijed.
- Pakulski, J. (2005). Foundation of a Post-Class analysis. In O. E. Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis* (pp. 152–177). Cambridge University Press.
- Радоњић, О. (2020). Највећи цех плаћају најсиромашнији. *НИН* 3753, 47–49.
- Саути, К. (2020). Обрасци понашања запослених у односу на мере заштите на раду. *Социолошки љреџег* 54 (3), 888–919.
- Sörensen, A. B. (2005). Foundations of a rent-based class analysis. In O. E. Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis* (pp. 119–151). Cambridge University Press.
- Sörensen, J. S. (2020). Terror in Utopia: Crisis Mis-Management during the Covid-19 Pandemic in Sweden. *Социолошки љреџег* 54(3), 961–1007.
- Wright, E. O. (2005). Foundation of neo-marxist Class Analysis. In O. E. Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis* (pp. 4–30). Cambridge University Press.
- Zhou, Y., & Belluz, Y. (2021, February 16) Who has died from Covid-19 in the US? *Vox*. <https://www.vox.com/22252693/covid-19-deaths-us-who-died>

Vladimir Ilić*

PANDEMIC AS A NATURAL EXPERIMENT AND CONTEMPORARY SOCIOLOGY

Abstract: Natural experiment is a type of quasi-experimental methods for the examination of social causality. Some social trends are derived from the latent to more manifest level by pandemic. One of the paper's topics are stratificational effects of the acceleration of real social changes by pandemic. Another topic are characteristics of the „sociology of mask and distancing“. It has overstressed the importance of age and race, and it has neglected property such as main factor of social stratification. For this reason „sociology of mask and distancing“ is hardening the apologetic role of contemporary sociology.

Key words: sociology of mask and distancing, age, race, property

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Sociological Research Methods. E-mail address: vilic@f.bg.ac.rs.

Огњен Радоњић*

ПАНДЕМИЈА ВИРУСА КОРОНА И РАСТУЋЕ ГЛОБАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ

Апстракт: У раду се разматрају различите перспективе асиметричног удара пандемије вируса корона на економску активност и неједнакост у расподели богатства и дохотка земаља у развоју у односу на развијене земље. На основу расположивих података закључујемо да су тренутно земље у развоју у далеко неповољнијој позицији него развијене земље захваљујући неравномерној глобалној расподели вакцина, обиму неформалне запослености и могућности рада од куће, расположивости и приступу здравственим услугама, израженој зависности од дознака миграната, значајном паду извозних прихода, претераној акумулацији дуга, недовољном капацитету за фискални одговор и израженој неједнакости у расподели дохотка и богатства.

Кључне речи: вирус корона, вакцине, неформална запосленост, привредна активност, неједнакост

Од избијања Глобалне финансијске кризе (ГФК) у септембру 2008. године светска економија је у зони стагнантног привредног раста, па самим тим и растућег пословног песимизма и неизвесности. Након избијања глобалне пандемије вируса корона почетком марта прошле године, у свом извештају из априла 2020. године, Међународни монетарни фонд (International Monetary Fund – ММФ) заузео је становиште да ће пад глобалног БДП-а пер capita (per capita) у 2020. износити 4,2%, при чему ће 90% светских привреда имати негативну БДП пер capita стопу раста (International Monetary Fund, 2020a). Поређења ради, током 2009. године, након избијања ГФК, глобални БДП пер capita пао је за 1,6%. Такође, ММФ је у априлском извештају исказао очекивање да ће глобални БДП пер capita 2021. године порасти за 4,6%. У октобарској процени исте године, ММФ је предвидео драматичан пад 2020. године са очекиваном стопом

* Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Економија. Адреса е-поште: oradonji@fbg.ac.rs.

негативног привредног раста од 4,9%, али и релативно оптимистичним предвиђањем за 2021. годину са стопом раста од 5,4% (International Monetary Fund, 2020b). На крају, у свом јануарском извештају из 2021, Светска банка (World Bank – СБ) проценила је да је 2020. године светска економија контраковала за 4,3%, што је највећи привредни пад после глобалних рецесија које су уследиле након два светска рата и Велике депресије (World Bank, 2021).

Према проценама Међународне организације рада (International Labour Organization – МОР), 1,25 милијарди људи, односно 40% глобалне радне снаге, запослено је у секторима који су били под снажним ударом пандемије због чега се суочавају са великом вероватноћом губитка посла (International Labour Organization, 2020). У развијеним земљама (РЗ) први удар кризе био је блажи него што се очекивало, али је опоравак био спорији од предвиђеног због убрзаног ширења заразе, тако да процена пада производње у РЗ за 2020. годину износи 5,4%. Када су земље у развоју (ЗУР) у питању, опоравак је био бржи од очекиваног, пре свега због наглог и убрзаног опоравка производње у Кини, због чега је процењено да њихов пад 2020. године износи 2,6%. Ипак, уколико се из разматрања искључи Кина, остале ЗУР су доживеле прилично јак удар, због чега је процењено да су доживеле сличан пад као и РЗ (5%). Процене опоравка светске привреде прилично су магловите и зависе од бројних фактора, пре свега успеха у контроли заразе и ефикасности имунизације становништва путем вакцинације.

Глобалне неједнакости у расподели вакцина

Јасно је да се не може говорити о глобалном опоравку уколико се процес вакцинације светског становништва не одвија равномерно. Нажалост, тренутни подаци говоре да на том пољу постоје велике несразмере. Вакцине су и даље ретка роба до које је веома тешко доћи, што се посебно односи на ЗУР. Приближно 190 земаља света, од којих су 64 РЗ, прикључило се иницијативи COVAX (COVID-19 Vaccine Global Access Facility) Светске здравствене организације (World Health Organization – СЗО), чији је циљ равномерна дистрибуција вакцина у глобалним размерама. Ипак, истовремено са том иницијативом, велики број земаља, углавном развијених, потписао је билатералне споразуме са произвођачима како би добиле преференцијални третман у приступу вакцинама. Неке земље су искористиле те споразуме да осигурају број вакцина који далеко надмашује број-

ност њиховог становништва.¹ Такви уговори недвосмислено стављају ЗУР у инфериоран положај јер не могу да испуне своје потребе за вакцинама захваљујући ограниченој понуди произвођача и често веома ограниченим финансијским могућностима.² Према расположивим подацима, 2020. године потписана су 44 билатерална споразума између држава (углавном РЗ) и произвођача и још 12 ове године. Многе РЗ правдају свој преференцијални третман у приступу вакцинама тиме што су значајно улагале у процес истраживања и развоја произвођача. Само у Америци, шест произвођача вакцина је од државе добило субвенције у износу од 12 млрд. УСД (Medecins Sans Frontiers, 2020).³

Ипак, све док су вакцине ретка роба, мора се поставити питање колико је доза потребно осигурати за сопствене потребе пре него што се приступи њиховој равномернијој светској расподели. Сасвим супротно од аргумената које су изнеле РЗ у корист свог преференцијалног статуса, велике субвенције које су те земље доделиле произвођачима основ су за одустајање од патентне заштите вакцина. На тај начин би се повећали капацитети за њихову производњу. Опет, до сада су Америка, Европска унија, Уједињено Краљевство, Швајцарска, Норвешка, Јапан, Аустралија и Бразил успешно блокирали покушај Индије, Јужне Африке и још неких ЗУР да у оквиру СЗО издејствују суспензију патената за производњу вакцина (Prabhala *et al.*, 2020).⁴

- 1 Екстреман је пример Канаде, која је је у својим билатералним споразумима са неколико произвођача обезбедила девет пута више доза од 37 милиона становника колико има. Осим тога, Канада је, путем иницијативе COVAX, обезбедила 1,5 милиона доза (Emanuel *et al.*, 2021).
- 2 Према последњим расположивим проценама, РЗ су купиле 56% укупно произведених вакцина док у њима живи 19% одрасле светске популације. С друге стране, ЗУР су купиле 33% укупно произведених вакцина иако у њима живи 81% одрасле светске популације (Rouw *et al.*, 2021).
- 3 AstraZeneca/Oxford University (преко 1,7 млрд. УСД), Johnson&Johnson/BiologicalE (1,5 млрд. УСД), Pfizer/BioNTech (2,5 млрд. УСД), GlaxoSmithKline/Sanofi Pasteur (2,1 млрд. УСД), Novavax/Serum Institute of India (2 млрд. УСД) i Moderna/Lonza (2,48 млрд. УСД) (Medecins Sans Frontiers, 2020). Додатно је BioNTech, партнер Pfizer-а, од немачке владе добио субвенцију у износу од 445 мил. УСД. Када се узме у обзир да су целокупни трошкови израде те вакцине износили 3,1 млрд. УСД и да се очекује да ће Pfizer/BioNTech од тог посла 2021. године остварити профит од 4 млрд. УСД (профитна стопа од 25–30%), постаје јасно колико је тај подухват уносна инвестиција (Griffin & Armstrong, 2020; Merelli, 2021).
- 4 Додатно би, како би се повећала производња и дистрибуција вакцина, било корисно да СЗО заузме активнију улогу у дистрибуцији оних вакцина које испуњавају или ће тек испунити предвиђене стандарде за употребу, попут руске вакцине Спутник, кинеске Синовак и других вакцина које су развиле Куба, Индија и још неке земље.

Колике су несразмере у глобалној расподели вакцина, најбоље илуструје изјава директора СЗО Тедроса Гебријесуса (Tedros Ghebreyesus) дата средином јануара ове године: „Више од 39 милиона доза вакцина је до сада администрирано у 49 РЗ, док је само 25 доза испоручено једној врло неразвијеној земљи“ (World Health Organization, 2021b). Тренутно, 130 земаља света није администрирало једну једину дозу. Према неким проценама, на основу постојећег система глобалне расподеле вакцина, велики број сиромашних ЗУР неће доћи до вакцине до 2024. године, што повећава вероватноћу мутације вируса, па самим тим и смањује могућности контроле заразе чак и у РЗ које обилују вакцинама. Наравно, то су врло лоше вести јер равномерна расподела вакцина није само морални чин већ и неопходан услов глобалног зауздавања пандемије, па самим тим и глобалног привредног опоравка.

Глобалне неједнакости у неформалној запослености

Када је у питању утицај пандемије вируса корона на глобалне економске токове, за сада можемо рећи да комбинација опадајућих доходака, раста неизвесности и незапослености има негативан утицај на приватну потрошњу, посебно у сектору услуга као што су туризам, хотелијерство, угоститељство и саобраћај. Смањење радних часова и губитак посла негативно утичу на потрошњу домаћинстава и повећавају несигурност, нарочито оних који немају приступ социјалној сигурносној мрежи. На страни понуде, застој у производњи због привременог затварања (lockdown), пада у агрегатној тражњи и исцрпљивања залиха у свету који функционише по принципу „just in time“ у догледно време може довести до затварања фабрика и до новог раста у незапослености, што би се негативно одразило на агрегатну тражњу, па самим тим и приватне инвестиције.

Тим шоковима су, на првом месту, посебно изложене ЗУР због великог броја сиромашних, огромног удела неформално запослених у укупној запослености, њихових лоших услова рада и живота, недостатка штедње, претежне немогућности рада на даљину, недовољних здравствених капацитета и великог броја миграната, чије су дознаке значајан извор финансирања домаће потрошње.

Када је неформална запосленост у питању, према подацима МОР, удео неформално запослених радника у укупној запослености у свету износи 61,2%. У групи ЗУР тај удео износи 70%, док у РЗ износи око 15%. И међу ЗУР постоје значајне разлике, тако да је удео нефор-

мално запослених у укупној запослености највећи у Индији (88,2%), Африци (85,8%) и Азији и Пацифику (71,4%).⁵ Последишно, огромна већина радника у ЗУР изложена је огромним ризицима у случају дешавања шока као што је глобална пандемија – у тим ситуацијама они су први у реду за отпуштање/привремено отпуштање или смањење радних сати, док, с друге стране, немају приступ социјалној сигурносној мрежи (International Labour Organization, 2018). Дакле, чак и ако постоји могућност употребе снажних фискалних мера за одржање агрегатне тражње, за шта је простор, као што ћемо видети, веома сужен у ЗУР, ти радници њима нису обухваћени јер немају право на плаћено боловање, социјално осигурање, осигурање за случај незапослености, здравствено осигурање ни право на плаћен годишњи одмор.⁶ С друге стране, у РЗ је потпуно другачија ситуација јер су тамо неформално запослени радници у великој мањини.⁷

Такође, ти радници обично раде у лошим и нехигијенским условима у којима је онемогућено физичко дистанцирање и где често нема сапуна ни чисте воде, што не угрожава само раднике већ и њихове породице. Није мање важно то што ти радници већином живе у сламовима (неформална насеља) у којима не постоји могућност за физичку дистанцу и одржавање адекватне хигијене.⁸ Штавише, ти радници, који углавном живе у великим и пренатрпаним градовима,

5 У Србији је неформална запосленост на нивоу од близу 20%, Босни и Херцеговини близу 30%, Јерменији и Северној Македонији 40% и Албанији преко 50% (Bircan *et al.*, 2020).

6 Према Оксфамовом (Oxfam) истраживању, само једна од шест светских земаља троши довољно на здравство, само трећина глобалне светске радне снаге има адекватну социјалну заштиту и у више од 100 земаља најмање један од три радника нема адекватну социјалну заштиту попут плаћеног боловања (Oxfam, 2020a).

7 Према истраживању Мидуз и Сере (Midões & Seré, 2021) на узорку од седам РЗ Европе (Аустрија, Белгија, Финска, Француска, Немачка, Италија и Португалија), 18,2 милиона становника или 7% укупне популације анализираних земаља није у могућности да плати месечне трошкове хране и становања (не рачунајући ренту за изнајмљени стан) без плате и само на основу своје уштеђевине, пензије и јавних трансфера. Уколико се узме у обзир тромесечни период, број угрожених нараста на 31,2 милиона или 12,8% популације. Ако се посматра период од три месеца, број угрожених се значајно смањује (анализиране су породице са најмање једним запосленим) уколико претходно запослени чланови породице примају помоћ за незапослене као надокнаду због губитка посла услед избијања пандемије вируса корона – рањива популација се у том случају смањује са 12,8% на 5,9%.

8 На пример, шестина индијске урбане популације (74 милиона) живи у сламовима (Sur & Mitra, 2020). Просечна индијска породица има пет чланова и 40% њих живи у кућама које имају само једну собу (Pandey, 2020).

често преваљују велику раздаљину да би дошли до посла, због чега су приморани да путују у загушеном, из аспекта ширења пандемије веома ризичном, јавном превозу.

Глобалне неједнакости у могућности рада од куће на основу степена развијености, образовања и богатства

Још једна отежавајућа околност за ЗУР је расположивост послова који се могу обављати од куће. Наиме, могућност рада од куће, пре свега, зависи од природе посла. На пример, уколико посао захтева употребу машина или других средстава за рад или физичку интеракцију са колегама или купцима, онда се он не може обавити од куће. Распрострањеност тих послова се разликује међу земљама које се разликују према степену развијености. Тако, могућност рада од куће, која је посебно важна у урбаним зонама, далеко је мања у ЗУР понајвише због концентрације запослености у основним делатностима, услугама и продаји.

Готтлиб и други (Gottlieb *et al.*, 2020) анализирали су структуру запослености у 57 земаља на узорку од 18 милиона особа. Према резултатима њихове анализе урбаних зона, постоји огромна разлика у композицији послова, због чега могућност рада од куће значајно варира са пер capita дохотком. У РЗ је око 40% послова могуће радити од куће, док је та могућност за ЗУР дупло мања. Упадљиво је да су послови који се не могу радити од куће распрострањени међу самозапосленима којих у основним делатностима у ЗУР има 40% и услугама и продаји скоро 45%. Када су у питању руралне зоне, ЗУР имају значајну запосленост (претежно samozапосленост) у пољопривреди (преко 50% у неким земљама) која се не може обављати са дистанце.

Значајан налаз ове студије је и да могућност рада од куће и у РЗ тако и у ЗУР значајно зависи од образовања. Када се упросече резултати анализе 57 земаља, свега 4,2% радника без средње школе и 24% са средњом школом има могућност да раде од куће.⁹ Није мање важно да могућност рада од куће значајно зависи и од богатства. Свега 2,5% радника који долазе из породица које се налазе у 20% најсиро-

9 Још један пример асиметричног удара пандемије у РЗ и ЗУР јесте образовање. Наиме, 180 земаља је 2020. године привремено затворило школе, што значи да се ван школа нашло 1,7 милијарди деце и младих. Ипак, деца и млади су у ЗУР ван школског система били четири месеца, док су у РЗ били свега шест недеља (Oxfam, 2021).

машинијих може да ради од куће док тај удео код 20% најбогатијих износи 25,5%.

Слична анализа степена образовања и богатства и њихове повезаности са могућношћу рада од куће урађена је на нивоу земаља чланица ОЕЦД (OECD). Према том истраживању, слабо плаћени радници који су уједно и мање образовани претежно су запослени у делатностима које није могуће обављати од куће – здравствени радници који раде на пословима неге, запослени у продавницама, јавном превозу, производњи и преради хране, домари и мајстори који раде на одржавању, пољопривредни и фабрички радници, возачи камиона итд. Подаци говоре да запослени који припадају групи од 25% са највећим зарадама уједно су и образованији и имају за 50% већу вероватноћу да могу да раде од куће у односу на запослене чија висина зараде спада у најнижих 25% (OECD, 2020).

Такође, значајно је већа вероватноћа да су слабо плаћени радници запослени у секторима које је највише погодило привремено затварање и да су остали без посла или им је смањена плата. На пример, у Уједињеном Краљевству, 50% запослених који имају факултетску диплому били су у могућности да раде од куће док је тај проценат за оне без факултетске дипломе износио свега 6% (Improvement Service, 2020). Потом, у истој земљи за запослене чија зарада спада у најнижих 10% постоји седам пута већа вероватноћа да су радили у секторима који су директно погођени привременим затварањем у односу на запослене чија зарада спада у 10% највиших зарада. Исто тако, у тој земљи су радници који су били у могућности да раде од куће у просеку зарадили дупло више од оних који су били запослени у секторима чији је рад био привремено обустављен. У Канади су у фебруару и априлу 2020. године они са ниском зарадом дупло више губили посао у односу на све остале запослене раднике (OECD, 2020). У Америци су у сектору интензивне друштвене интеракције (social expenditure sector) који нуди добра чија конзумација зависи од друштвене интеракције (забава, транспорт, хотелијерство, смештај) претежно запослени сиромашни и они који припадају маргинализованим друштвеним групама попут афроамеричке и латиноамеричке популације. Осим што запослени у том сектору имају већу вероватноћу да се заразе, њихове плате су мале због чега им је приступ здравству ограничен. Није мање важно да у Америци у просеку 71% запослених има плаћено боловање, а у сектору интензивне друштвене интеракције тек 52% (Nassif-Pires *et al.*, 2020). Слично томе, у Америци 90% запослених са висином зараде која их сврстава у 25% најплаћенијих има плаћено боловање, док тај удео за запослене са

зарадом која их сврстава у 25% најниже плаћених износи 47% (Oxfam, 2021).

На основу тих налаза постаје јасна потенцијална моћ удара пандемије на даља продубљивања у неједнакостима јер радници који немају могућност да раде од куће немају начина да се осигурају од свих могућих негативних последица пандемије. Због тога ће негативне последице пандемије на нивоу појединачних земаља у значајно већој мери трпети сиромашни и мање образовани у односу на средње богате, односно богате и образованије. Слично томе, на основу тих параметара, на глобалном нивоу ће знатно више трпети ЗУР него РЗ.

Глобалне неједнакости у расположивости и приступу здравственим капацитетима

Посебан проблем за ЗУР представља и недостатак здравствених капацитета. На глобалном нивоу, 40% чланица СЗО има мање од 10 лекара на 10.000 становника. На пример, на глобалном нивоу, у Африци се налази 22% заражених, а истовремено поседује свега 3% укупног броја здравствених радника. Јужна Африка и Индија имају свега два здравствена радника на 1.000 становника, а Швајцарска и Норвешка преко 20 (Dunn, 2020). РЗ у просеку поседују четири болничка лежаја на 1.000 становника, а ЗУР свега 0,6. Од 45 земаља Подсахарске Африке, њих 34 годишње троши мање од 200 УСД пер capita на здравство, а њих пет мање од 50 УСД. Малави поседује 25 лежајева интензивне неге за 17 милиона становника, а Судан 24 за 11 милиона становника (Burke & Okiror, 2020; Cliffe, 2020). У Јужној Азији је просек 2,8 кревета интензивне неге на 100.000 становника, у Бангладешу има укупно 1.100 лежајева интензивне неге на 157 милиона становника, а у Бразилу 7,6 на 100.000 становника (Hanieh, 2020; Salluh & Lisboa, 2016).¹⁰

10 Сиромашни делови становништва и маргинализоване друштвене групе изложени су већем ризику да оболе од вируса корона и да од њега премину због суженог приступа превентивним здравственим мерама, адекватној здравственој нези и заступљености хроничних болести које повећавају вероватноћу смртог исхода. Наравно, тај случај није ограничен на ЗУР – на пример, у богатим зонама Њујорка проценат негативног COVID-19 теста је 65%, док је тај проценат у сиромашним зонама града испод 40% (Schmitt-Grohe *et al.*, 2020). Слично томе, у градским зонама у Америци у којима већину чине домаћинства која живе испод границе сиромаштва или афроамеричка популација, значајно расте удео пушача, алкохоличара, наркомана и бескућника, али и заступљеност хроничних болести попут астме, проблема са бубрезима, дијабетеса, коронар-

Глобалне неједнакости у дознакама миграната

Привредне токове и здравствене капацитете у ЗУР додатно угрожава значајан пад дознака миграната, који због контракције привредне активности у РЗ губе послове, имају мање приходе или прелазе на лошије плаћена радна места. Дознаке миграната су значајан извор финансирања за домаћинства у ЗУР – 2019. године у свету је било 272 милиона миграната укључујући 26 милиона избеглица. Исте године је забележен рекорд у дознакама ка ЗУР које су достигле износ од 554 млрд. УСД, што је било једнако 8,9% БДП-а ЗУР и биле су први пут изнад износа прилива страних директних инвестиција (World Bank, 2020a). Глобалне дознаке су након избијања ГФК пале за 5%, док је за 2020. годину процењено да ће пасти за 20% (World Bank, 2020b). Због удара пандемије и пратеће глобалне привредне контракције, дознаке ка ЗУР ће 2020. године опасти за више од 100 млрд. УСД. Међу ЗУР су на пад у дознакама посебно рањиве Сомалија, Хаити, Јужни Судан и мале острвске земље попут Тонге, у којима је удео дознака у БПД изнад 30%. Такође, значајно ће бити погођене и земље попут Пакистана, Индије, Филипина, Мексика, Египта и Нигерије којима су дознаке најзначајнији извор екстерног финансирања. Највећи пад у дознакама ће доживети земље Европе и централне Азије (28%) и Подсахарске Африке (23,1%) (World Bank, 2020a).

Глобалне неједнакости удара пандемије на извозне приходе

Посебан проблем за ЗУР представља пад у глобалној производњи, па самим тим и у тражњи за примарним производима (енергенти, метали, храна) који у већини случајева чине већину извозних прихода тих земаља. Због значајног пада тражње за њима, цене на глобалним тржиштима су значајно пале.

них болести, опструктивне болести плућа, високог крвног притиска и канцера. Стога, не чуди податак да је стопа смртности афроамеричке популације од вируса корона три пута већа од стопе смртности белачке популације. Штавише, тај однос је у неким америчким савезним државама достигао износ од шест или седам (Nassif-Pires *et al.*, 2020). Од укупног броја умрлих у Америци, 25% су припадници афроамеричке популације иако чине свега 13% укупног становништва (The COVID Racial Data Tracker). Према неким проценама, да је у Америци белачка стопа смртности од вируса корона била једнака за афроамеричку и латиноамеричку популацију, до краја 2020. године било би и даље живо 22.000 Афроамериканаца и Латиноамериканаца (Oxfam, 2021).

Најжешћи удар је претрпела сирова нафта, чија је тражња 2020. односу 2019. годину пала за до сада незабележених 9%, углавном због рестрикција у путовањима и пада у трговинским токовима.¹¹ Последиčno, цена нафте на светском тржишту 2020. године пала је за значајних 34% највише због тога што се две трећине нафте користи за транспорт. С друге стране, цене метала су у првој половини 2020. године значајно пале због краткотрајног застоја производње у Кини, чији је удео у глобалној потражњи за металима 50%. У другој половини године цене метала су се опоравиле заједно са индустријском производњом у Кини. Слично као и цене метала, закључно са мајем 2020. године цене хране су пале за 7% да би се у другој половини године опоравиле и биле за 4% изнад цена 2019. године, пре свега због недовољне понуде и значајно веће тражње од очекиване за јестивим уљем и брашном (World Bank, 2021).

Са падом цена примарних производа уско је повезан пад у приходима од туризма који такође чине значајан извор девизних прилива за ЗУР – 30% укупних прихода од извоза услуга и око 50% у најсиромашнијим земљама света. На глобалном нивоу, у првих десет месеци 2020. године међународни доласци туриста су пали за 72%, то јест за 900 милиона у односу на исти период прошле године. Речју, на глобалном нивоу приходи од туризма су пали за 935 млрд. УСД, што је десет пута већи пад од онога који се десио након избијања ГФК (UNWTO, 2020).

Глобалне неједнакости у акумулацији дуга

У последњој деценији, то јест у периоду 2010–2018, светски дуг је акумулиран на до сада незабележеном нивоу од 230% светског БДП. Доминантан утицај на акумулацију тог дуга имало је задужевање ЗУР у посматраном периоду. Укупан дуг ЗУР (јавни и приватни, спољни и унутрашњи) у посматраном периоду је порастао за 54% БДП са нивоа од 114% на крају 2010. на ниво од скоро 168% БДП (55 хиљада млрд. УСД) на крају 2018. године. Уколико се из разматрања искључи Кина, чији је дуг убедљиво најбрже растао, укупан дуг ЗУР је у посматраном периоду порастао на ниво од 107% БДП. Не рачунајући Кину, укупан дуг ЗУР је у посматраном периоду растао просечно 2% БДП и 7% БДП годишње уколико се у анализу укључи

11 Према проценама Светске трговинске организације, светска трговина је 2020. пала између 12% и 32% у односу на 2019. годину (World Trade Organization, 2020).

Кина. Такав раст је незабележен у последњих 50 година. Више од трећине ЗУР је у посматраном периоду искусило кумулативни раст дуга у износу већем од 20% БДП, док је у најсиромашнијим земљама света дуг порастао са 48% БДП (137 млрд. УСД) на ниво од 67% БДП (268 млрд. УСД). Удео укупног дуга у БДП порастао је у чак 80% ЗУР. Није мање важно да су, искључујући Кину, упоредо расли и јавни и приватни дуг тако да удео раста јавног дуга у укупном расту дуга 60% и преосталих 40% представља удео раста приватног дуга у укупном расту дуга. Посебно је забрињавајући раст екстерног дуга ЗУР – искључујући Кину у којој је доминантно растао унутрашњи дуг – који је у посматраном периоду у просеку порастао за 9% БДП на ниво од 35% БДП (Kose *et al.*, 2020). Негативни трендови претеране акумулације ризичног екстерног дуга наставили су се 2019. године када је укупан екстерни дуг ЗУР са ниским нивоом дохотка порастао са 80 млрд. УСД 2006. на 160 млрд. УСД 2019. године. Највећи удео у том расту има негарантовано задуживање код приватних инвеститора¹² чији се удео у укупном екстерном дугу повећао са 3,2% 2010. на 10% 2019. године. У сличној, незавидној позицији, нашле су се и ЗУР са нижим средњим дохотком чији је екстерни приватни дуг порастао са 565 млрд. УСД 2006. на 1,8 хиљада млрд. УСД 2019. године. Услед пандемије вируса корона, ситуација се 2020. године додатно погоршала – државе ЗУР су се у периоду април–август на међународном тржишту обвезница задужиле за додатних 100 млрд. УСД. Због тога је 2020. године удео јавног дуга у БДП ЗУР порастао за више од 8% БДП, са 52,1% на 60,8% БДП-а, што је драстичан раст у поређењу са укупним растом од 4% БДП у периоду 2018–2019. (Chandrasekhar, 2021). Није мање важно то што 2020. и 2021. године ЗУР доспева на наплату значајан износ јавног дуга емитованог у виду краткорочних међународних обвезница. Посебан проблем је краткорочни екстерни дуг ЗУР – 2020. је на наплату доспело 1,62 хиљаде млрд. УСД, а 2021. године доспева још 1,08 хиљада млрд. УСД (UNCTAD, 2020).

Нагомилани дугови, пад привредне активности и последично смањени порески приливи значајно онемогућавају ЗУР да се боре против ширења заразе, привредних потешкоћа и да се наново задуже. Удео јавног дуга у БДП у периоду 2018–2020. растао је у свим земљама и значајно се убрзао 2020. године и због раста задуживања и због пада привредне активности.¹³ Такође, очигледно је да ЗУР са

12 Приватни негарантовани дугорочни дуг је екстерна обавеза чију исплату не гарантује држава.

13 Управо услед тих фактора, глобални дуг је 2020. године нарастао на 277 хиљада млрд. УСД, то јест на 365% глобалног БДП. Према тим проценама, укупан дуг РЗ ће порасти са нивоа од 380% комбинованог БДП РЗ 2019. на 432% до краја

средњим и ниским нивоом дохотка имају мањи удео јавног дуга у БДП него РЗ. Међутим, с друге стране, удео каматних обавеза у пореским приходима ЗУР значајно је већи и далеко је брже порастао 2020. године у односу на РЗ – удео каматних обавеза у пореским приходима РЗ порастао је са нивоа од 8,8% 2018. на 10,4% 2020. године, док је у ЗУР са средњим нивоом дохотка порастао са 12,1% на 13,8%, а у ЗУР са ниским нивоом дохотка са 18% на 32,9% (International Monetary Fund, 2020c).

Додатан проблем ЗУР представљају кредити ММФ, који су углавном условљени мерама штедње. У периоду март–септембар 2020, 76 од укупно 91 кредита ММФ који су одобрени 81 ЗУР били су условљени резањем јавне потрошње, која потом потенцијално води резању здравствених трошкова, пензија, трансферних плаћања, замрзавању надница и резању плата запослених у јавном сектору попут здравствених радника и просветара. У девет земља, укључујући Анголу и Нигерију, тражено је подизање пореза на додату вредност који је регресиван порез и најжешће погађа сиромашне. У 14 земаља, укључујући Лесото, Тунис, Барбадос и Ел Салвадор, тражено је да се замрзну или смање плате или смањи запосленост у јавном сектору. У Еквадору је тражено да се смање повећана улагања у здравство и да се обуставе трансферна плаћања за најсиромашније слојеве друштва (Oxfam, 2020b). Такође, скоро трећина земаља које су се задужиле код ММФ суочава се са додатним трошковима на име неплаћених камата на постојећи дуг (укупан износ већи од 4 млрд. УСД) (The Coin Investor, 2021).

Свесне проблема са којима се сусрећу ЗУР, Г20 су у априлу прошле године донеле одлуку о привременој суспензији наплате билатералног државног дуга од ЗУР који доспева 2020. године. Тај споразум носи назив Иницијатива за суспензију дугова (Debt Service Suspension Initiative – ИСД). Г20 су полагале наду да ће се тој иницијативи придружити и приватни финансијери. То се, нажалост, није десило. Укупан дуг 73 ЗУР које су укључене у ИСД износи 374 млрд. УСД, од којих 257 млрд. УСД дугују приватним финансијерима због чега је домет те иницијативе врло ограничен. Наиме, ИСД тим земљама нуди привремену суспензију исплате дуга у износу од 12,2 млрд. УСД, што је једнако 0,65% њиховог комбинованог БДП. Другим речима, у питању је практично безначајна сума уколико се има у виду да њихов дефицит буџета 2020. године у просеку износи 10–12% БДП. На крају, за тај програм се пријавило свега 46 ЗУР које

2020. године. Дуг ЗУР ће до краја 2020. године достићи ниво од 250% комбинованог БДП ЗУР (Campos, 2020).

су стекле право на привремену суспензију дуга у износу од 5 млрд. УСД 2020. године. Ипак, дубина кризе која је настала услед пандемије вируса корона говори да тако мали отпис и мораторијум дуга неће бити довољни – потребни су значајно и правовремено реструктурирање дуга и отпис дела сувереног дуга за 2020. и 2021. годину. Данаас 120 ЗУР екстерним повериоцима дугује укупно 3,1 хиљаду млрд. УСД и сервисирање овог дуга ће бити велика препрека опоравку тих земаља, па самим тим и глобалне економије.

Глобалне неједнакости у капацитету спровођења потпорних фискалних мера

Пандемија вируса корона која је жестоко погодила глобалну привредну активност захтева, без сумње, значајан пораст фискалних трошкова држава како би се не само суочиле са тренутном кризом већ и да би се покренуо опоравак запослености, инвестиција и производње у средњем и дугом року. Међутим, могућности за снажан фискални одговор су различите, а ЗУР се налазе у посебно тешкој ситуацији из два разлога. Прво, као што смо поменули, значајан удео неформалне запослености, запослених у делатностма које се не могу обављати од куће и запослених у секторима које је највише погодило привремено затварање, стрмоглав пад у дознакама и шокови на страни извозних прихода дубоко су компромитовали могућност ЗУР да издвоје неопходна фискална средства за борбу против пандемије. Друго, значајно смањени порески приливи из претходно поменутих разлога такође угрожавају могућност ЗУР да изађу у сусрет претходно акумулираним дуговима, што даље угрожава њихову могућност да се додатно задуже ради фискалне подршке у борби против пандемије.

Очекивано, постоје изузетно изражене разлике у почетној позицији, то јест могућности фискалне подршке привреди између ЗУР и РЗ. Према процени ММФ, РЗ су, након избијања пандемије вируса корона, у просеку издвојиле фискалну подршку за привреду у износу од 22,6% БДП, док су ЗУР са средњим нивоом дохотка у просеку издвојиле 6,2% и ЗУР са ниским нивоом дохотка свега 2,4%. Те разлике су још израженије уколико се фискална подршка привреди прикаже по глави становника – 9.836 УСД у РЗ и свега 17 УСД у ЗУР са ниским нивоом дохотка. Речју, иако је БДП по глави становника у просеку 30 пута већи у РЗ него у ЗУР са ниским нивоом дохотка, њихова фискална потрошња по глави становника већа је 579 пута (International Monetary Fund, 2021).

Растуће глобалне неједнакости у расподели богатства и дохотка

Осим асиметричног удара пандемије гледано по привредној развијености, под снажнијим ударом пандемије су, глобално гледано, сиромашна домаћинства и маргинализоване друштвене групе и у РЗ и у ЗУР, што је допринело даљем расту неједнакости у расподели светског богатства и дохотка. И пре удара пандемије живели смо у свету који карактерише изразита неједнакост. Светско богатство је било концентрисано у рукама 2.000 милијардера – у периоду од десет година након избијања ГФК 2008. број милијардера се дуплирао, док је 2017. и 2018. године на свака два дана неко постао милијардер. С друге стране, половина светске популације живела је са мање од 5,5 УСД дневно – тачније 56% светског становништва је живело са примањима у распону од 2 до 10 УСД дневно. У четрдесетогодишњем периоду до избијања пандемије, најбогатијих 1% зарадило је дупло више од 50% најсиромашнијих. Другим речима, и пре избијања пандемије милијарде људи нису поседовале ресурсе неопходне да амортизују економске и друштвене шокове које је изазвало убрзано ширење смртоносне заразе. Преко три милијарде људи није имало приступ здравству, три четвртине запослених није имало приступ сигурносној мрежи и преко половине запослених у ЗУР живело је у радном сиромаштву (Oxfam, 2021).¹⁴

Након избијања пандемије вируса корона те неједнакости су се продубиле. Према проценама Оксфама, било је потребно само девет месеци да се богатство 1.000 најбогатијих људи на свету врати на ниво пре избијања пандемије, углавном због масивних фискалних инјекција влада РЗ које су водиле буму финансијских тржишта иако су реалне економије биле у највећем паду после Велике депресије тридесетих година прошлог века. Поређења ради, процењује се да ће сиромашнима бити потребно више од 10 година да поврате свој ниво богатства из периода пре избијања пандемије. У периоду између марта и децембра 2020. године, богатство најбогатијих људи на свету увећало се за 3,9 хиљада млрд. УСД, док се богатство 10 најбогатијих људи на свету увећало за 540 млрд. УСД, што је, према Оксфамовој процени, довољно да се спречи да било ко на свету постане сиромашан због избијања пандемије вируса корона и да се приде плати вакцинисање за све становнике света. Укупно богатство најбогатијих

14 Радно сиромаштво (working poverty) односи се на случајеве у којима је барем један члан домаћинства запослен и прима плату, при чему то домаћинство живи испод званичне границе сиромаштва.

људи на свету тренутно износи 11,95 хиљада млрд. УСД што је једнако укупном износу које су земље Г20 потрошиле у борби против пандемије (Oxfam, 2021).

Према једном новијем извештају, богатство 2.365 милијардера је у периоду март 2020 – март 2021. порасло за 4 хиљаде млрд. УСД (54%) са нивоа од 8,04 на 12,29 хиљада млрд. УСД. Према истом извештају, богатство најбогатијих 20 милијардера на свету порасло је за 742 млрд. УСД (68%) на ниво од 1,83 хиљаде млрд. УСД (Collins & Осамро, 2021). Поређења ради, БДП Италије је 2020. године износио 1,85, Канаде 1,6, Јужне Кореје 1,59, Русије 1,46, Бразила 1,36, Аустралије 1,33 и Шпаније 1,25 хиљада млрд. УСД (Global Peo Services, 2021). И на крају, богатство 13 најбогатијих милијардера на свету је у посматраном периоду порасло за 500% (Collins & Осамро, 2021).

Друга страна медаље растућих глобалних неједнакости јесте да СБ први пут у последњих 20 година најављује пораст глобалног екстремног сиромаштва. Почетком 2020. године нешто испод 10% светског становништва живело је са мање од 1,90 УСД дневно, 25% са мање од 3,20 УСД дневно и 40% или 3,3 милијарде људи са мање од 5,5 УСД дневно. Након удара пандемије, СБ очекује да ће се број екстремно сиромашних који живе са мање од 1,90 УСД дневно повећати за између 88 и 115 милиона 2020. са укупним порастом од 150 милиона до краја 2021. године (World Bank, 2020с). Истовремено ће се број људи који живе са мање од 5,5 УСД дневно повећати за 200–500 милиона до краја 2020. године. (Oxfam, 2021). Пандемија је у скоро свим земљама на свету изазвала пад примања најсиромашнијих слојева друштва (Christensen & Wells, 2020). Према Оксфамовој процени, до краја 2020. године најмање је 6.000 људи дневно умрло од глади која је директна последица пандемије вируса корона (Oxfam, 2021).

Закључак

Због своје заразности и потенцијалне леталности, пандемија новог вируса корона изазвала је огромне поремећаје у функционисању светске привреде. Нажалост, због различитих полазних позиција, штета коју трпе ЗУР значајно је већа од штете коју трпе РЗ. Свакако, излаз из кризе није могућ без заједничког одговора и координисаних редистрибутивних и здравствених политика. У том смислу, уколико РЗ не схвате да је на делу систем повезаних судова и да без обилне помоћи усмерене ка ЗУР излаз из кризе није на видiku, сва је прилика да ће привредне и здравствене потешкоће са којима се свет тренутно суочава потрајати.

Референце

- Bircan, Ç., Koczan, Z., & Plekhanov, A. (2020). Jobs at risk: Early policy responses to COVID-19 in emerging markets. In S. Djankov & U. Panizza (Eds.), *COVID-19 in Developing Economies* (pp. 230–241). London: CEPR Press.
- Burke, J., & Okiror, S. (2020, March 20). Africa's Fragile Health Systems Rush to Contain Coronavirus. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/20/africas-fragile-health-systems-rush-tocontain-coronavirus>
- Campos, R. (2020, November 18). Global debt to hit record \$277 trillion by year end on pandemic spending splurge: IIF. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-global-debt/global-debt-to-hit-record-277-trillion-by-year-end-on-pandemic-spending-splurge-iif-idUSKBN27Y239>
- Cliffe, J. (2020, April 22). Coronavirus Hits the Global South. *New Statesman*. <https://www.newstatesman.com/world/south-america/2020/04/coronavirus-hits-globalsouth>
- Chandrasekhar, C. P. (2021, February 9). The Challenge of LDC Debt. *International Development Economics Associates*. <https://www.networkideas.org/news-analysis/2021/02/the-challenge-of-ldc-debt/>
- Christensen, Z., & Wells, C. (2020). How is Covid impacting people living in poverty worldwide? *Development Initiatives*. <https://devinit.org/resources/covid-impacting-people-living-poverty-worldwide/#downloads>
- Collins, C., & Ocampo, O. (2021, March, 31). Global Billionaire Wealth Surges \$4 Trillion Over Pandemic. *Institute for Policy Studies*. <https://ips-dc.org/global-billionaire-wealth-surges-4-trillion-over-pandemic/>
- The Coin Investor (2021, March 3). The IMF's surcharges are unfit for purpose. *JNews*. <https://www.thecoininvestor.com/the-imfs-surcharges-are-unfit-for-purpose/>
- The COVID Racial Data Tracker. <https://covidtracking.com/race>
- Dunn, A. (2020, August 18). These countries have the most doctors and nurses. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2020/08/healthcare-doctors-nurses-covid-19/>
- Emanuel, E. J., Fabre, C., Halliday, D., Leland, R. J., Buchanan, A., Tan, K-C., & Chan, S. Y. (2021, March 9). How Many Vaccine Doses Can Nations Ethically Hoard? The Case for Sharing Supplies Prior to Reaching Herd Immunity. *Foreign Affairs*. https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-03-09/how-many-vaccine-doses-can-nations-ethically-hoard?utm_campaign=tw_daily_soc&utm_medium=social&utm_source=twitter_posts
- Global Peo Services. (2021). Top 15 Countries by GDP in 2020. <https://globalpeoservices.com/top-15-countries-by-gdp-in-2020/>
- Gottlieb, C., Grobovšek, J., Poschke, M., & Fernando Saltiel, F. (2020). Working from home: Implications for developing countries, In S. Djankov & U.

- Panizza (Eds.), *COVID-19 in Developing Economies* (pp. 242–256). London: CEPR Press.
- Griffin, R., & Armstrong, D. (2020, November 9). Pfizer Vaccine's Funding Came From Berlin not Washington. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-11-09/pfizer-vaccine-s-funding-came-from-berlin-not-washington>
- Hanieh, A. (2020, March 27). This is a Global Pandemic – Let's Treat it as Such. *Verso*. <https://www.versobooks.com/blogs/4623-this-is-a-global-pandemic-let-s-treat-it-assuch>
- Improvement Service. (2020). *Poverty, Inequality and COVID-19. A brief summary of some issues and potential impact on those living in socio-economic disadvantage*. <https://www.improvementservice.org.uk/covid-19-support-for-councils>
- International Labour Organization. (2018). *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*. Geneva: ILO.
- International Labour Organization. (2020). *ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world of work*. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_740877/lang--en/index.htm
- International Monetary Fund. (2020a, April). *World Economic Outlook: The Great Lockdown*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>
- International Monetary Fund (2020b, October). *World Economic Outlook: A Long and Difficult Ascent*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020>
- International Monetary Fund (2020c, April). *Fiscal Monitor*. <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2020/04/06/fiscal-monitor-april-2020>
- International Monetary Fund (2021, January Update). *Fiscal Monitor*. <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2021/01/20/fiscal-monitor-update-january-2021>
- Kose, M. A., Nagle, P., Ohnsorge, F. & Sugawara, N. (2020). *Global Waves of Debt: Causes and Consequences*. The World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/research/publication/waves-of-debt>
- Medecins Sans Frontiers (2020, November 11). *Governments must demand pharma make all COVID-19 vaccine deals public* [Press release]. <https://www.msf.org/governments-must-demand-all-coronavirus-covid-19-vaccine-deals-are-made-public>
- Merelli, A. (2021, February 2). Pfizer's Covid-19 vaccine is set to be one of the most lucrative drugs in the world. *Quartz*. <https://qz.com/1967638/pfizer-will-make-15-billion-from-covid-19-vaccine-sales/>
- Midões, C. & Seré, M. (2021, February 6). Millions of Europeans would fall into vulnerability if it were not for COVID-19 unemployment benefits. *CEPR*. <https://voxeu.org/article/millions-europeans-would-fall-vulnerability-without-covid-19-unemployment-benefits>

- Nassif-Pires, L., De Lima Xavier, L., Masterson, T., Nikiforos, M., & Rios-Avila, F. (2020). *Pandemic of Inequality* (Levi Economics Institute of Bard College Public Policy Brief No. 149). Levi Economics Institute of Bard College. <http://www.levyinstitute.org/publications/pandemic-of-inequality>
- OECD (2020). *Employment Outlook. Worker Security and the COVID-19 Crisis*. https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1686c758-en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/1686c758-en&csp_=fc80786ea6a3a7b4628d3f05b1e2e5d7&itemIGO=oecd&itemContentType=book
- Oxfam (2020a). *Fighting inequality in the time of COVID-19: The Commitment to Reducing Inequality Index 2020*. <https://www.oxfam.org/en/research/fighting-inequality-time-covid-19-commitment-reducing-inequality-index-2020>
- Oxfam (2020b). *Spending, Accountability, and Recovery Measures included in IMF COVID-19 loans*. <https://www.oxfam.org/en/international-financial-institutions/imf-covid-19-financing-and-fiscal-tracker>
- Oxfam (2021). *The Inequality Virus*. <https://www.oxfam.org/en/research/inequality-virus>
- Pandey, G. (2020, April 24). Coronavirus: Is Social Distancing an Oxymoron in India? *BBC News*. <https://www.bbc.co.uk/news/world-asia-india-52393382>
- Prabhala, A., Jayadev, A., & Baker, D. (2020, December 7). Want Vaccines Fast? Suspend Intellectual Property Rights. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/12/07/opinion/covid-vaccines-patents.html>
- Rouw, A., Wexler, A., Kates, J., & Michaud, J. (2021, March 17). Global COVID-19 Vaccine Access: A Snapshot of Inequality. *KFF*. <https://www.kff.org/policy-watch/global-covid-19-vaccine-access-snapshot-of-inequality/>
- Salluh, J. I. F., & Lisboa, T. (2016). Critical Care in Brazil. *ICU Management and Practice* 16 (3), 189–191. <https://healthmanagement.org/c/icu/issuearticle/critical-care-in-brazil-1>
- Schmitt-Grohé, S., Teoh, K., & Uribe, M. (2020). *COVID-19: Testing Inequality in New York City* (NBER Working Paper No. 27019). National Bureau of Economic Research. <https://www.nber.org/papers/w27019>
- Sur, P. & Mitra, E. (2020, March 31). Social Distancing is a Privilege of the Middle Class: For India's Slum Dwellers it will be Impossible. *CNN*. <https://edition.cnn.com/2020/03/30/india/india-coronavirus-social-distancing-intlhnk/index.html>
- UNCTAD (2020). *The coronavirus shock: A story of another global crisis foretold and what policymakers should be doing about it*. <https://unctad.org/publications-search?Operator=and&keys=The+coronavirus+shock%3A+A+story+of+another+global+crisis+foretold+and+what+policymakers+should+be+doing+about+it>
- UNWTO (2020, December). Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism. <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>

- World Health Organization (2021, January 18). WHO Director-General's opening remarks at 148th session of the Executive Board. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-148th-session-of-the-executive-board>
- World Bank (2020a, April 22). *Migration and Development* [Brief]. <https://www.worldbank.org/en/topic/socialprotection/publication/covid-19-crisis-through-a-migration-lens>
- World Bank (2020b, April 16). *Poverty and Distributional Impacts of COVID-19: Potential Channels of Impact and Mitigating Policies* [Brief]. <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/brief/poverty-and-distributional-impacts-of-covid-19-potential-channels-of-impact-and-mitigating-policies>
- World Bank (2020c, October 7). *COVID-19 to Add as Many as 150 Million Extreme Poor by 2021* [Press release]. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/10/07/covid-19-to-add-as-many-as-150-million-extreme-poor-by-2021>
- World Bank (2021). Global Economic Prospects. <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
- World Trade Organization (2020, April 8). *Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy* [Press release]. https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm

Ognjen Radonjić*

A CORONAVIRUS PANDEMIC AND GROWING GLOBAL INEQUALITIES

Abstract: The paper discusses different perspectives of the asymmetric impact of the coronavirus pandemic on economic activity and inequality in the distribution of wealth and income in developing countries in comparison to developed ones. Based on the available data, we conclude that, at the present moment, developing countries are in a far more unfavorable position compared to developed countries due to uneven global distribution of vaccines, the volume of informal employment and opportunities to work from home, availability and access to health services, massive dependence on migrant remittances, significant decrease in export revenues, excessive debt accumulation, insufficient fiscal response capacity and sizeable inequality in income and wealth distribution.

Key words: coronavirus, vaccines, informal employment, economic activity, inequality

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Economics. E-mail address: oradonji@f.bg.ac.rs.

Мирјана Бобић*

БИТИ ЖЕНА/МАЈКА У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 У СРБИЈИ

Апстракт: Избијање пандемије вируса корона био је глобални друштвени шок. Планета је застала, државе су се затвориле споља и изнутра, уведени су забрана окупљања и физичко дистанцирање, канцеларијски рад и образовање су премештени у куће, читави сектори економије су обуставили рад, а најважнији су постали здравство, дистрибуција хране и лекова и одржавање личне и хигијене простора. Свакодневица је окренута наглавачке, хаотизована, укинута су просторне и временске границе различитих домена живота, плаћеног посла, домаћег рада, бриге о другима. Жене/мајке су, како то увек бива, преузеле главни терет преживљавања. У овом раду се обрађује тема вишеструких изазова материнства повезаних са избијањем кризе и ванредног стања у Србији изазваних пандемијом ковида 19. Емпиријска истраживања недвосмислено потврђују ретрадиционализацију и репатријархализацију у још оштријем облику у контексту укидања међугенерациске солидарности око деце, с једне стране, односно додатне бриге о старијима, изван свога домаћинства, с друге стране. Примећује се, ипак, нешто веће учешће мушкараца, очева, највише у бризи за децу и старије. Иако је ту више реч о „помоћи“ женама, а мање о самосталном ангажовању, посебно у кућним пословима, чини се да има простора за опрезни оптимизам. У дискусији о резултатима домаћих и страних истраживања потврђује се пораст заједништва у околностима непостојања ширих сродничких мрежа, неформалне помоћи, који је већ примећен у скоријим истраживањима породица у Србији. Политике и мере предложене у Стратегији подстицања рађања из 2018. године, у којој, између осталог, послодавци и шире друштво уважавају породичну сферу мушкараца као домен индивидуализације, неопходно је даље промовисати да би се те промене учврстиле и даље развијале.

Кључне речи: вирус корона, жене, мајке, мушкарци, Србија

* Редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Социологија, тежиште истраживања Социјална демографија. Адреса е-поште: mbobic@f.bg.ac.rs.

Избијање пандемије вируса корона био је глобални *друштвени шок*. Планета се на час зауставила, државе су се затвориле споља и изнутра, прекинут је свеукупан друштвени живот, привредни, културни. Ограничена је слобода кретања људи, сведени су на простор својих кућа са свешћу да им је будућност потпуно неизвесна, те да за оне које и преживе следи светска економска криза још тежа од оне из 2008. године (Žižek, 2020, према: Matthewman & Huppatz, 2020, 676).

Масовна и глобална мобилност људи, концентрација становништва у великим градовима, велика брзина комуникација и транспорта, посебно авионског превоза¹, интензивне привредне везе, туристичка путовања итд. олакшали су брзо ширење по живот опасне заразе, светску здравствену кризу без преседана у последњих стотинак година, угрожавање здравља и живота становништва читавих држава и континената (Connell, 2020). Светска здравствена организација и појединачне државе, како оне из центра, тако и оне са периферије светског капитализма, нису имале никакав другачији одговор до затварања спољњих граница, блокирања контаката, ограничавања окупљања, инсистирања на физичкој дистанци, уз поштовање превентивних мера покривања дисајних путева те дигитализацију канцеларијског рада и образовања, то јест прелазак на рад и учење од куће. Криза изазвана пандемијом ковида 19 брзо је испоставила високе друштвене цене бахате глобализације, друге модернизације, односно савременог ризичног друштва (Бек, 2001). „Ризично друштво је друштво катастрофа. У њему ванредно стање прети да постане нормално“ (Бек, 2001, 38). Још осамдесетих година 20. века Улрих Бек у свом епохалном делу *Ризично друштво*² пише да се „прво, ризици модернизације истовремено појављују и у географски специфичним подручјима и *неспецифично* и *универзално*, друго, како *непрорачунљиви* и *невидљиви* могу да буду замршени путеви њихових штетних ефеката“ (Бек, 2001, 43).

Светска здравствена организација (World Health Organization) 3. маја 2021. године региструје да је вирус корона однео 3,2 милиона живота у свету, док је зараза потврђена код 153 милиона људи. После обе Америке, Европа спада у највише погођене регионе света (WHO, 2021)

Дуготрајност кризе изазване ковидом 19 и неизвесност када ће се завршити чини да се она успоставила као стање, а не пролазни ак-

1 Током 2017. године редовним авиолинијама је превезено 4,1 милијарди путника у свету (Connell, 2020, 748)

2 Оригинално се књига појавила 1986. године на немачком, а енглески превод под насловом *The Risk Society: Towards new modernity* (1992).

цедент. Тако настаје нова социјална реалност, нова друштвена „нормалност“ произашла из претходно уобличеног ризичног друштва, у коме човек више није у стању да предвиди и контролише ризике које је сам створио. Рефлексивна, друга модернизација, креира неочекиване друштвене последице производних процеса у виду бумеранг ефекта, захтевајући промене понашања. Тесно је повезана са индивидуализацијом, кризом државе благостања, мерама штедње, ширењем транснационалног капитализма, уништавањем природних ресурса (Vujić, 2008). Ризичи које сам човек производи, као што су еколошки, нуклеарни, тероризам итд., не погађају различите друштвене групе и слојеве неједнаког богатства и моћи већ читаво друштво и планету, као што је био случај са Чернобиљом, који је инспирисао Бека да пише о глобализацији ризика.

Глобализација је показала сву рањивост савремених друштава, односно појединца. Слаб (јавни) здравствени систем, занемариван у позној модернизацији и неолибералним економијама, постао је немоћан да се избори са масовним заражавањем и оболевањем становништва. Светска здравствена криза је убрзо произвела и светску економску кризу, пад привредне активности, пад запослености широм света³, затварање целокупних сектора, привредних грана, услуга, а онда и социјалне, психолошке, личне маладаптације (губитак сигурности, пораст анксиозности, депресивности, страхова, неизвесности, туге због губитка блиских особа итд.). Ритмови свакодневице, дотадашње рутине, обрасци, обичаји и навике преко ноћи су прекинути или озбиљно поремећени. Наступила је *хаоџизација свакодневице*, неограниченог трајања и интензитета, у којој још увек живимо и чије ћемо последице још дуго промишљати (Matthewman & Huppatz, 2020).

Здравствене, економске и друге последице кризе изазване ковидом 19 различито су се испољиле на Северу и Југу, међу различитим социодемографским и друштвеним групама. Већи ризик разболевања и смрти имале су старије генерације, хронично болесни, сиромашни, социјално искључени. Мере ограничавања кретања и прелазак на наставу на даљину фрустрирале су младе генерације, у годинама када

3 Тржишта рада широм света су поремећена као никад до сада у историји, као последица кризе изазване пандемијом. Током 2020, изгубљено је 8,8% глобалних радних сати, што је еквивалентно 255 милиона радних места са пуним радним временом. Губитак радних сати је био четири пута већи него током економске кризе 2009. године. Највише су погођени региони Северне и Јужне Америке и Кариба, јужне Европе и југоисточне Азије. Губитком посла више су биле погођене жене, млађи, рањиве и прекарне категорије запослених (International Labour Organization, 2021).

су социјализација, дружење и образовање важни за њихово одрастање и припрему за професију и улазак у свет одраслих. Припадници мањинских популација имали су значајно већу стопу смртности као последицу инфекције вирусом, чак и до 50% већу у односу на већинско становништво (случај Маора на Новом Зеланду, Аборици-на у Аустралији), обојено становништво је било више угрожено него бело итд. Азијати, посебно Кинези, виктимизовани су и оптужени за избијање и ширење вируса јер је он избио у покрајини Вухан у децембру 2019. године (Matthewman & Huppatz, 2020, 678). Мигранти, рецимо из Србије, око 200.000 њих који су радили у ЕУ на сезонским, привременим пословима, под уговорима, остали су без посла те су били принуђени да се врате кући, па су и они оптуживани у земљи порекла због тога што долазе из центара заразе (Италија, Немачка) и врше додатни притисак на преоптерећен локални здравствени систем (Šantić & Antić, 2020).

На *уродњавање* цене кризе настале услед пандемије није се морало дуго чекати јер је жртвовање жена и притисак да оне преузму повећани терет послова и одговорности познати механизам сналажења у сваком хаосу (Blagojević, 2002; Blagojević Hjuson, 2012; SeConS, 2020). Жене су одмах истурене у прве борбене редове јер доминирају у делатностима као што су: лечење, неговање болесних, снабдевање храном и лековима, чишћење простора, које су уз одношење комуналног отпада, постале основне, егзистенцијалног значаја. Према СЗО, жене чине већину запослених у здравству и социјалној заштити у свету, чак 70%. Ту нису урачунате жене које пружају негу у кући, где се заправо одвија највећи њен део. Зато је заправо већина послова бриге и неге неплаћена (Matthewman & Huppatz, 2020, 678; Hughson, 2015). Осим неге и бриге, жене обављају и друге кућне послове. Према подацима Међународне организације рада, жене у свету обављају у просеку две трећине свих неплаћених кућних послова или 75% времена потребног за социобиолошку репродукцију. Жене у просеку на неплаћени рад троше 3,2 пута више времена него мушкарци (Charmes, 2019).

Економска криза која прати ову кризу више се одражава на губитак посла и угрожавање положаја жена него мушкараца, зато што су жене више заступљене у привредним секторима који су на удару рестрикција: туризам, угоститељство, трговина, услуге. Зато су у Аустралији економски пад изазван ковидом 19 назвали ружичастом рецесијом („pink recession“), (Matthewman & Huppatz, 2020, 679), а она има дубље последице од претходних криза јер угрожава прогрес који су жене већ постигле у јавној сфери. „Још увек није јасно како

ће изгледати живот после пандемије, али је врло вероватно да ће његов значајан део бити ограничен на онај простор који су жене деценијама пре тога настојале да напусте – кућу“ (Donegan, 2020, према: Matthewman & Huppatz, 2020, 679).

После овог увода следи поглавље посвећено предмету, циљу и методу, затим изабраном теоријском оквиру и дискусији о резултатима. У закључку ћемо се осврнути на основне налазе и дати значајне препоруке за акцију у неком будућем сличном стању.

Предмет, циљ рада и метод

Предмет и циљ рада чини анализа свакодневице у време ванредног стања⁴ и на почетку пандемије у Србији, односно интерпретација пракси, осећања и проблема појединаца и породица, из перспективе жена/мајки. Основу искуствене евиденције представља интернет истраживање које је спровела невладина организација „Центар за маме“ (ЦЗМ) из Београда, иначе партнер Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, на ранијем теренском истраживању политика родитељства из 2017. године (Sekulić i dr., 2017).

Истраживање у доба ванредног стања уведеног у време избијања пандемијске кризе у Србији спроведено је од 28. априла до 8. маја 2020, на узорку од 1.908 мајки на територији целе Србије. Анкетом су обухваћене жене које, дакле, користе интернет и прате рад НВО „Центар за маме“. Иако то није, стриктно узев, научно истраживање, које је иначе било тешко спровести у оваквим околностима, и овако прикупљени подаци, пружају значајне увиде, који су потврђени у неколико других, домаћих, тематски сродних, истраживања⁵, а затим

4 Ванредно стање је уведено 15. марта 2020. ради спречавања ширења заразе. Трајало је до 6. маја. Рестриктивни модел који је следила Република Србија подразумевао је пакет мера: затварање спољних граница, укидање јавног превоза (градског и међуградског), ограничавање кретања грађана уз периоде полицијског часа и вишедневне потпуне забране кретања. Обуставиле су рад све продавнице, осим прехранбених радњи и апотека, канцеларијски рад и образовање су премештени у куће, прекинут је рад свих јавних и социјалних установа у директном контакту са становништвом итд.

5 У исто време, од 11. до 23. априла 2020. године, Група за развојну иницијативу, SeConS, у сарадњи са UN WOMEN спровела је истраживање запослености и услова рада мушкараца и жена у време пандемије, путем телефонског контакта, на случајном узорку од 1.603 домаћинства у Србији. Узорак је био стратификован по регионима и типу насеља, са репрезентативним квотама по полу и старости (SeConS, 2020) Друго истраживање исте организације „Усклађивање пословних обавеза и бриге о домаћинству и породици“ реализовано је онлајн

и у релевантним, међународним, што додатно потврђује валидност прикупљене грађе.

Узорком ЦЗМ обухваћено је 81,7% запослених и 18,3% незапослених мајки. С обзиром на њихов грађански активизам, то јест праћење рада и укљученост у радове НВО и коришћење интернета, претпостављамо да је већина имала најмање средње, односно високо образовање. Мајке су претежно обављале посао на неодређено време (88,3%), само 5,4% пола радног времена, док је 6,4% било ангажовано на привременим и повременим пословима. Половина мама (46%) прешла је на рад од куће⁶, док је свака пета наставила да одлази на посао (21,6%). Нешто мање мајки (19,7%) није морало да ради иако је било запослено.⁷ Током трајања ванредног стања, њих 4,1% добило је или је само дало отказ.⁸ Скоро трећина мајки је имала смањену плату током ванредног стања (28,8%), а само је 3,1% добило увећана примања. Примања већине су остала непромењена (68,2%).

Већина испитаница ЦЗМ (92,2%) живи у заједници са партнером, дакле у нуклеарним породицама, већина највероватније самостално, без придодатих рођака, јер је један од налаза да им је недо-стајала подршка ширих сродничких мрежа. У узорку је регистровано

од 4. маја до 1. јуна у изабраним приватним компанијама и путем друштвених мрежа (Facebook, LinkedIn) на узорку од 305 испитаника (SeConS, 2020a). Узорком су обухваћене претежно високообразоване жене, старости 18–49, а налази су експлоративног карактера. Експлоративног је типа и четврто истраживање Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета из Новог Сада „Друштвени аспекти пандемије корона вируса“ спроведено од 13. до 24. априла 2020, као пригодно онлајн истраживање путем друштвених мрежа, на узорку од 685 одраслих грађана Србије, са квотама за род, старост и место становања. Узорак је ипак претежно обухватио урбано, женско становништво Војводине, са завршеним факултетом, у браку или кохабитацији, запослено у јавном сектору, задовољавајућег животног стандарда (48,2%) (Ristić *et al.*, 2020).

- 6 Рад од куће је био чешћи у секторима образовања, информисања и комуникација, стручних, научних и техничких делатности (SeConS, 2020), дакле очигледно у домену сложених, интелектуалних послова.
- 7 Репрезентативно истраживање SeConS-а, из априла 2020, сведочи да је скоро трећина жена у Србији прешла на рад од куће (27,2%), скраћено радно време или смањени број смена искусило је 22,8% жена, 10,2% жена је узело годишње одmore (саме или у договору са послодавцем), док је 2,2% користило неплаћено одсуство (SeConS, 2020).
- 8 Према репрезентативном истраживању SeConS-а, у Србији је на почетку пандемије отказ добило 8,2% запослених мушкараца и жена. Мушкарци су чешће од жена остајали без посла из објективних разлога: због обуставе рада фирме и окончања краткорочног уговора о раду, а жене су чешће саме давале отказ из породичних разлога (немогућност збрињавања деце) и због проблема транспорта до радног места и назад (услед ограниченог кретања и непостојања јавног превоза) (SeConS, 2020, 14).

и 7,8% самих мама, односно једнородитељских породица. У већини породица мајке су навеле да имају децу школског узраста (54,8%), а остале предшколског.

У методолошком погледу, у овом раду ће се применити дескриптивна анализа, а онда и секундарна анализа сродних истраживања, имајући у виду не само подударање налаза већ и методолошку комплементарност.

Теоријски оквир

Теоријски, рад се ослања на парадигму *уродњавања цене хаоса* (Blagojević, 2002), која је формулисана половином деведесетих година у Институту за социолошка истраживања, у сврхе интерпретације турбулентне свакодневице жена, породица и становништва тадашње Србије захваћене друштвеним расулом, распадом заједничке југословенске државе, економским крахом, оружаним етничким сукобима у окружењу, те социоекономском трансформацијом из командно-планске у тржишну привреду. У друштвеном хаосу прво се кристализује *саможрџивујући микромајријархаји*, чију окосницу чини материнство, односно енормно трошење женских ресурса (Blagojević, 2002). Ерозија квалитета живота која је наступила са разарањем друштва деведесетих година до нивоа преживљавања укинула је друштвене привилегије мушкараца, односно произвела је кризу маскулинитета те је постепено приближила мушкарце и жене и у приватној сфери (Blagojević, 2002, 309). Преведено на стање кризе изазване вирусом корона то би значило да ненормалност која у дужем времену прераста у нову нормалност изазива велико трошење породичних ресурса, емоција и активности жена и мајки, али и извесне промене у родним праксама у правцу заједништва у обављању повећаног обима послова, у најмању руку у брзи о деци и старијим. Стратегија која се и сада показала доминантном у понашању чланова породице као и деведесетих била је – стратегија конзервације, повезана са фатализмом, односно чекањем да се спољна реалност нормализује (Blagojević, 2002, 306). Пандемијска криза као глобална пошаст и угрожавање опстанка и здравља није оставила простора за активизам и делање изван оквира приватности. Породица је одувек била и остала једино уточиште у друштвеној катаклизми (Bolčić & Milić, 2002)

Анализа података о породичној динамици у околностима пандемије у Србији, као и у свету, потврдила је да, с једне стране, као што то увек бива када се озбиљно угрозе и наруше друштвени поредак и

институционално функционисање, када се појачају ризици по опстанак и безбедност становништва – целокупан терет заштите, бриге, преживљавања, креирања нових образаца свакодневице, хармонизације и нормализације прелази на приватну сферу, односно на жене, додуше, сада и на оне у центру, а не само на полупериферији и периферији. Жене, по ко зна који пут у историји, постају најважнији ресурс и резервоар активности, емотивне, физичке, интелектуалне, материјалне и сваке друге подршке, помоћи, бриге и неге (Blagojević Hjuson, 2012). У први план се истиче њихова социобиолошка улога, односно да хране и брину („nature and nurture“), (Cliquet, 2010), да лече, негују, да оснаже младе, да забаве децу, да помогну старима, болеснима, држави, здравству, образовању, послодавцима, читавој заједници. Новина ове кризе је то што се, уз плаћени посао и бригу о домаћинству и породици, сада уметнула и школа, односно образовање у условима преласка на онлајн наставу. Од родитеља, мајки и очева, очекивала се, и још увек се очекује, помоћ у савладавању наставних програма, дакле, не само помоћ ђацима него и наставницима, па многе мајке наводе да су претходно морале саме да се информишу да би биле у стању да раде са децом. Укратко, терети и одговорности мајки и родитеља значајно су умножени у „новој нормалности“, у условима изостанка неформалне сродничке солидарности, подршке баба и деда, рођака, колега, пријатеља итд., другим речима – међугенерациске размене (Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Дискусија

Налази референтних истраживања указују на сву комплексност породичне свакодневице у време избијања кризе због пандемије ковида у Србији, у марту прошле године, на бројне изазове, од којих је свакако најупадљивији било повећање обима и врсте дневних активности у условима велике бриге и стрепње за здравље и брзог ширења страха и неизвесности. С обзиром на то да су затворене предшколске установе и школе и да се прешло на рад од куће, многе су мајке биле приморане да раде ноћу, на уштрб времена за спавање и одмор. У истраживању развојне групе SeConS показало се да је свака трећа мајка (33,5%) морала да продужи рад у ноћним сатима да би завршила своје радне задатке, у околностима у којима чак 66,3% испитаница са децом млађом од 18 година није имало одговарајући простор за рад (SeConS, 2020a). Међународна истраживања показују да су у доба кризе изазване короном мушкарци појачавали професионални

ангажман, да су се одвајали у посебан простор у стану, да би на миру обављали своје задатке, па се вероватно ту крије њихова мања ангажованост у бризи и нези деце.

Стратегије сналажења у одговору на још израженији притисак и конфликт професије, породице, а сада и школе биле су разноврсне. Осим повећања дневног броја сати рада плаћеног и неплаћеног, неке мајке су смањиле обим радног ангажовања, и по цену смањене плате, друге су или напустиле посао, посебно када је у градовима у Србији укинут јавни превоз, или су добиле отказ (SeConS, 2020). Смањен плаћени рад уз смањену надокнаду подразумева још веће угрожавање друштвеног положаја и моћи жена, ризик вулнерабилности и зависност од супруга и других, укратко пораст личне несигурности (Andrew *et al.*, 2020).

Већина испитаница у истраживању ЦЗМ навела је да је током ванредног стања обављала мање плаћених радних задатака (44%), нешто мање је обављало исти обим посла (36,7%), а свака пета је имала повећан обим посла (19,3%). Више од половине мајки које су радиле од куће сматра да је током ванредног стања било мање продуктивно (52,5%), а тек свака десета да је била продуктивнија (9,9%). Као разлоге своје мање продуктивности мајке су навеле: бригу о деци (49,4%), друге породичне обавезе (25,8%), стрес и анксиозност (7,6%). Повећано оптерећење жена бригом о деци и онлајн наставом региструје и компаративно истраживање трошења времена током кризе изазване короном у Уједињеном Краљевству, САД и Немачкој (Adams – Prassl *et al.*, 2020).

Циљ истраживања у Енглеској на узорку од 4.915 родитеља деце узраста од четири до 15 година, у периоду закључавања (*lockdown*), од 29. априла до 15. маја 2020, такође спроведено онлајн, био је да се испита буџет времена током дана. Оно је потврдило сличне роне разлике уочене у домаћим и међународним истраживањима. На бригу о деци мајкама и очевима је током дана одлазило просечно око девет сати, на кућне послове око три сата. Мајке су проводиле мање времена у плаћеном послу него мушкарци. Пре пандемијске кризе, 2014/15, жене су у плаћеном раду током дана проводиле око 60% времена које је проводио мушкарац, а у доба кризе тај удео је пао на свега 35%. Жене су просечно 1,5 пута чешће остајале без посла или су давале отказ да би се посветиле породици у време избијања пандемије, односно послате су на принудне одморе. Онолико колико су смањиле плаћени рад, толико су интензивирале рад у кући, односно око деце, просечно за око два сата. Иако жене обављају више послова око деце, мушкарци су значајно повећали време посвећено деци – на

чак осам сати, док је оно 2014/15. износило свега четири сата. Пораст времена посвећеног *care work* још је израженије код 15% парова у којима су мушкарци остали без посла током закључавања (*lockdown*) а жене наставиле да раде. И једни и други, и мајке и очеви, принуђени су да обављају више послова у кући истовремено, односно да прекидају плаћени посао да би се посветили деци, укључујући и помоћ у учењу код куће (*home-schooling*), односно да би завршили и друге кућне обавезе (Andrew *et al.*, 2020).

Усклађивање посла и породице у Србији је током ванредног стања било још више отежано у односу на „редовно стање“ за већину мајки (54,2%), за сваку четврту је било подједнако тешко (24,4%), док је за сваку пету то било олакшано (21,4%). У другом домаћем истраживању, чак 81,3% жена из нуклеарне породице са децом млађом од 18 година наводи да су их чланови породице фрустрирали у обављању посла, те да је посао трпео због породице (SeConS, 2020a).

Кад је реч о породичним пословима, већина жена из истраживања ЦЗМ које живе са партнером наводи да су пре пандемијске кризе и ванредног стања оне обављале већину послова (58,4%), док је у 40,7% породица било уобичајено дељење обавеза, односно највероватније „помоћ жени“ уместо самосталног укључивања мушкарца. Ти налази указују на нешто повољнију родну расподелу у односу на нека друга социолошка, додуше, репрезентативна истраживања, која су показала да су жене у Србији у више од две трећине случајева оптерећене свим кућним пословима, од кувања, преко прања судова и гардеробе, до чишћења, пеглања итд (Bobić, 2017). Истраживачи упозоравају да заједничко обављање послова, уместо да их мушкарац потпуно преузме, само делимично растерећује жену (SeConS, 2020a).

Са ванредним стањем у сваком петом домаћинству које је анкетирао ЦЗМ догодила се позитивна промена у правцу заједничког обављања послова (22,3%)⁹, док у скоро две трећине нису наступиле битније промене (73,2%). Свака шеста мајка (17,2%) истиче да су током ванредног стања биле још више оптерећене. Контролу школских задатака и подршку деци у учењу у доба пандемије претежно су пружили

9 Друго истраживање породичних пракси у доба пандемије и ванредног стања на узорку од 265 мајки (онлајн) показало је да су понашања остала углавном непромењена у односу на време пре кризе. Око трећине мушкараца је учествовало у кућним пословима. Пандемијска криза је унела промене у случајевима када се обоје супружника пребацило на рад од куће или ако је муж радио од куће, а жена одлазила на посао, односно у неким посебним ситуацијама (одржавање ризичне трудноће итд.), (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020).

жале мајке (75%), (SeConS, 2020a). Брига о деци, а још више о старима, домен су старања и неплаћеног рада где су се мушкарци више ангажовали, али опет више као испомоћ жени.

Сличне налазе, мада нешто повољније, налазимо у другом локалном истраживању. У око трећине породица догодила се промена у родној дистрибуцији, тако да се у више од половине њих (55%) мушкарац укључио у кућне послове, а у 31,3% у бригу о деци, укључујући и помоћ у школским обавезама.¹⁰ У чак 12% домаћинстава у околностима повећаног општег обима посла у кући и са школском децом, сав терет је пао на жену (SeConS, 2020a; Ristić *et al.*, 2020; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020). Истраживање из Војводине указује на нешто нижи удео равноправне деобе обавеза у вези са млађом децом (12,3%), односно у исто толико случајева то је постало обавеза само једног родитеља, претпостављамо мајке (12,5%). У већини породица породичне одлуке су током ванредног стања доношене заједно, што указује на равномерну дистрибуцију моћи (44,1%) (Ristić *et al.*, 2020).

Настава на даљину подразумева одређене техничке претпоставке (просторне могућности за учење и осамостаљивање деце, довољан број компјутера у породици, софтвер, добру интернет везу) и ангажовање људских ресурса, родитеља и деце. У већини анкетираних породица ЦЗМ постојале су оптималне техничке могућности (89,4%). Велика већина мајки такође сматра да су се њихова деца добро уклопила у онлајн наставу (85,5%), док се са тим не слаже само 4%. Готово је подједнак удео мајки чији су се партнери укључили у помоћ деци у вези са онлајн наставом, мада мање од мајки (40,7%), и оних мајки које наводе да су очеви остали по страни (42,1%).

10 У Аустралији је од 7. маја до 4. јуна 2020. спроведено онлајн истраживање на узорку од 3.000 домаћинстава „Work and Care in the Time of Covid-19“ о времену које су мушкарци и жене посветили пословима у кући и у бризи/старању о деци. Утврђено је да се током закључавања смањио тзв. gender gap, то јест да су мушкарци повећали свој удео у репродуктивном раду за око 2,5 сата дневно, а жене за 3,5 сата. Иако су жене радиле далеко више сати током дана, родни јаз је смањен јер су мушкарци пре пандемије били мање укључени. Слични налази о већем ангажовању мушкараца, али претежно у бризи о деци и другима, мање у кућним пословима, пронађени су и у Уједињеном Краљевству и САД (Craig, 2020). О смањеном ангажовању жена у плаћеном раду током пандемије, па последично већем ангажовању у бризи о деци сведоче и подаци немачког репрезентативног, лонгитудиналног социоекономског панела из 2019. и 2020. године. На почетку пандемије 2020. мајке су повећале свој неплаћени рад са 6,7 из 2019. на 9,6 сати дневно, а мушкарци са 2,8 на 5,3 сата. Аутори су, такође, опрезни оптимисти у вези са смањеним родним јазом у кући, чак и у домаћим пословима (кување, прање), а не само у бризи о деци (Kreyenfeld & Zinn, 2020).

Равноправно учешће је забележено у 12,3% породица, а у свега 4,9% доминација оца.

Више од половине мајки из истраживања ЦЗМ не прихвата онлајн наставу (52,8%) као решење у оваквим ситуацијама, док четвртина прихвата (26,3%). Иако већини мајки није била потребна помоћ да разумеју школско градиво, ипак је значајан удео оних којима је то било потребно, стално или повремено (42,1%). Од тога, скоро половина мајки није могла да добије помоћ да би помогла деци (45,5%).

Већина мама које раде и имају децу школског узраста није успевала да усклади обавезе на послу са школским обавезама деце (61,6%). Према томе, дигитална настава која се као трећа област рада и одговорности уметнула у хаотичну свакодневицу у време пандемијске кризе, осим плаћеног посла и породице, представљала је посебан интелектуални и психофизички изазов за родитеље, а посебно мајке.

С обзиром на то да су вртићи били затворени, већина мама предшколске деце имала је сличан проблем отежаног усклађивања посла и бриге о деци (60,1%). И оне су имале обавезу да раде са децом па је већина њих одржавала везу са васпитачима у вези са децијим задацима и вежбама (76,3%).

Као посебно вулнерабилне показале су се самохране мајке са децом, које иначе функционишу уз помоћ мрежа подршке, првенствено својих родитеља, рођака, колега са посла, пријатеља и суседа.

Самохране мајке су у већини случајева (48,2%) успевале да ускладе посао са родитељством, док је свака шеста (17,2%) у томе имала потешкоћа. Да је то очигледно било постигнуто уз високу цену, сведочи податак да је чак 63,4% самих мама изјавило да нису уопште имале времена за себе на дневном нивоу.

Свака пета самохрана мајка била је принуђена да води дете са собом у набавку хране и других дневних потрепштина (20,9%). У већини тих једнородитељских породица, мајке наводе да се пријатељи нису понудили да помогну током ванредног стања (62,5%), а у више од половине (52,1%) мајке чак нису имале кога да позову у случају хитне потребе, чак и у време када није био полицијски час.

Мајке у истраживању ЦЗМ оцењују да је у већини породица ванредно стање повећало кохезију и зближило чланове породице (39%), док само 5% изјављује да је дошло до удаљавања.¹¹ Свака четврта мајка сматра да је ванредно стање учврстило партнерство (23,8%), а

11 Повећана блискост, интензивирана интимност, више заједничких активности, разговора о новим, актуелним темама међу партнерима, у условима споријег

знатно мање (8,9%) да је дошло до поремећаја у односима. Мало је и оних које сматрају да ће ванредно стање оставити трајније негативне последице на партнерство (7,7%).

Према истраживању ЦЗМ, доминантна осећања мајки била су анксиозност, стрепња и страх (58,3%). Већина мајки сматра да су се и она и партнер добро адаптирали на новонасталу ситуацију (55,7%), свака четврта да се партнер боље снашао (24,5%), а свака пета мајка мисли да се она боље носила са хаосом (19,8%). Чини се да се брак или/и партнерство показао као значајан осигурач од стреса и стратешки одговор на спољашње изазове (Bobić, 2004).

Више од половине испитаница ЦЗМ успевао је да током ванредног стања пронађе времена за себе, за самореализацију (55,6%). Слободно време су проводиле гледајући филмове и серије (38,4%), читајући (26,4%), у рекреацији (12,4%) и другим активностима (22,8%). Највише су им недостајали слобода кретања (46,1%), дружење (33,5%) и помоћ неформалних мрежа (9,4%).

Ограничавање међугенерациске солидарности, посебно свакодневне помоћи старијих у кризи о унуцима, не само да је суспендовало значајан ресурс младих породица већ им је наметнула још једну обавезу – бригу о старијима, о родитељима, сродницима, пријатељима, суседима и сл.,¹² уз све стрепње због ризичних контаката и ширења заразе посебно у условима отежаног снабдевања и ограничавања кретања (Bobić & Vesković Anđelković, 2020). О томе сведочи и мајка из истраживања међугенерациске солидарности из 2020:

„...сад је корона йоказала кол’ко је йешко када сви зависе од йебе. И баш сам йрчала са И. (сестра испитанице), овај, о йоме, зайо ййю, у ййю време, знаш, они нису смели да излазе найоље јер су обоје йензионери, зависе од йебе, йй ййрчиш у айюйеку, заборае, йесй йуййа идеш у айюйеку... сваки друйи дан ййреба им неййю из радње. Прийюм, имам и йеййку од 85 йодина, на Бановом брду, која нема ййю децу, разумеш, йа сам и њу ойслуживала...” (испитаница из Београда, 42 године, виша школа, разведена, једно дете). Иста мајка је бринула и о оцу бившег супруга: „Поред свеја йюйа, у међувремену, йре неколико йодина оййац А. (иницијал имена ћерке), мој бивши муж, се йреселио у Црну Гору и збој корона вируса је оййао закључан йамо. У међувремену, йакође, умрла

ритма и дужег времена проведеног заједно примећени су и у другом домаћем истраживању мајки (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020).

- 12 Социолошко истраживање Филозофског факултета из Новог Сада показало је да је трећина испитаника бринула о старијима и болесним сродницима (32,7%), о суседима (8,3%) и другима особама (8,8%). О суседима су нешто више бринули становници села (16,2%) него становници градова (7,6%), (Ristić et al., 2020).

му је мајка и њејов је шата оштао сам, а он је полупокрећан и истио нема на која да се ослони јер му је он (њен бивши муж) једини син. Тако да сам и њеја снабдевала. И то је ок! Ми смо сви остали у добрим односима, то није проблем. Тако да сам правила шурнеју, разумеш: Бежанијска коса, Баново брдо, Јајинци! И доносила сам им све што им је било потребно, храну, воду, и друге ствари...“ (Bobić & Vesković Anđelković, 2020, 17).

Закључак

Као што смо могли видети из налаза овог истраживања, осим ретрадиционализације, репатријархализације и рефамилијаризације, која прати друштвени хаос у Србији још од деведесетих, а у доба пандемијске кризе и друге делове света, многи мушкарци/очеви су повећали своју партиципативност, више у бризи о деци и старијим, мање у кућним пословима. Томе је свакако допринела нова пословна ситуација, односно рад од куће, веће присуство у кући, али и индивидуализација, нове праксе очинства и трагање за новим идентитетом мушкараца (Станојевић, 2020).

Чини се да се поново потврђује да се хармонизација родних односа и узајамност мушкараца и жена, већ примећена међу средовечним генерацијама и средњим друштвеним слојевима у претходним истраживањима у Србији – успоставила као иреверзибилан процес (Hjuseon, 2017; Blagojević Hjuseon, 2012; Bobić & Lazić, 2015; Blagojević Hjuseon & Bobić, 2014). Да ли ће тај хуманији родни образац бити одржив на дуже стазе, да ли ће се ширити на нове генерације и друштвене слојеве, изван високообразованих, младих, урбане интелигенције, остаје да покаже време.

Родна узајамност или удруживање у праксама свакодневице подстакнути су не само окупљањем целе породице у кући већ и сужавањем уобичајене неформалне подршке, пре свега баба и деда и других сродника, али и немогућношћу ангажовања плаћене помоћи. Изостанак ослонца на шире сродничке мреже супружника, као и особа изван породице, појачава аутономију нуклеарне породице, односно упућује чланове једне на друге, што је већ потврђено у светској историји породица (Goode, 1963; Milić, 2001).

Из дискусије о истраживању свакодневице за време ванредног стања и првих месеци кризе изазване пандемијом 2020. године у Србији произлазе неке прелиминарне идеје од значаја за будуће сличне околности (структуре) и акције. Криза изазвана пандемијом

несумњиво је указала на то да се целе области друштвеног живота, рада и образовања могу организовати путем електронских платформи. Дигитализација наставног процеса би, међутим, убудуће требало да се трансформише тако да захтева мање ангажовање мајки, родитеља, а већу друштвену подршку наставницима, нарочито деци. Рад од куће, који ће вероватно постати примамљив послодавцима и компанијама због бројних уштеда, морао би да се хуманизује, односно да у већој мери уважава потребе појединаца, жена и мушкараца, породица, посебно различитих генерација, старења, бриге о више генерација старијих итд. Политике и праксе родне равноправности требало би даље афирмисати у складу са изложеним трећим циљем Стратегије подстицања рађања из 2018. (Влада РС, 2018), између осталог, и ка мушкарцима – да им се призна потреба и створи простор да се остваре и у породици – као очеви и партнери, а не само као њени храниоци и радна снага.

Снажније подршка је потребна и осетљивим групама – једнородитељским породицама, посебно мајкама са децом, затим старијима и болеснима, али и породицама и појединцима који брину о више генерација старијих у друштву, као што је српско, које интензивно стари. Тим пре што ово вероватно неће бити последња пандемија, па можда неку следећу дочекамо спремнији, ако не и одговорнији.

Референце

- Adams-Prassl, A., Boneva, T., Golin, M., & Rauh, C. (2020). *Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from Real Time Surveys*. IZA Institute of Labour Economics, Discussion Paper Series, IZA DP, No13183.
- Andrew, A., Cattani, S., Costa Dias, M., Farquharson, C., Kraftman, L., Krutikova, S., Phimister, A., & Sevilla, A. (2020, May 27). How are mothers and fathers balancing work and family under lockdown? Briefing Note. *Institute for Fiscal Studies, Publications*. <https://www.ifs.org.uk/publications/14860>
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Blagojević Hjuson, M. (2012). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje cene haosa. U S. Bolčić, & A. Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Hjuson M., & Bobić, M. (2014). Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke* 148, 511–523.

- Bobić, M., & Vesković Anđelković. M. (2020). Intergenerational solidarity in care: A case study in Serbia. *Stanovništvo* 58(2), 1–22. <https://doi.org/10.2298/STNV2002001B>
- Bobić, M. (2017). Od partnerstva ka roditeljstvu: od uzajamnosti do odvojenosti. U N. Sekulić, I. Jarić, & O. Radonjić, O. (ur.), *U senci javnih politika. Rodne politike i rodno iskustvo* (str. 107–133). *Limes Plus* 14(2) (tematski broj). <https://www.limesplus.rs/index.php/casopisi>
- Bobić, M. (2004). Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena. U A. Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* (str. 377–404). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bobić M., & Lazić S. (2015). Svakodnevne prakse bračnih parova na početku roditeljstva. U I. Jarić (ur.), *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse* (str. 35–57). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bolčić, S., & Milić, A. (2002). Srbija na kraju milenijuma: kakvo je društvo? U S. Bolčić, & A. Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 5–14). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Charmes, J. (2019). The Unpaid Care Work and the Labour Market. An analysis of time use data based on the latest World Compilation of Time-use Surveys. *International Labour Organization*. https://www.ilo.org/gender/Informationresources/Publications/WCMS_732791/lang--en/index.htm
- Чикић. J. M., & Билиновић Рајачић А. (2020). Породичне праксе у доба пандемије и ванредног стања – женска перспектива. *Социолошки преглед* 54(3), 799–836. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2020/0085-63202003799Q.pdf>
- Cliquet, R. (2010). *Biosocial Interaction in Modernization*. Brno: Masaryk University Press.
- Connell, R. (2020). Covid-19/Sociology. *Journal of Sociology* 56(4), 745–751. doi/10.1177/1440783320943262
- Craig, L. (2020). Coronavirus, domestic labor and care: Gendered roles locked down. *Journal of Sociology* 56(4), 684–692.
- Goode, J. W. (1963). *World Revolution and Family Patterns*. Free Press Glencoe.
- Hjuseon, M. (2017). *Muškarci u Srbiji: Druga strana rodne neravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hjuseon M. (2015). *Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- International Labour Organization (2021, January 25). *ILO Monitor: Covid 19 and the world of work*. Seventh edition. Updated estimates and analysis. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf

- Kreyenfeld, M., & Zinn, S. (2021). Coronavirus and care: How the coronavirus crisis affected fathers' involvement in Germany. *Demographic Research* 44(4), 99–124. <https://www.demographic-research.org/Volumes/Vol44/4/>
- Matthewman S., & Huppertz, K. (2020). A Sociology of Covid-19. *Journal of Sociology* 56(4), 675–683.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice. Kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Ristić, D., Pajvančić Cizelj, A., & Čikić, J. (2020). Covid-19 in everyday life: Contextualizing the pandemic. *Sociologija* 52(4), 524–548. <https://doi.org/10.2298/SOC2004524R>.
- SeConS (2020). *Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove života i rada žena i muškaraca u Srbiji*. <https://www.secons.net/files/publications/113-publication.pdf>
- SeConS (2020a). *Usklađivanje poslovnih obaveza i brige o domaćinstvu i porodici*. <https://www.secons.net/files/publications/116-publication.pdf>
- Sekulić, N., Jarić, I., & Radonjić, O. (ur.) (2017). *U senci javnih politika. Rodne politike i rodno iskustvo. Limes Plus* 14(2), (tematski broj). <https://www.lime-plus.rs/index.php/casopisi>
- Станојевић, Д. (2020). Трагање за собом у приватној сфери – ново очинство као нови простор израза за мушкарце. У В. С. Костић, С. Ђукић Дејановић, & М. Рашевић (ур.), *Србија, род, њолићике, сћановнићийво* (стр. 48–72). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Влада РС. (2018). Стратегија подстицања рађања. <https://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>
- Vujović, S. (2008). Umesto predgovora ili u traganju za trećim putem. У С. Vujović (ur.), *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji* (str. 7–33). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- World Health Organization (2021). <https://covid19.who.int/>

Mirjana Bobić*

BEING A WOMAN/MOTHER AT TIMES OF COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA

Abstract: The outbreak of the coronavirus pandemic represented a global social shock. The Earth came to a temporary standstill, with states closing their borders and introducing lockdowns, i.e. banning social gatherings and requesting physical distancing among people. Office work and education were moved to digital platforms with entire sectors of economy becoming stalled except for health care, food and medicine distribution and cleaning. Everyday lives turned upside down and became chaotic. Spatial and temporal boundaries of different domains of life were blurred, i.e. paid work, housework and care. As usual women/mothers received and shouldered the major burden of overall survival. The paper tackles the topic of multiple challenges of motherhood resulting from the outbreak of corona crisis and emergency state in Serbia. Field research unequivocally reiterates even sharper retraditionalization and repatriarchalization under the circumstances of suspension of intergenerational solidarity around children on one hand and additional care for the elderly living on their own on the other. Yet, somewhat increased participation of men/fathers, has been noticed mostly around care for children and elderly. This seems to allow for cautious optimism, although their engagement was more often perceived as 'assistance' to wives rather than a personal commitment, in particular in terms of household chores. Discussion of both local and international research results leads to a conclusion of increased gender mutuality under the circumstances of deferred informal help from wider kin networks, which has already been observed in recent empirical studies of families in Serbia. It is suggested that practical measures advocated for in the Birth Promotion Strategy, adopted by the Government of Serbia in 2018, need to be further developed and enhanced to ensure salient behavioral changes. The latter specifically refers to employers' and wider societal appreciation and support of fathers'/men's family life as an integral part of individualization.

Key words: Covid-19, Women, Mothers, Men, Serbia

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Social Demography. E-mail address: *mbobic@f.bg.ac.rs*.

Исидора Јарић*

ЕНДЕМИЈСКИ ПАНОПТИКУМ НЕЗНАЊА: ПОПУЛИСТИЧКИ МЕНАЏМЕНТ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У ПАНДЕМИЈСКОМ УБРЗАЊУ

Апстракт: Пандемија вируса корона радикално је променила обриси свакодневице, али је и учинила видљивијим проблеме са којима већ дуже време као друштво одлажемо да се суочимо. У тексту се разматра начин на који популистички политички менаџмент на власти управља образовним системом, посебно високим образовањем, изградњом специфичне паноптичке управне структуре, у чијем центру се налази популистички лидер. Таква јасно централизована структура одлучивања опструира и угрожава различите процесе у (високо)образовном пољу, од којих је можда најозбиљнији нарушавање аутономије универзитета.

Кључне речи: вирус корона, образовни систем, високо образовање, популизам, Србија

Пандемија вируса корона већ четрнаест месеци обликује реалност свакодневице намећући нам различита ограничења у социјалним контактима – ношење маски, социјално дистанцирање и четрнаестодневна изолација. Тај присилни режим понашања драстично је редуковао наше непосредне контакте са другима и додатно нагласио интимизам нове друштвености у настајању. Ипак, тај пандемијски искуствени социјални вакуум отворио је могућност да унутар сопствених интимних простора ретроспективно сагледамо многе процесе који су превише лако изгубили пажњу јавности, а који су у измењеним условима које диктира пандемија постали много видљивији. Један од тих процеса је и ендемија¹ бешчашћа и полтронства која је прожала све институције, укључујући и универзитет.

* Ванредна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Социологија, тежиште истраживања Социологија образовања. Адреса е-поште: ijaric@f.bg.ac.rs.

1 Ендемија представља појаву неке болести која захвата велики број особа на ограниченом простору, током неограниченог времена (Hrvatska enciklopedija, 2021).

Нова интимност, емоционална валенца и популистичко освајање политичког простора

Популизам је један од најчешће коришћених израза у савременим политичким расправама. На много начина он обликује јавно разумевање наших тренутних личних и колективних политичких искустава, која су посредована глобалним процесима трансформације: интимности (Gidens, 1992), приватности и традиционалних идеја друштвености, од идентитета обележеног припадношћу друштвеној класи и/или слоју до афективних маглина у којима настају нови „трибални“ облици друштвености (Maffessoli, 1996), од вертикалне организације хијерархијски структурираног друштва према хоризонтално организованом мрежном друштву (Castells, 2009). Ти структурни процеси, који отварају „радикалне могућности трансформације интимности“ (Giddens, 1992, 3), преобликују наше разумевање себе и веза које успостављамо са другима. Ипак, док с једне стране „трансформација интимности може бити субверзивна² (у односу на)... модерне институције“ (Giddens, 1992, 3), на начин који пружа подршку изградњи „социјалног света у којем ће емоционално испуњење заменити увећавање економског раста до крајњих граница“ (Giddens, 1992, 3) као императив друштвеног и привредног развоја, с друге стране, тај помак би могао еволуирати у репресивни начин који ограничава нашу способност да схватимо политичку и друштвену сложеност тренутка. У оба случаја то резултира напуштањем идеје о модерирању друштвеног живот кроз постизање друштвеног консензуса између супротстављених друштвених снага, који је омогућавао друштвени живот унутар одређених друштвених оквира у највећем делу људске историје. У новим околностима консензус је замењен неком врстом недовољно артикулисане афективне маглине (Maffessoli, 1996, 72–78), у оквиру које појединци остварују социјалну интеракцију на одређене теме, којима су, посредно или непосредно, погођени. Ипак, та нова флуидна друштвена стварност, која почива на афективној идентификацији уместо на друштвеном консензусу, не мора се манифестовати нужно у директним контактима појединаца лицем у лице. Може се чак потпуно деколективизовати/индивидуализовати стварањем дифузних унија које не захтевају пуно присуство оних који у њима учествују. У овом последњем случају, као и у првом, она се манифестује као одређени облик емпатије, која је најчешће само

2 Кроз повећање „демократизације интерперсоналног домена, на начин који је у потпуности компатибилан са демократијом у јавној сфери“ (Giddens, 1992, 3).

фрагментарна (Maffesoli, 1996, 73). Тај нови сензибилитет ствара својеврстан облик когнитивног и искуственог супстрата који омогућава „сусрет умова“ (Maffesoli, 1996, 74), који представља само још један израз разумевања у његовом најинтензивнијем смислу. То „разумевање“ омогућава стварање различитих супрасингуларних или супраиндивидуалних стварности (Maffesoli, 1996, 75) које пружају емоционално и ментално склониште онима који у њима учествују, као и место на коме је могуће успоставити аутентични људски контакт са другим људима усред свеукупног друштвеног отуђења. Ти облици нове друштвености представљају својеврсне афективне колективитете, које карактеришу флуидност, повремена окупљања, дисперзивност (Maffesoli, 1996, 76), флексибилност и разотуђујући ефекат који производе у индивидуалним животима својих протагониста. На друштвеном плану, то дубинско реструктурирање темеља односа са другим(а) производи значајне последице у разумевању политичког, у оквиру којег се јавно урушава у приватно, а и лично постаје „једина политика која постоји, једина политика са опипљивим означитељем или емоционалном валенцом“ (Giroux, 2006, 2).

У тако дубоко реструктурираним координатама друштвене стварности, „јавни интерес се модерира као гигантски *Reality TV Show* у коме се појам колективитета опажа као конгломерација приватних интереса... што резултира стварањем заједница које немају ништа заједничко осим једног узнемирујућег осећаја надлазеће опасности“ (Giroux, 2006, 3), која је свепрожимајућа. С друге стране, држава „изгледа да више није у стању да подржи појам друштвеног уговора који гарантује сигурну будућност“ (Giroux, 2006, 4) јер нема стабилан колективитет на коме може да заснује сопствену визију будућности, што додатно дестабилизује ионако уздрману веру појединаца у моћ и функционалност институција. Стога процес ширења сумњи у идеју да је колективно деловање кроз институције могуће, од интимних простора индивидуалних до супрасингуларних реалности нове квазијавности, прати прилагођавање грађана које доводи до тога да се они сада „организују углавном кроз заједничке страхове, а не кроз заједничке одговорности“ (Giroux, 2006, 2). У том смислу, ова аугментована интимност и њене политичке последице намећу се „не као антитеза цивилизацији посвећеној економском расту и техничкој контроли, већ као отелотворење њеног неуспеха“ (Giddens, 1992, 203).

„Политика која заговара одређену позицију“ (енг. *position politics*) у којој је уобичајено да странке и бирачко тело заузимају одређене позиције и кроз међусобни дијалог преговарају о могућем поли-

тичком решењу, у овој стварности у покрету уступа место „политици емоционалне валенце“ (енг. *valence politics*) (Bale, 2017; Hindmoor, 2004; Stokes, 1992; Stokes, 1963) која отвара простор за нове (популистичке) политичке актере који су способни да (ре)конституишу замишљени колективитет и флертују са њим.

Српски популистички паноптикум: сценографија за разарање друштва/универзитета

Иако сваки популистички дискурс личи на друге популизме, сваки садржи елементе који су обликовани његовом локалном изведбом и садржајима који су „у позитивној резонанци“ (Zaller, 1992) са осећањима и ставовима које је у неком облику већ заступао значајан део новоизмишљеног колективитета јер, у противном, конкретна политичка опција никада не би ни добила подршку већинског гласачког тела. Овако обликовано гласачко тело постаје снага и пасивни креатор популистичке политичке климе која ствара сопствене хероје – популистичке лидере који се самопромовишу као „аутентични“ представници замишљеног „народа“. Ту измишљену позицију они (популистички лидери) традиционално користе да монополишу пажњу јавности помоћу демагошких наратива о антиелитизму, расној и националној чистоти и напорима да ревитализују „традиционалне“ економске и политичке праксе у потрази за националним просперитетом. То карактерише и локалну, српску, интерпретацију³ популистичког наратива, уз још једну специфичност која је у директној вези са локалним историјским искуством.

Према историчарки Дубравки Стојановић, један од кључних проблема са којима се сусреће друштво Србије у савременом тренутку је проблем његове *демокрайизације* (Stojanović, 2010, 25)⁴. У

3 Тако, на пример, тренутно владајућа политичка партија Српска напредна странка на свом званичном веб-сајту каже: „Српска напредна странка је политичка организација јасног демократског опредељења, чији је циљ спровођење државотворне политике, заштита виталних националних интереса, унапређење људских права, реалан и убрзан економски развој“ (подвукла И. Ј.), (Српска напредна странка, 2021)

4 То потврђују и бројни извештаји. Чак у седам различитих извештаја објављених 2020. године „...понављају се исте оцене о стању демократије у Србији. Колико је вероватно да оне не одговарају стварности? Поготово када се зна да извештаји долазе са различитих страна – и од домаћих и од страних невладиних организација, али и од међународних организација са којима Србија сарађује и којима је ставила на располагање податке за њихову анализу“ (European Western Balkans, 2020). То се констатује у тексту „Скоро сви релевантни међу-

потрази за историјским објашњењем те „клиничке слике“ савременог друштва Србије она разматра радове историчара који се баве новијом историјом Србије и закључује да постоје „два опречна тумачења демократских потенцијала“ српског друштва и „два сасвим различита виђења новије српске историје“ (Stojanović, 2010, 25). Према једном тумачењу, друштво Србије је од свог настанка било отворено за западне концепте либерализма, парламентаризма и демократије захваљујући друштвено-политичкој елити која се образовала на западним универзитетима и те вредности уградила у све српске уставе од краја 19. века до почетка 20. века, а самим тим и парламентарне институције и демократску културу. Насупрот томе, према другом тумачењу, током новије историје Србије, све наведено⁵ је представљало само „фасаду која је скривала недемократске, предмодерне и ауторитарне начине владања, фасаду која је била нужна да би демократске државе Запада, у првом реду Француска и Енглеска, дипломатски подржале српске тежње за уједињењем“ (Stojanović, 2010, 26). Према тој интерпретацији, у друштву Србије демократија никада није била аутентични избор грађана већ пуко „средство остварења националног програма“ (Stojanović, 2010, 26). Управо из тих разлога „српска аграрна, патријархална, економски и друштвено заостала средина имала је у својој основи антииндивидуалистичке и

народни и домаћи извештаји у 2020. показују пад демократије у Србији“, објављеном на платформи *European Western Balkans*. На овом месту ћемо поменути само два најзначајнија.

Према мерењу *Индекса демократије* британског часописа *The Economist*, Србија бележи константан пад демократичности од 2013. до 2019. године (*Democracy Index 2006–19*, 2020, 19). (Категорије које се оцењују су: грађанске слободе, политичка култура, политичка партиципација, јавна управа и изборни процес и плурализам). Пад демократичности настављен је и након 2019. године, уз пад за читавих пет места, што је највећи забележен пад за Србију између две године за последњих пет година. Тиме се Србија позиционирала на само дно листе земаља које су сврстане у категорију *непопуларних демократија*.

У извештају *Nations in Transit* (2020) организације Фридом хаус (*Freedom House*), која се бави људским правима и промовисањем демократије у свету, Србија је прешла из категорије *делимично консолидована демократија* у групу транзиционих, односно *хибридних режима*, „у којима демократске институције углавном служе као фасада ауторитарној власти“ (*European Western Balkans*, 2020).

Према најновијем извештају организације Фридом хаус *Freedom in the World 2021: Democracy under Siege* (2021), Србија се налази међу 25 држава света у којима је забележен најзначајнији пад у области политичких права и грађанских слобода током последње деценије.

- 5 Усвајање либералних устава, парламентарних институција и демократских обичаја.

предмодерне вредности које су је чиниле ближом руском народњаштву, колективистичким, егалитаристичким, антимодернизацијским и антизападним пројектима него институционализованој парламентарној монархији“ (Stojanović, 2010, 27). Заговорници те интерпретације сматрају да то потврђују и све потоње државне организације друштва Србије, укључујући и ону социјалистичку, чију успешност и истрајност објашњавају као „последницу успешног споја егалитарних и антииндивидуалистичких традиција са новим ауторитарним поретком“ (Stojanović, 2010, 27).

Друштво Србије је 2012. године ушло у нову фазу артикулације сопствених популистичких политичких наратива унутар којих су, осим већ поменутих елемената антиелитизма, национализма/патриотизма и ревитализације националне економије, важно место заузели антидемократски елементи који се наслањају на локално историјско искуство. Ти елементи у политичким праксама свакодневнице материјализују се у праксама идолопоклоничког односа према вођи и самоподразумевајућој „државној“ потреби за централизацијом власти. Доследно примењивани у различитим ситуацијама, ти елементи постају заштитни знак нове „напредне“ власти и два стуба развоја нове популистичке државне политике у Србији.

Од самог тренутка преузимања власти 2012. године један од највећих изазова са којим се Српска напредна странка суочила била је дефицитарна⁶ кадровска структура странке. Иако је сама странка прошла кроз значајну трансформацију⁷, током сада већ десетогодишњег периода владања, од самог ступања на власт определила се, највероватније због структуре чланства, за неку врсту паноптичког модела организације власти. Међутим, иако је паноптички модел, како констатује сам Џереми Бентам (Jeremy Bentham) примењив „на све установе где треба, у ограниченом и невеликом простору, држати под надзором одређени број особа“ (Bentham, 1802, 177), његова успешност и ефикасност зависе од квалитета његове изведбе и компетенција оних који се налазе на кључним контролним позицијама.⁸ Бентам описује паноптикум као архитектонски и оптички систем у чистом стању. То је нека врста „утопије о савршеном затвору“ (Фуко, 1997, 199) који чине зграда прстенастог облика и кула у њеном средишту. На кули се налазе велики прозори који гледају ка

6 У смислу малог броја високообразованих чланова и симпатизера странке.

7 Видети више о томе у Миладиновић (2020).

8 О томе пише и Фуко који каже: „Судбина управника Паноптикума повезана је са судбином оних које надзире... Нестручни лекар који би допустио ширење заразе... постао би прва жртва“ (Фуко, 1997, 199–200).

унутрашњости прстенастог здања, које је издељено на ћелије. Свака од ћелија распростире се целом ширином зграде и има по два прозора. Један прозор је окренут ка унутрашњости здања и стоји насупрот прозора централне куле. Кроз други прозор, који се налази на супротном зиду, у ћелију улази светлост. У свакој ћелији се налази по један затвореник, а све њих надзире један надзорник који је смештен у централној кули. То научно утемељено архитектонско решење, које одређеним размештајем просторних јединица омогућава да се све што се дешава унутар грађевине непрекидно види, „омогућава да вршење власти постане савршеније“ јер паноптички модел надзора/власти смањује „број оних који га/је спроводе, иако повећава број оних над којима се та власт врши... зато што стална пресија делује чак и пре него што се почине грешке... снага власти је управо у томе да никада не интервенише, да се врши спонтано и у тишини“. У том смислу, може се рећи да „паноптички модел појачава сваки апарат власти“ (Фуко, 1997, 200), што је и била главна интенција приликом стратешког осмишљавања и операционализације управљања од стране овог политичког актера.

Управљање високим образовањем: поглед из централне куле

Високо образовање представља део система образовања којим, у Републици Србији, управља ресорно министарство – Министарство за просвету, науку и технолошки развој. Статус тог дела образовног система је донекле различит од других делова јер, како је то артикулисао још Вилхем фон Хумболт (Wilhelm von Humboldt) почетком 19. века, „држава има ‘дужност да прибави’ средства за рад и развитак науке; ...има главни надзор над научним институтима, дужна је... да се стара да универзитетима обезбеди одговарајуће учитеље и да између универзитета, с једне стране, и академија и архива, с друге стране, долази до живахне размене и плодноне конкуренције; и као треће, држава мора да буде свесна да она, осим тога, у области науке не може ништа да учини (подвукла и превела И. Ј.)“ (Leissmann, 2008, 102). Дакле, од државе се очекује да подржава развој науке и наставе на универзитетима, али и да се не меша у унутаруниверзитетску организацију рада и истраживања, то јест да не доводи у питање аутономију универзитета. У том смислу увек је од стратешке важности очување здравог баланса односа између државе и академске заједнице која управља универзитетом, који гарантује неопходне услове за рад, али и слободу истраживања и мишљења.

С друге стране, паноптички модел власти наглашава важност позиције онога ко надзире придајући тој позицији одређену моћ да „обезбеди инфинитезималну организацију односа власти“ (Фуко, 1997, 210). Тако је ова нова „напредна“ физика власти, дефинисана паноптизмом, аугментовала конкретан симболички, али и оперативни значај позиције првог човека ресорног министарства.

Јавности до тада мало познат, Младен Шарчевић је на дужност министра за просвету, науку и технолошки развој ступио 2016. године. На ту функцију га је поставио тадашњи мандатар и премијер Републике Србије Александар Вучић. На истој функцији Шарчевић је остао и након реконструкције Владе 2017. године, када је дотадашњи премијер и председник Српске напредне странке Александар Вучић преузео функцију председника државе.

Компетенције које су препоручиле Младена Шарчевића, бар према његовој званичној биографији, за место министра просвете тичу се његовог рада у систему образовања, у којем је обављао послове професора географије, директора основне школе, руководиоца актива директора школа у Београду и члана матичних комисија за оснивање две школе (ОШ „Бранко Ћопић“ и XV београдске гимназије). Осим тога, у биографији министра Шарчевића се наводе и подаци о његовим приватним предузетничким успесима у пољу образовања у вези са основањем неколико приватних гимназија, укључујући и систем образовног центра „Руђер Бошковић“⁹, којим је и руководио.

Мандат министра Шарчевића остаће упамћен по марљивом дисциплиновању запослених у том ресору и бројним неодмереним изјавама попут, на пример, оне коју је дао у новембру 2017. године гостујући у емисији „Упитник“ на РТС-у, која је била посвећена вршњачком насиљу, у којој је изјавио да некој деци на челу пише „мучи ме“. Осим тога што та изјава открива узнемирујуће одсуство емпатије према жртвама вршњачког насиља првог човека ресорног министарства, она открива и да неспособност Министарства да осмисли и/или подржи програм за смањење вршњачког насиља долази ни мање ни више него „из централне куле“. У јуну 2018. године министар Шарчевић је привукао пажњу још једном изјавом. У интервјуу који је дао дневном листу *Информер* најавио је да ће сваки просветни радник бити кажњен ако „подстрекује хомосексуализам и учи децу да су бесполна бића“. Та необична изјава министра Шарчевића у којој

9 Занимљиво је споменути да се током скупштинске расправе приликом представљања експозеа 2016. године у јавности појавио податак, који никада није демантован, да је син тадашњег премијера Александра Вучића похађао гимназију „Руђер Бошковић“ (Istinomer, 2021).

користи социјално неприлагођен језички код изазвала је промптне реакције различитих актера, укључујући и два удружења „Да се зна!“ и „Гаутен-ЛГБТ“. У реакцији се истиче „да је забрињавајуће да министар задужен за образовање није упознат са основним појмовима који се тичу ЛГБТ заједнице ...’хомосексуализам’ је давно превазиђен термин, будући да истополна сексуална оријентација није ни идеологија ни болест, те исто тако не може бити ’подстрекивана’ јер ниједно дете нити особа не може да буде натерана да промени своју сексуалну оријентацију“ (Danas, 2018). Ипак, највећа штета почињена током мандата министра Шарчевића тиче се интервенција које су под његовим надзором учињене унутар законодавног система којим се регулишу различити делови система образовања.

Од преузимања власти до данас један од непромењених фокуса власти Српске напредне странке и некадашњег министра, а сада специјалног саветника Шарчевића, као њеног експонента у пољу образовања, било је „прилагођавање“ законодавног система потребама државно-страначког паноптикума. Примера ради, само током лета 2017. године експресно су усвојена два закона из области образовања (*Закон о основама сисџема образовања и васџиџања* и *Закон о високом образовању*), након непримерено кратких рокова за достављање примедби и јавну расправу, да би већ у новембру исте године скупштина усвојила још три измене и допуне постојећих закона (*Закон о љредшколском васџиџању и образовању*, *Закон о основном образовању и васџиџању* и *Закон о средњем образовању и васџиџању*) и још један потпуно нови закон (*Закон о дуалном образовању*), практично под истим непримереним условима као и претходна два. Иако се тим законима регулишу права и обавезе актера унутар различитих делова образовог система, све те законодавне интервенције повезује јасна интенција законодавца да централизује и контролише доношење одлука о различитим процесима који се одвијају у свим деловима образовног система, од предшколског до високог образовања.

Усвајање *Закон о високом образовању* изазвало је можда и највише полемика у јавности. Главне замерке које су изношене на рачун тог закона тичале су се два кључна проблема: (а) с једне стране, већ поменуте, јасне интенције законодавца да *централизује и монополише* процесе одлучивања и управљања у високом образовању, а (б) с друге стране, *нарушавања ауџиџономије* универзитета. Тим поводом, тадашњи генерални секретар Националног савета за високо образовање Миодраг Поповић „оценио (је) да ће нова законска решења имати несагледиве последице по развој високог образовања. Он је подсетио да је у анализи Европске асоцијације универзитета, ауто-

номија универзитета у Србији релативно лоше оцењена, а да ће нова законска решења сигурно погоршати оцене у погледу организационе, академске и аутономије запошљавања“ (Danas, 2017).

Последице законом предвиђених паноптичких иновација власти у систему високог образовања постале су врло брзо јасно видљиве. Већ у марту 2018. године, након извршене екстерне евалуације, пет година након примања у чланство, Европска асоцијација за обезбеђење квалитета у високом образовању (*European Association for Quality Assurance in Higher Education* – ENQA) обавестила је Комисију за акредитацију и проверу квалитета (КАПК) да је комисија ENQA „закључила да укупни ниво усаглашености са Стандардима и смерницама за осигурање квалитета у европском простору високог образовања (*Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area* – ESG) није довољан (подвукла И. Ј.) да се обнови чланство КАПК-а у овој фази. КАПК показује напредак у одређеним областима, али постоје бројна питања која су забрињавајућа... Комисија је стога одлучила да именује КАПК за ’члана који се преиспитује’¹⁰ (подвукла И. Ј.) на период од две године.“¹¹

Уместо суочавања са непријатном поруком коју је ENQA послала на адресу „надзорне куле“, одговор на изазов пред којим се нашао КАПК и са њим систем високог образовања, први човек Министарства покушао је да разреши, како је сам изјавио, „оснивањем Националног тела за акредитацију (НАТ)“, којим је „створено... потпуно независно тело“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, 2020).

У октобру 2019. године, по истеку две године од донетог решења о промени статуса, ENQA комисија је спровела поновну екстерну евалуацију о чијем је исходу овог пута обавестила НАТ, чију улогу министар Шарчевић, непосредно пре објављивања решења, описује овако: „Раније смо имали Национални савет за високо образовање и Комисију за акредитацију и проверу квалитета, која није била независно тело. Систем је промењен доношењем Закона о високом образовању 2017. године... пријаве за акредитацију високошколских установа не иду више Министарству просвете већ НАТ-у, уплате за акредитацију такође директно том телу“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, 2020).

10 „Member under review“.

11 Видети више о томе у допису Кристофа Гролимунда (Christoph Grolimund), председника ENQA, који је упућен Ђемалу Долићанину, председнику КАПК-а, 19. марта 2018. године (Grolimund, 2018).

Имајући у виду да се у члану 16 Закона о високом образовању каже: „Орган управљања Националног акредитационог тела је управни одбор. Управни одбор има седам чланова, које именује Влада, водећи рачуна о заступљености припадника оба пола... Члан управног одбора има право на накнаду за рад у износу који утврђује Влада“ (подвукла И. Ј.), идеја коју износи Шарчевић о „потпуно независном телу“ делује у најмању руку натегнуто. Ипак, та паноптичка интерпретација није импресионирала комисију ENQA која 28. фебруара 2020. године обавештава НАТ да „укупни ниво усаглашености са ESG-ом није довољан (подвукла И. Ј.) за обнављање чланства у ENQA у овој фази. Комисија је посебно забринута због питања у којима је постигнута само делимична усаглашеност са ESG-ом“.¹² У једној од препорука Комисија се одређује и према променама насталим у међувремену: „агенцији се препоручује да ојача своју независност од... владе (подвукла И. Ј.)“.

Нажалост, пандемија вируса корона и појава првих случајева оболелих у Републици Србији у марту 2020. године нагло је прекинула било какву јавну полемику о тој теми, али и отворила гомилу нових које показују дисфункционалност паноптикума политичке странке на власти. Централно (од Министарства) организована онлајн настава за основну и средњу школу, која је емитована путем канала РТС-а учинила је транспарентним застареле методичке приступе настави и недостајуће компетенције наставника, уз чудне интерпретације историјских чињеница које су поједини наставници износили пред камерама. Оперативни министар Шарчевић је већ у априлу самоуверено изјавио да ће се „испити (на факултетима, прим. И. Ј.) одржавати у непосредном контакту“ јер „у нашем закону не постоји могућност полагања испита на даљину, те ће студенти испите полагати на факултетима, али уз све мере заштите. Министар наводи и да је у нашем образовном систему само два одсто факултетских програма акредитовано за полагање испита на даљину, али ће... Стратегија развоја образовања до 2030. године предвидети да се и тај модел полагања стави на располагање“ (Дневник, 2020). Та изјава можда најбоље илуструје социјалну (локалну, регионалну и глобалну) деконтекстуализованост одговора власти на пандемијски изазов. Шта значи изјава „у нашем закону не постоји могућност полагања испита на даљину“ у тренутку када се цела планета сусреће са новим

12 Видети више о томе у допису Кристофа Гролимунда (Christoph Grolimund), председника ENQA, који је упућен Јелени Кочовић, директорки НАТ-а, 28. фебруара 2020. године (Grolimund, 2020).

мутираним обликом вируса који у значајном проценту има летални исход? Остаје загонетно због чега је у тако неизвесном тренутку, на самом почетку пандемије, министар Шарчевић врло резолутно искључио могућност онлајн полагања испита на факултетима, тим пре што је то, испоставило се касније, практиковано као опција у скоро свим земљама региона у тренуцима када су се криве пандемијског таласа подизале, а број новооболелих и смртних исхода неконтролисано растао.

Иако је мандат министра Шарчевића окончан у октобру 2020. године када је састављена нова влада, он се није вратио својој премињистарској каријери већ је именован за специјалног саветника председника Србије Александра Вучића за образовање. О активностима саветника Шарчевића у јавности није било говора, све до скорашњег избора новог ректора Универзитета у Београду када су у јавност процуреле информације о његовом ангажовању у обезбеђивању подршке једном од кандидата. Уочи гласања за избор ректора на Савету Универзитета у Београду, Борис Беговић, колумниста *НИН*-а и професор Правног факултета Универзитета у Београду, написао је: „Шарчевић, магистар Младен, физичко лице у својству саветника председника Републике и председнице Владе за реформу образовања... активно се укључио у обезбеђивање подршке изазивачу у политичком подухвату смене ректорке. Па је организовао гостовање изазивача... са његовом проректорском екипом по институтима и позивао декане на састанке у Палату Србија, како би им обећавао куле и градове ако изазивач успе. Добро упућени сматрају да изазивач... не би добацио ни до двоцифреног броја гласова на Сенату да није било овакве закулисне подршке“ (Беговић, 2021, 40). То измештање процеса представљања кандидата изван оквира академског простора увело је у ову фазу избора будућег првог човека универзитета актере који у њему не би требало да имају чак ни епизодне улоге.

Процедура за избор ректора на Универзитету у Београду има неколико фаза, у којима, све до оне последње (изјашњавање Савета), учествују искључиво актери из академске заједнице. У тренутку када су имена кандидата који испуњавају формалне услове утврђена, они пролазе два круга гласања, најпре у Сенату, а потом и Савету. Сенат је највиши *сйручни* орган Универзитета, који чине чланови ректорског колегијума (ректор и четири проректора), декани 31 факултета који се налазе у саставу Универзитета у Београду, четири председника већа групација (друштвено-хуманистичких наука, медицинских наука, природно-математичких наука и техничко-технолошких наука),

председник Већа института и пет директора научних института. Савет је, с друге стране, највиши орган *ујрављања*, који у свом саставу, осим чланова академске заједнице (запослени на универзитету и студенти), има и представнике оснивача (Владе Републике Србије). Савет има укупно 41 члана, од чега су 23 представници Универзитета¹³, 12 чланови које именује Влада Републике Србије и шест чланови које бира Студентски парламент Универзитета у Београду. Занимљиво је истаћи да је усвајањем Закона о високом образовању 2017. године повећан број чланова Савета које именује влада. У претходној верзији истог закона, у члану 52, било је предвиђено да „представници високошколске установе чине две трећине, заокружено на најближи непаран број, док су представници студената и представници оснивача заступљени са једнаким бројем чланова до пуног састава“ Савета (Закон о високом образовању, 2005). У Закону о високом образовању из 2017. године та рачуница је промењена у корист броја чланова које именује Влада, а на уштрб броја представника Универзитета: „Од укупног броја чланова савета универзитета, факултета, односно уметничке академије у саставу универзитета и академије струковних студија, представници високошколске установе чине 55%, представници оснивача 30% и представници студената 15%“ (Закон о високом образовању, 2017). Према претходном Закону, дистрибуција представника Универзитета у Београду, Владе и студената изгледала је овако: 27 представника Универзитета, седам представника Владе и седам представника студената. Према важећем закону – 23 представника има Универзитет, 12 Влада, шест студенти.

На Сенату Универзитета у Београду већинску подршку – 27 гласова, добила је професорка, и актуелна ректорка, Иванка Поповић, док је противкандидат професор Владан Ђокић добио 17 гласова. Међутим, исход гласања на Савету био је обрнут. У изјави коју је дала гостујући на Телевизији N1 актуелна ректорка је констатовала да је први пут у историји Универзитета у Београду „Савет оборио вољу Сената“, додајући да „превелико мешање Савета у рад Универзитета у Београду може да отвори питање да ли се тако крњи његова аутономија“ (N1, 2021a).

13 Деветнаест представника Универзитета бирају већа групација (Веће групација друштвено-хуманистичких наука – 5, Веће групација медицинских наука – 4, Веће групација природно-математичких наука – 4 и Веће групација техничко-технолошких наука – 6), три представника бира Веће института и ректор, на предлог генералног секретара, именује једног представника из редова ненаставног особља.

Пандемијско убрзање

Пандемија вируса корона је дубински трансформисала нашу свакодневицу и учинила видљивим многе проблеме са којима нисмо могли или желели да се суочимо. Бројеви оболелих и преминулих у које смо забринуто гледали почетком пандемије врло брзо су добили лица људи које познајемо. Четрнаест месеци од званично забележеног првог случаја инфекције вирусом корона у Србији, после четири „пандемијска таласа“, од којих последњи још увек траје, и афера са прикривањем броја преминулих од последица инфекције вирусом корона званично је најављено да ће бити оформљена „радна група за анализу смртних случајева током епидемије ковида 19“. Тим поводом огласио се и инфектолог и професор Универзитета у Београду у пензији др Драган Делић, који је у свом иступању прецизно дефинисао суштину ендемијског проблема, који је пандемија вируса корона само учинила болно видљивим. Говорећи о тој иницијативи, он је изјавио да „чланови те радне групе треба да буду људи од струке и ауторитета... не... подобни, него одговорни (подвукла И. Ј.)“ (N1, 2021b).

У тој краткој реченици професор Делић прецизно описује клиничку слику и дијагностикује узрок ендемије коју као друштво нисмо у стању да ставимо под контролу. Институције на којима почива друштвени живот урушавају се једна по једна јер у њима одлуке доносе они који су у њих изабрани због своје подобности, а не компетентности, на коју се, ваљда, ослања и осећај одговорности. С друге стране, распрострањена малодушност која доминира клиничком сликом тог ендемијског стања омогућава прогресивни ток тог детруирајућег друштвеног процеса. Одлагање суочавања са тим проблемом гура грађане Србије дубље у интимне просторе њихових супрасингуларних реалности, а друштво Србије у аполитични матрикс популистичког једнопартијског гулага. У средишту паноптичке архитектонике власти тог гулага налази се популистички лидер окружен подобним, самопромовисаним експертима, чија је главна компетенција безусловна оданост вођи. О томе сведочи и случај саветника Младена Шарчевића, који је, како каже Неда Арнерић у чувеном филму „Тајванска канаста“ „само мало очигледнији од других“ јер је у овом тренутку привукао пажњу јавности, која још увек није укинута. Међутим, тај случај пружа још један важан увид у стварну локацију „надзорне куле“. Трансфер Шарчевића са позиције министра у улогу саветника председника није ограничио његове штетне утицаје на процесе унутар образовног поља, већ напротив. Приближивши се

правом центру моћи, он је добио додатну инфраструктурну подршку за даље антиинституционално деловање, укључујући и нарушавање аутономије универзитета.

Помало успавана академска заједница није пружила озбиљан отпор приликом доношења штетног Закона о високом образовању (2017), одбијања продужења чланства у ENQA и промене статуса КАПК у „члана који се преиспитује“ (2018), објављивања решења о продужењу статуса „члана који се преиспитује“ након екстерне евалуације НАТ-а (2020) и, у најмању руку, неуобичајеног тока избора за ректора Универзитета у Београду. Све то додатно нарушава ионако уздрман углед високог образовања у Србији, а последице би могле бити веома сложене, укључујући и отварање питања валидности диплома које такав систем издаје. „Идеја универзитета је само идеја или замишљено стање ствари“ (Chng, 2018, 136), које конституише простор делања и мишљења чланова академске заједнице. Тај нематеријални простор је утемељен у етичким принципима слободе која омогућава истраживање непознатих поља и одговорности према заједници и властитој струци. Без тог и таквог, „замишљеног стања ствари“ универзитет би могао да постане пука затворска ћелија, без обзира на то колико светла и прозрачна она буде била.

Референце

- Bale, T. (2017). Between a Soft and a Hard Place? The Conservative Party, Valence Politics and the Need for a New 'Eurorealism'. *Parliamentary Affairs* 59(3), 385–400.
- Беговић, Б. (2021). Катран на рукама. *НИН*, 40.
- Bentham, J. (1802). Panopticon Versus New South Wales or, The Panopticon Penitentiary System, and The Penal Colonization System Compared, reprinted. In Bowring, J. (ed.) (1962). *The Works of Jeremy Bentham*, New York: Russell & Russell.
- Castells, M. (2009). *The Rise of the Network Society*. 2nd Edition, with a New Preface. Wiley-Blackwell.
- Chng, H. H. (2018). The idea of the university: National asset or ivory tower? In A. Heijnen & R. Vaart (Eds.), *Places of Engagement: Reflections on Higher Education in 2040 – A Global Approach* (pp. 136–141). Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctvfjd0xs.23>
- Danas (2018, 9. jun). LGBT удруženja: Homofobične i transfobične izjave ministra Šarčevića. <https://www.danas.rs/drustvo/lgbt-udruzenja-homofobicne-i-transfobicne-izjave-ministra-sarcevica/>

- Danas (2017, 29. novembar). Više od 1.000 potpisa za hitnu izmenu obrazovnih zakona. <https://www.danas.rs/drustvo/vise-od-1-000-potpisa-za-hitnu-izmenu-obrazovnih-zakona/>
- Da se zna (2018, 9. jun). Reakcija na homofobične i transfobične izjave ministra Šarčevića. <https://www.facebook.com/dasezna.lgbt/posts/1550434561746504/>
- Democracy Index 2006–19. (2020). London: The Economist Intelligence Unit Limited. <https://www.in.gr/wp-content/uploads/2020/01/Democracy-Index-2019.pdf>
- Дневник (2020, 28. април). Шарчевић: Студенти у домове од половине маја. <https://www.dnevnik.rs/drustvo/sarcevic-studenti-u-domove-od-polovine-maja-28-04-2020>
- Hrvatska enciklopedija (2021). Endemija. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17886>
- European Western Balkans (2020). Skoro svi relevantni međunarodni i domaći izveštaji u 2020. pokazuju pad demokratije u Srbiji. <https://europeanwesternbalkans.rs/skoro-svi-relevantni-medjunarodni-domaci-izvestaji-u-2020-pokazuju-pad-demokratije-u-srbiji/>
- Freedom House (2021). Freedom in the World 2021: Democracy under Siege. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege>
- Фуко, М. (1997). *Нагзирајући и кажњавајући: настанак заједнице*. Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. London: Polity Press.
- Giroux, H. A. (2006). *Beyond the Spectacle of Terrorism: Global Uncertainty and the Challenge of the New Media*. Boulder & London: Paradigm Publishers.
- Grolimund, C. (2020, 28. фебруар). Membership of NEAQA in ENQA. <https://www.nat.rs/wp-content/uploads/2020/03/ENQA-Board-decision-2020.pdf>
- Grolimund, C. (2018, 19. март). Reconfirmation of membership of CAQA in ENQA. <https://www.nat.rs/wp-content/uploads/2019/01/Reconfirmation-of-membership-of-CAQA-in-ENQA-2018.pdf>
- Hindmoor, A. (2004). *New Labour at the Centre: Constructing Political Space*. Oxford University Press.
- Istinomer (2021). Mladen Šarčević. <https://www.istinomer.rs/akter/mladen-sarcevic/>
- Liessmann, K. P. (2008). *Teorija neobrazovanosti: Zabluda društva znanja*. Zagreb: Jasenski i Turk.
- Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London, New Delhi: Thousand Oaks, SAGE Publication.
- Miladinović, A. (2020). Srpska napredna stranka: Koliko su se naprednjaci promenili od dolaska na vlast. *BBC news na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-52676959>

- Министарство просвете, науке и технолошког развоја (2020, 5. фебруар). Министар Шарчевић: Дипломе из Србије се не доводе у питање. <http://www.mpn.gov.rs/ministar-sarcevic-diplome-iz-srbije-se-ne-dovode-u-pitanje/>
- N1 (2021a, 26. мај). Popović: Savet do sad nikad nije oborio volju Senata UB, bilo nekih stvari... <https://rs.n1info.com/vesti/popovic-savet-do-sad-nikad-nije-oborio-volju-senata-ub-bilo-nekih-stvari/>
- N1 (2021b, 25. мај). Delić o radnoj grupi: Ne treba birati podobne, nego odgovorne. <https://rs.n1info.com/vesti/dragan-delic-o-radnoj-grupi-za-analizu-smrtnih-slucajeva/>
- Српска напредна странка (2021). <https://www.sns.org.rs/>
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Stokes, D. (1992). Valence politics. In D. Kavanagh (ed.), *Electoral politics* (pp. 141–164). Oxford: Clarendon Press.
- Stokes, D. E. (1963). Spatial models of party competition. *The American Political Science Review* 57(2), 368–377.
- Закон о основама система образовања и васпитања (2017). *Службени гласник РС* 88/2017. http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/ZOSOV_SL_gl_88_17.pdf
- Закон о основном образовању и васпитању (2019). *Службени гласник РС* 55/13, 101/17, 27/18 – др. закон и 10/19. <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>
- Закон о предшколском васпитању и образовању (2019). *Службени гласник РС* 18/10, 101/17, 113/17 – др. закон и 10/19. <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>
- Закон о средњем образовању и васпитању (2017). *Службени гласник РС* 55/13, 101/17. <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>
- Закон о високом образовању (2017). *Службени гласник РС* 88/17, 27/18 – др. закон, 73/18. <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>
- Закон о високом образовању (2005). *Службени гласник РС* 76/2005–3, 100/2007–4 – аутентично тумачење, 97/2008–51, 44/2010–28, 93/2012–182, 89/2013–3, 99/2014–3, 45/2015–27 – аутентично тумачење, 68/2015–69, 87/2016–3. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/5f688c8e-4798-470f-9adf-5bc0739c72aa>
- Zaller, J. R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge University Press.

Isidora Jarić*

ENDEMIC PANOPTICON OF IGNORANCE: POPULIST MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION IN CORONAVIRUS ACCELERATION

Abstract: The coronavirus pandemic has radically changed the coordinates of everyday life. However it also reveals the problems that we, as a society, have been delaying to face with in the long run. The paper discusses the way in which the populist political management in power governs the education system and especially higher education through the construction of a specific panopticum administrative structure. In the center of that structure is positioned the populist leader. Such a clearly centralized decision-making structure obstructs and jeopardizes various processes in the (higher) education field. Among these processes, perhaps, the most serious is the violation of the autonomy of university.

Key words: coronavirus, education system, higher education, populism, Serbia

* Associate Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Sociology of Education. E-mail address: *ijaric@f.bg.ac.rs*.

II. ПОЛИТИЧКИ ПОТРЕСИ И ЈАВНИ ДИСКУРС

Никола Самарџић*

ПАНДЕМИЈА У ИГРИ АУТОРИТАРНИХ СИЛА. НОВИ БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ ЛИБЕРАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Апстракт: Пандемија ковида 19 постала је најозбиљнији безбедносни глобални изазов након Хладног рата. Западне либералне демократије су се затекле пред дилемом како да успоставе равнотежу између потребе да се сачувају животи и обезбеде основна људска и грађанска права, како да се обезбеди физичка дистанца а не уништава економија, како да се не угрози светски мир. Пандемија је затекла либерални поредак у тренутку најопасније кризе институција након Хладног рата, нарочито кризе дипломатије и безбедности Европске уније. Доналд Трамп у Сједињеним Америчким Државама, Борис Џонсон у Уједињеном Краљевству и Ангела Меркел у Немачкој допустили су да нелегитимни интереси Русије и Кине продру у политичке системе и економије САД и Европске уније. Заједничке институције ЕУ спустиле су се на најнижу тачку угледа, утицаја, уверљивости и ефикасности. Наступиле су нове дубоке поделе у америчком друштву, које је доведено до руба грађанских сукоба. Пандемија је, напokon, изазвала важне политичке промене у САД крајем 2020. године, које су допринеле отварању кључних питања за односе ЕУ с Русијом и Кином.

Кључне речи: пандемија, ЕУ, САД, Русија, Кина

Да ли је пандемија врхунац претходне епохе и најава новог времена или само успутни поремећај у континуитету ерозије либералног консензуса (Dawson & Hanley, 2016), доступне чињенице не допуштају такве покушаје увида у будућност која предстоји. Криза демократије, приметна у првим годинама 21. века, метастазирала је у општу слабост западног света који је остао без договора о стратешким циљевима, и средствима, у међународним односима који допуштају претпоставке о трајању другог Хладног рата (Dalby, 2016;

* Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Општа историја новог века. Адреса е-поште: nikola.samardzic@f.bg.ac.rs.

Moniz Bandeira, 2017). Економиста у Голдман Саксу Џим О'Нил је предвидео да ће до средине 21. века четири доминантне економије постати Бразил, Русија, Индија и Кина (*BRIC*), које обухватају преко 25% Земљине површине и око 40% тренутне светске популације.¹ Њихова трансформација је била импресивна, мада су демократска и институционална ограничења указивала на инфериорност у односу на либералне демократије, нарочито САД (Radelet, 2015).²

Између 1974. и 2014. године демократски развој је обустављен у трећини незападних система у којима су се развиле тенденције демократског преображаја.³ Рецесија се већ назирала у Источној и делу Централне Европе (Krastev, 2007). Глобална криза демократије одвијала се упоредо с глобализацијом и допринела је тоталитарним тенденцијама управо у државама *BRIC*-а, новим великим „играчима“ у глобалним размерама.⁴

Без обзира на пројекције дугорочног развоја, пандемија је открила неспремност држава *BRIC*-а за приоритет заштите јавног здравља и, у случају Кине, потребе о одговорном односу према глобалном здрављу и безбедности. Њихови одговори на пандемију били су мотивисани приоритетом заштите политичких и економских монопола естаблишмента. Такође, државе *BRIC*-а су касниле у одговорима злоупотребавајући пандемију како би подизале свој улог у међународним односима и обрачунавале се с политичким дисидентима, некад и рационалним научним знањем. Слично је поступала администрација Доналда Трампа у САД, који је због неодговорног односа према пандемији и кршења људских права изгубио председничке изборе (и тренутно се суочава са изгледима да држава Њујорк покрене криминалну истрагу против њега).

Ако увиди у догађаје допуштају претпоставке да су важни процеси почели да се суочавају са сопственим парадоксима, слабост западног либералног консензуса омогућила је државама *BRIC*-а да девалвирају историјску вредност глобализације, мада је управо глобализација допринела њиховом економском расту и почетку изла-

1 Процењује се да САД располажу са око 11% глобалног утицаја, Немачка 9%, Француска 7%, Кина са око 6% (Roloff, 2020, 32).

2 Zakarija (2009) истиче стратешке предности САД – слободна имиграција, тиме и непрестано подмлађивање друштвене структуре и одржање конкуритивности, широка способност прилагођавања технолошким револуцијама, веза слобода, иновативности и креативности.

3 О глобалној рецесији демократије, различита мишљења: Plattner (2015); Fukuyama (2015); Levitsky & Way (2015); Schmitter (2015); Diamond (2015); Robbins (2015); Bermeo (2016).

4 Puddington & Roylance (2017).

ска из сиромаштва и изолације. Између осталог, нису се обистиниле претпоставке да ће глобализација, која подразумева динамичне економске односе, слободу трговине и кретања роба, финансија и људи, допринети глобалној демократизацији. Слобода размене идеја, уместо да постане општа вредност човечанства коју штите демократске институције и владавина права, злоупотребљена је негацијом своје суштине и смисла, спровођењем малигних утицаја ауторитарних сила које су користиле политичке слободе западног света како би тамо испоручивале своје малигне утицаје. Ерозија демократије је пре свих ослабила институције које су у политичком, безбедном и правном смислу интегрисале западни свет. Кина је с државама чланицама ЕУ преговарала о реализацији пројекта „Појас и пут“, користећи недозвољен финансијски утицај и корупцију. Русија је подржавала европске популисте који су позивали на повратак концепту и пракси националне државе. Ауторитарне тенденције у ЕУ и у администрацији Доналда Трампа у САД нарушиле су стратешко и вредносно јединство западног света, а политике и економије срозавале на антидемократску платформу националистичког популизма и демагошког, коруптивног меркантилизма.

У Другом хладном рату свет је остао без интеграције, политичке сарадње и глобалног управљања и у таквом стању неспремно дочекао пандемију.

На појаву нове болести политичко руководство НР Кине одговорило је прикривањем чињеница, пласирањем лажних вести и, у појединим важним тренуцима, самозаваравањем. Тако се вирус преносио и Кином и заразио цео свет. Одговори Кине на пандемију, нарочито у првим месецима, били су мотивисани пре маниром тоталитарне власти и необазирањем на вредност људских живота него потребом да се подели глобална одговорност (Кина је већ две деценије не само корисница него и једна од најважнијих учесница глобализације, а најважнији појединачни искорак у историји глобализације био је улазак Кине у Светску трговинску организацију 2001. године). Слободна трговина подразумева и однос према јавном здрављу, уједно и политичким слободама. Тек 31. децембра 2019. године кинеска влада је објавила постојање новог вируса корона. У децембру 2019. научници су изоловали SARS-CoV-2 (2019-nCoV) и секвенцирали геном, али је кинеска влада тек 12. јануара 2020. године пристала да информације подели са остатком света (World Health Organization, 2020).

Почетак пандемије заправо је озваничио *G-Zero Moment* у међународној политици. Свет је био затечен јер ниједна држава и ниједна заједница држава нису располагале политичким и економским ути-

цајем како би заступали глобалну агенду. Кинеска политика дезинформација на самом почетку кризе била је јасан знак непостојања свести о глобалној одговорности и етике одговорности. Русија је, без обзира на избијање пандемије, с којом се неадекватно борила, наставила да спроводи кампање дезинформација и политичких притисака у Европи како би подрила кредибилитет западних влада. У кампање дезинформација укључио се амерички председник Доналд Трамп, који је лансирао неосновану теорију да је вирус вештачки створен у биолошкој лабораторији у Вухану, а за пандемију окривио и Светску здравствену организацију (WHO) за немар и корупцију и најавио да ће САД напустити чланство.

На почетку пандемије САД су биле талац председничке администрације, а ЕУ је била неспособна да понуди једнствене политичке одговоре. Кина је повела „ковид дипломатију“, пропагандну кампању поткрепљену корупцијом, медијским утицајем и повременим пошљкама медицинске помоћи. Путем друштвених мрежа и званичном пропагандом, Кина је себе представљала као добротвора. У Италији, тешко погођеној првим налетом пандемије, говорило се: „Долазе наши пријатељи.“ Истовремено, фармацеутске компаније, укључујући европске, постале су главна мета покушаја шпијунаже. Пандемија је приморала европске владе да ограниче грађанска права и слободе. Одлагани су избори. Суспендоване су грађанске слободе, укључујући слободу кретања. Уведене су апликације за праћење, посредством паметних телефона. Шеснаест држава чланица ЕУ прогласило је ванредно стање које је знатно проширило дискрециона овлашћења власти. Најдрастичнија злоупотреба наступила је у Мађарској, чији је премијер Виктор Орбан ограничио грађанска права и смањио буџетска давања опозиционим странкама. *Freedom House* од 2020. године не признаје Мађарску као демократску државу, класификујући је као хибридни режим. Сличне тенденције су биле приметне у целој Источној и Југоисточној Европи, укључујући Србију (Remmits & Sweijs, 2020, 11–16).

Руски председник Владимир Путин покушао је да искористи пандемију како би попустиле напетости у односима са Западом након анексије Крима и окупације источне Украјине 2014. године. Међутим, украјинска криза се пренела у односе у самој ЕУ, која Путин није успела да санкцијама одврати од нових стратешких претњи и драстичних повреда људских права. Чињенице које су компромитовале поједине европске владе и лидере нарочито су постајале убедљиве како је одмицала председничка кампања у САД. Обрачуни руске владе са опозицијом ослабили су немачку канцеларку Ангелу

Меркел и отворили незгодна питања из протеклих година, када је давала подршку популистичким лидерима и владама или их није санкционисала и, без обзира на санкције ЕУ, наставила да уговара реализацију Северног тока 2 с руском страном. Постало је очигледно да су неостварљиве и намере француског председника Емануела Макрона да Русију поново покуша да веже за стратешке интересе ЕУ (Weiss, 2020, 9).

Русија је сматрала да ће пандемија додатно разорити европско јединство и да ће у новој структури односа обновити улогу и статус велике силе. У Источној и Југоисточној Европи након великог проширења ЕУ 2004. године, популизам је, са ослоном на Русију и Кину, али и на Трампову администрацију у САД, користећи се манипулацијама у току мигранске кризе, од 2015, и охрабрен Брежитом 2016. године, постао најуспешнија алтернатива европском либералном консензусу. Утицаји који су се на Западу почели сматрати малим и хибридни рат који је Путин пренео с прокси-сукоба које је претходно водио на постсовјетској периферији били су, међутим, све огољенији у првим месецима пандемије, кад је западни свет био најрањивији. Западни финансијски систем показао је моћ и флексибилност. Глобална економија није пропала, западне економије су располагале с довољно залиха које су упумпавале у јавне финансије, некад и у приватне компаније. На штету Русије, драстично су пале цене нафте. Међузависност Кине и Русије са западним економијама, посредно и политиком, постала је очигледнија у новим околностима, а малигне активности економски неисплативе. Рубља је слабила, расли су буџетски трошкови и незапосленост, а одговор јавног здравља на пандемију био је скроман.

Динамика промена током пандемије учинила је неодрживим обрасце односа Запада и Русије успостављене након Украјине 2014. године. Замрзавање сукоба није било могуће с новим инцидентима који су почели да намећу промене у ситуацији непостојања визије будућности о којој, у пандемији, и ослабљена унутрашњим поделама, ЕУ није била у стању да доноси одлуке. На врхунцима своје стратешке слабости, ЕУ је покушала да украјинску кризу затрпа санкцијама којима се бранила готово не прихватајући нову стварност. Инциденти су постали Путинови одговори и на европску и на сопствену слабост.

За Русију је ЕУ била дуго прихватљив партнер након прве, и, испоставило се, преломне кризе у односима Русија–НАТО која је наступила 1999. године током интервенције НАТО-а у Савезној Републици Југославији (Србија и Црна Гора). Велико проширење ЕУ

на исток, 2004. и 2007. године, које је уследило након проширења НАТО-а, допринело је успостављању заједничке границе између ЕУ и Русије. Путин је почео да сматра да је ширење ЕУ најозбиљнији изазов његовом режиму, свестан да његови олигарси радо путују у ЕУ, тамо бораве са својим породицама, школују децу, депонују своја богатства, купују медије и спортске клубове, парниче се пред британским судовима. Финансијска криза 2008. године отворила је економско-социјалне проблеме у ЕУ и оголила неједнакост међу самим државама чланицама. Томе је претходило неслагање у домену заједничке спољне и безбедносне политике.

Однос најмоћнијих држава чланица ЕУ према Русији био је подређен посебним интересима уместо вредносним опредељењима. У току украјинске кризе немачка канцеларка Ангела Меркел је сарађивала са америчким председником Бараком Обамом на конкретизацији и спровођењу санкција, истовремено чувајући односе с Русијом у областима енергетике и трговине. Велика Британија је радо прихватала капитал сумњивог порекла, али је наизглед заузимала чврсте ставове. Врхунац кризе у односима УК и Русије наступио је кад је прва министарка Тереза Меј 13. новембра 2017. године прогласила Русију претњом за међународни поредак, наводећи Украјину, шпијунажу и непрестану кампању сајбер дезинформација. Изјава је претходила посети Бориса Џонсона Москви, а могла се доводити и у везу са задовољством које је Путин лично исказао због успеха референдума о Бреگزиту (Gov. UK, 2017; Mason, 2017; Walker, 2017). Парламентарна истрага није открила да су руске службе имале важан утицај на исход Брексита, али је извештај који је у јулу 2020. године објавио *Intelligence and Security Committee* указао на недостатак одговора на непријатељске активности, укључујући уплитање у Брезит, у које се и даље сумњало, сајбер и информатичке операције и убиство више од десет противника Путиновог режима на британској територији, с колатералним жртвама. Појавио се и извештај британске владе о руском мешању у опште изборе у децембру 2019. године (Weiss, 2020, 11).

Уздржаност лидера ЕУ пред хибридним ратом којим је Русија поткопавала европско јединство није се објашњавала само економским интересима и коруптивним поривима него и стањем јавног мњења које је у кључним државама, Немачкој, Француској и УК видело САД а не Русију као највећу претњу европској безбедности. САД су, с друге стране, под Трамповом администрацијом откривале више спремности на сарадњу с Русијом док су се односи са ЕУ спустили на најнижу тачку, а Трамп је довео у питање савезничке односе и смисао заједничке будућности НАТО-а.

Пандемија није омела континуитет у понашању Русије. Већ у марту 2020. године ЕУ је усвојила извештај о кампањи дезинформација чији је циљ „погоршање кризе јавног здравља у западним земљама, посебно поткопавањем поверења јавности у националне здравствене системе, спречавајући на тај начин ефикасан одговор“. Руска војска је покренула серију испорука помоћи северној Италији, Србији и Републици Српској у Босни и Херцеговини како би се дискредитовала ЕУ и њени успорени одговори на пандемију. Француски председник Емануел Макрон и шеф европске дипломатије Жозеп Борел оштро су одговорили, али су тиме само нагласили слабост ЕУ и влада држава чланица пред пандемијом и малигним утицајима са стране. У мају 2020. године у Немачкој је подигнута оптужница против хакера руске службе војне безбедности (Главное управление Генерального штаба Вооружённых сил Российской Федерации, ГРУ), у одсуству, за хаковање Бундестага 2015. године. Против оптуженог Димитрија Бадина америчке власти су претходно подигле оптужницу због хакерских напада на Демократски национални комитет 2016. и на Светску антидопинг агенцију 2018. године. Немачка је тиме приморана да покрене механизам санкција ЕУ усмерен на појединце и институције умешане у сајбер нападе. То је потврдио немачки министар спољних послова Хајко Мас приликом посете Москви у августу 2020. године (Weiss, 2020, 10–11).⁵

Коначно, на саслушању пред Комитетом за спољне послове Европског парламента 10. маја 2021, руски бизнисмен у егзилу Михаил Ходорковски изјавио је да је Русија регрутовала блиске сараднике немачке канцеларке Меркел, и тако ушла у њен „унутрашњи круг“, и припаднике аустријске обавештајне службе те да мрежа тајних утицаја обухвата и Чешку, Кипар, Француску, Грчку, Летонију, Литванију и Пољску. Ходорковски је тврдио да је Русија инфилтрирана у све поре ЕУ, од заједничких институција, до влада држава чланица и њихових обавештајних служби. Истог дана кад је Ходорковски сведочио, његова невладина организација *Dossier Centre*, са седиштем у Британији, објавила је детаљан извештај на 60 страница који је доступан европским парламентарцима на заштићеном веб-сајту (European Parliament, 2021).

Хибридни притисци Русије на Немачку узимали су пре свега у обзир чињеницу да је канцеларка Меркел централна личност немачке политике, док је утицај екстремистичких партија (десничарска „Alternative fur Deutschland“ и „Die Linke“, Левица) постао занемарљив. Атмосфера страха, стрепње и ишчекивања на почетку

5 Детаљан медијски извештај: BBC News (2020a, b).

пандемије погодовала је ширењу дезинформација и теорија завере. Протести против епидемиолошких мера добили су велику пажњу на *RT Deutsch* и *Sputnik Deutschland* и у немачким антиестаблишмент медијима *Rubikon* и *Compact*. Немачке безбедносне службе упозоравале су на могућност да протесте преузму десничарски екстремисти (Weiss, 2020, 14–15).

Преломни догађаји у односима Запада и Русије нису наступили ни због руских хибридних активности ни због догађаја повезаних са пандемијом. На председничким изборима у Белорусији 9. августа 2020. године поново је, на шести мандат, изабран актуелни председник Александар Лукашенко, а званични резултати су му приписали 80% гласова. Опозициона кандидаткиња Светлана Тихановскаја тврдила је да је победила у првом кругу с најмање 60% гласова и позвала је Лукашенка да започне преговоре о признавању изборних резултата. Лукашенко је одбио све предлоге и приморао опозиционе лидере да напусте Белорусију. ЕУ није признала резултате избора нити је увела санкције званичницима одговорним за „насиље, репресију и изборну превару“. Лукашенково понашање је изазвало масовне протесте у Белорусији, које је полиција неуспешно покушавала да угаси примењујући бруталну силу.

Након избора у Белорусији, догодио се и инцидент у којем је руски опозициони лидер Алексеј Наваљни отрован нервним агенсом новичок 20. августа 2020. године и хоспитализован у тешком стању. Два дана касније евакуисан је у болницу у Берлину. Наваљни је оптужио руског председника Путина да је одговоран за његово тровање. Због тровања Наваљног, ЕУ и УК су увеле санкције директору руске Федералне службе безбедности (ФСБ) Александру Бортњикову и још петорици високих руских званичника. Руски тужиоци су одбили да отворе званичну кривичну истрагу, тврдећи да нису пронашли трагове да је почињено кривично дело, док су руске власти негирале умешаност у тровање Наваљног. (Наваљни се 17. јануара 2021. вратио у Русију из Немачке. Ухапшен је одмах на аеродрому Шереметјево због наводног кршења услова условне казне, а потом му је условна казна замењена затворском.)

Криза у Белорусији и тровање Наваљног нису делегитимисали само Лукашенка и Путина него и део европског естаблишмента који се залагао за континуитет релативне толеранције руских хибридних напада, њиховим подређивањем економским интересима и коруптивним односима. Удео анкетираних Немаца који су желели да се поопштре санкције Русији више је него удвостручен, на 34%, у поређењу с јуном 2019. године. Доведене су у питање и намере францу-

ског председника Емануела Макрона да отвори „стратешки дијалог“. Макрон је нудио „агенду поверења“, покушавајући да се врати на деголовску политику приближавања, сматрајући да се ЕУ поставила усред „стратешке борбе између САД и Русије“. Макрон је иницијативу за покретање стратешког дијалога с Путином делимично објашњавао застојем у политици ЕУ. Почетком 2016. године лидери ЕУ су се сложили о пет водећих принципа који су тражили потпуну примену споразума из Минска као предуслов за свако побољшање односа: чвршће везе са суседима Русије, јачу унутрашњу отпорност ЕУ у областима као што су енергетска безбедност и хибридне претње, селективно ангажовање с Русијом о главним политичким питањима у којима постоји јасан интерес ЕУ и повећана подршка руском цивилном друштву и контактима међу људима. Макрон је у августу 2019. године оценио да је европска спољна политика постала мање ефикасна, док је Русија остала изузетно активна у разним деловима света, често на рачун Европе. Русија је стекла маневарски простор захваљујући слабостима ЕУ. У последњим годинама играла је улогу без преседана јер су САД, УК и Француска биле слабе, а Русија је прешла црвене линије које је Запад поставио. Макрон је поново почео да се суочава са изазовом противкандидаткиње на ванредним председничким изборима 2022. године Марин Ле Пен, која је могла да привуче гласове незадовољних економским и социјалним последицама пандемије (Weiss, 2020, 16–18). Путинов режим се поново легитимисао као непоправљиво опасан и клептократски. У августу 2020. године Русија је лансирала вакцину Спутњик Ве (Gam-COVID-Vac) пре клиничких испитивања, а доцније видно заостајање за ЕУ, САД и УК у процесу вакцинације потврдило је да се, поводећи се за Кином, укључила у „корона-дипломатију“.

Слабост Запада пред малигним утицајима Русије и Кине огледао се и у одговорима америчког председника Доналда Трампа на пандемију и нове политичке изазове у самом америчком друштву. Дипломатија САД је у претходним годинама толерисала кризу демократије и раст популизма у Европи и тиме отварала пут руском утицају. САД се нису ангажовале ни у истрази очигледних коруптивних веза европских влада и лидера у кинеском пројекту „Појас и пут“. Трамп је тврдио да је вирус безазлен, изругивао се захтевима епидемиолога, потурао лажне вести да ће вакцина ускоро бити доступна и препоручивао бизарне и опасне алтернативне здравствене мере. Пандемија је однела више живота од свих ратова које су САД водиле од 1941. године. Убиство Џорџа Флојда 25. маја 2020. године покренуло је масовне протесте против расизма и насиља Трампове администрације, које се

препознавало и у поступању неких локалних власти. Демонстрације су избиле у најмање 140 градова. Покрет *Black Lives Matter* одвијао се упоредо с реакцијама на Трампово третирање пандемије, које је САД срозало до бана републике. Трамп је занемарио читав обавештајни апарат као „дубоку државу“. Изостанак правовремених информација допринео је глобалном ширењу пандемије, док је Трамп учинио САД пасивном жртвом, а десетине милиона људи остајало је без посла без обзира на његову бригу о економији. *Black Lives Matter* био је вероватно најмасовнији покрет у америчкој историји (Pegues, 2018, 13–105).

Безбедносни изазови су подсећали америчку јавност и да је Трамп умало успео у покушајима да САД напусте НАТО. Бивши директор СИА Џон Бренан, бивши заменик директора Мајкл Морел, генерал авијације Мајкл Хајден и бивши директор Обавештајне агенције одбране Џејмс Клапер сматрали су да је председник Трамп *Russian asset*. Било је мишљења да је НАТО претрпео више штете од Трампа него током целе претходне историје, од оснивања (Unger, 2021, 205–220).

У октобру 2019. године, кад је Трамп најавио повлачење америчких снага из северне Сирије, француски председник Емануел Макрон изјавио је: „Оно што тренутно доживљавамо јесте можда смрт НАТО-а“ јер нам САД „окрећу леђа“ (The Economist, 2019).

Теорије завере, ксенофобија и расизам постали су Трампова последња упоришта у новој председничкој трци, у којој му се супроставио демократски кандидат Џо Бајден. Трампова популарност је падала и због његове личне одговорности за више од пола милиона жртава пандемије и због укупне друштвене и економске штете затварања, политичких и расних сукоба. На председничким изборима 3. новембра 2020. године победио је демократски кандидат Џо Бајден. На изборима за Изборни колегијум Џо Бајден је освојио 81.268.924, Доналд Трамп 74.216.154 гласова. Победу демократских начела и нових визија америчког друштва потврдио је избор Камале Харис за потпредседницу САД.

Трамп, међутим, није намеравао да призна пораз. Намеравао је да изазове неред и насиље, након низа неуспелих тужби које су се односиле на наводне неправилности и незаконитости. И пре избора, Трамп је најавио да их неће признати. Гомила Трампових присталица напала је 6. јануара 2021. године Капитол САД у Вашингтону, са намером да се омете заједничко заседање које је требало да буде окончано формалним проглашењем победе Џоа Бајдена.

Инаугурација новог председника 20. јануара 2021. године допустила је претпоставку да ће САД и ЕУ обратити више пажње на малигне активности Русије.

Да ли је пандемија допринела новој „промени парадигме“ у односима Запада и Русије и осталих „ауторитарних“ сила? Пандемија је подгрејала уверења, предрасуде, страхове, осећања и мишљења који утичу на екстремистичке ставове (Kallberg *et al.*, 2020, 161–168). „Постистина“ је нанела штету јавном здрављу и сигурно произвела масовне људске жртве, због одбијања да се поштују санитарни прописи и довођења вакцинације у питање. Инцидент у Чернобиљу 1986. године вероватно је допринео паду комунизма и нестанку Совјетског Савеза, избрисавши последње остатке поверења у ефикасност и одговорност власти, у њихову способност да заштите грађанство.

Штавише, ни САД, први пут након дуже од века, нису биле у стању да бране западни свет и либералне вредности. Пандемија није требало да буде изненађење. Научници су годинама уназад упозоравали да ће се догодити. Занемаривана је природа режима и друштвених односа у Кини. Пандемија је, у западном свету, оспорила слободе стечене у дугој историји рационалних и просветитељских идеја и у либералним револуцијама које су доносиле промене у политичким системима и начину живота. И сам начин живота је, макар привремено, али с неизвесним исходима, доведен у питање. Оспорени су затечени модели јавног здравља. У природним катастрофама државе и владе преузимају већа овлашћења. Пандемија је доказала да су државе и владе неефикасне, као кад управљају економијом или културом (Ackerman & Peterson, 2020).

Демократије су биле супериорне док су училе на грешкама. Запад је изгубио политичко лидерство пред остатком света, између осталог, и због уверења да ће економски и демографски раст држава BRIC-а и сличних система, који је без преседана у људској прошлости, допринети њиховом отварању, да ће их учинити више безбедним и демократичним. То се, међутим, није догодило. Хибридно ратовање, засипање дезинформација, које су њихове владе користиле и против западних противника и уједно партнера и против сопствених дисидената, политичких, друштвених, културних, подсетило је на важност чињеница, истине, правовремених и недвосмислених вести, најзад и научне медицине. Пандемија је допринела и развоју свести о потреби заштите животне средине, на основама које су више научне а мање демагошке. Демократске владе, системи засновани на рационалном знању, наукама и технологији, биле су успешније од ауторитарних влада и популиста у скору људских трагедија и успеха одговора на пандемију, нарочито у научним иновацијама и њиховој примени.

Референце

- Ackerman, G., & Peterson, H. (2020). Terrorism and COVID-19. *Perspectives on Terrorism* 14(3), 59–73.
- BBC News (2020a, February 25). German charged with spying for Russian military intelligence. <https://www.bbc.com/news/world-europe-56189259>
- BBC News (2020b, May 13). Angela Merkel says she is 'pained' by Russian hacking. <https://www.bbc.com/news/world-europe-52650756>
- Bermeo, N. (2016). On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy* 27(1), 5–19.
- Dalby, S. (2016). *Creating the Second Cold War: The Discourse of Politics*. Bloomsbury Academic.
- Dawson, J., & Hanley, S. (2016). The Fading Mirage of the 'Liberal Consensus (What's Wrong with East-Central Europe?). *Journal of Democracy* 27(1), 20–34.
- Diamond, L. (2015). Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26(1), 141–155.
- The Economist (2019, November 7). Emmanuel Macron warns Europe: NATO is becoming brain-dead. <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-warns-europe-nato-is-becoming-brain-dead>
- European Parliament (2021, May 10). Foreign interference from the Kremlin – Mikhail Khodorkovsky guest in INGE. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/foreign-interference-from-the-kremlin-mi/product-details/20210506CHE08801>
- Fukuyama, F. (2015). Why is Democracy Performing So Poorly. *Journal of Democracy* 26(1), 11–20.
- Gov. UK. (2017, December 22). Foreign Secretary Boris Johnson press statement in Moscow [Press release]. <https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-boris-johnson-press-statement-in-moscow>
- Kallberg, J., Burk, R. A., & Thuraishingham, B. (2020). The Information Warfare Paradigm Shift. *The Cyber Defense Review* 5(3), 161–168.
- Krastev, I. (2007). Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy* 18, 56–63.
- Levitsky, S., & Way, L. (2015). The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26(1), 45–58.
- Mason, R. (2017, November, 14). Theresa May accuses Russia of interfering in elections and fake news. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2017/nov/13/theresa-may-accuses-russia-of-interfering-in-elections-and-fake-news>
- Moniz Bandeira, L. A. (2017). *The Second Cold War: Geopolitics and the Strategic Dimensions of the USA*. Springer.
- Münchow, S. (2020). The Security Impacts of the COVID-19 Pandemic. *Connections* 19(2), 5–9.

- Pegues, J. (2018). *Kompromat: How Russia Undermined American Democracy*. Prometheus.
- Plattner, M. F. (2015). Is Democracy in Decline? *Journal of Democracy* 26(1), 5–10.
- Puddington, A., & Roylance, T. (2017). Freedom in the World 2017. Populists and Autocrats: The Dual Threat to Global Democracy. *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf
- Radelet, S. (2015). The Rise of the World's Poorest Countries. *Journal of Democracy* 26(4), 5–19.
- Remmits, F., & Sweijts, T. (2020). The Security Implications of the Pandemic. *Atlantisch Perspectief* 44(6), 11–16.
- Robbins, M. (2015). People Still Want Democracy. *Journal of Democracy* 26(4), 80–89.
- Roloff, R. (2020). COVID-19 and No One's World: What Impact for the European Union? *Connections* 19(2), 25–36.
- Schmitter, P. C. (2015). Crisis and Transition, But Not Decline. *Journal of Democracy* 26(1), 32–44.
- Unger, C. (2021). *American Kompromat: How the KGB Cultivated Donald Trump, and Related Tales of Sex, Greed, Power, and Treachery*. Dutton.
- Weiss, A. S. (2020). *Russia and Europe: Stuck on Autopilot*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Walker, S. (2017, December 22). Things aren't easy between us': Boris Johnson spars with Russian counterpart. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2017/dec/22/boris-johnson-meets-russian-counterpart-sergei-lavrov-moscow>
- World Health Organization (2020, January 21). Novel Coronavirus (2019-nCoV). Situation Report – 1. <https://www.who.int/docs/default-source/coronavirus/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf>
- Zakarija, F. (2009). *Postamerički svet*. Beograd: Heliks.

Nikola Samardžić*

A PANDEMIC IN THE GAME OF AUTHORITARIAN POWERS. NEW SECURITY CHALLENGES AND DILEMMAS OF LIBERAL DEMOCRACY

Abstract: The COVID-19 pandemic became the most serious global security challenge since the Cold War. Western liberal democracies have faced dilemmas, how to balance the need to save lives and respect basic human and civil rights, how to ensure physical distance and not destroy the economy, how not to endanger the world peace. The pandemic surprised the liberal international order while facing the most dangerous crisis of institutions after the Cold War, especially the crisis of diplomacy and security of the European Union. Donald Trump in the USA, Boris Johnson in the UK and Angela Merkel in Germany, allowed the penetration of illegitimate interests of Russia and China into the political systems and economies of the USA and the EU. The joint EU institutions have descended to the lowest point of reputation, influence, persuasiveness and efficiency. New deep divisions erupted in American society, brought to the brink of civil strife. The pandemic finally led to important political changes in the United States at the end of 2020, and the new American policy revealed the key issues in the EU relations with Russia and China.

Key words: pandemic, EU, USA, Russia, China

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Early Modern and Modern History. E-mail address: nikola.samardzic@f.bg.ac.rs.

Милан Вукомановић*

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И КОВИД 19: РЕЛИГИЈСКЕ, ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ПАНДЕМИЈЕ

Апстракт: Циљ овог истраживања је да се осветле религијске димензије пандемије у Србији социолошким тумачењем институционалне улоге Српске православне цркве (СПЦ) и процеса прилагођавања свештенства и верника пандемијским околностима. Реч је о прилагођавању религијског дискурса, ритуалне праксе, заједнице и институције условима пандемије. У тим условима се, наиме, адаптирају ритуали у кругу породице, али и централни црквени ритуал као што је литургија. Посебну пажњу закупају специфичности црквене институције у односу на ширу друштвену заједницу, особито могућност одступања у пракси цркве у односу на званична, државна ограничења и мере. Истакнута је и потреба за смањивањем тензија и спречавањем потенцијалних раскола између верске и секуларне заједнице, односно државе, као резултат споменутих одступања. Нека од важнијих питања која су разматрана у том контексту су: како пандемија обликује црквени живот и понашање верника и свештенства, да ли пандемија слаби или јача позицију СПЦ у односу на друштво и државу, како све црква реагује на пандемијске изазове, има ли пандемија значајнијег утицаја на процес (де)секуларизације друштва у Србији и односе црква–држава?

Кључне речи: ковид 19, Српска православна црква, (де)секуларизација, црква и држава

Није потребно, у ово наше доба, превише наглашавати да су пандемије узрок нестабилности, друштвене несигурности, неизвесности и кризе с великим утицајем на различите аспекте људског понашања, укључујући и религијски живот верника. Нове, пандемијске околности постају непосредна претња за друштвену структуру, снажно утичући на обим, временски оквир и облике социјалног, економског

* Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Социологија, тежиште истраживања Социологија религије. Адреса е-поште: mvukoman@f.bg.ac.rs.

и политичког одговора у свим оним доменима који трпе последице пандемије. Одговори цркава и других верских институција имају национални, али и међународни значај, пошто су током пандемија друштва изложена ванредним изазовима, искушењима која, бар на први поглед, изгледају као да су ван било какве непосредне контроле. То је и један од оних аспеката у којима цркве и верске заједнице налазе посебан простор и разлоге за своје додатно ангажовање и деловање. Штавише, с обзиром на уставне дистинкције између државе и религијских организација у многим европским земљама, укључујући и Србију, видљивији јаз између мера прилагођавања пандемији које предузимају државне и верске институције завређује посебну пажњу.

Прилагођавање религијског дискурса, праксе, заједнице и институције пандемијским околностима још један је релевантан предмет анализе у том контексту. Пре свега, треба уочити да нема јединственог одговора на пандемију чак ни у оквиру исте религије или цркве. Због тога је важно осветлити не само прилагођавања ванредним условима у којима се обављају централни црквени ритуали (литургије, мисе), него и верске ритуале у самој породици. Добро је познато да православни обреди подразумевају висок степен физичког контакта између свештеника и верника, укључујући рукољуб, целивање икона, али и руковање, грљење, љубљење међу члановима заједнице. Током литургије верници примају причешће из исте кашичице, што значајно повећава ризик од инфекције за време епидемија. У том погледу би се православна религиозност могла окарактерисати као врло телесна, „физичка“ у својим различитим појавним облицима. Треба, најзад, имати у виду и црквена одступања од званичних, државних рестрикција и мера.

Током „ковидске“ 2020. године, Српска православна црква (СПЦ) суочавала се са бар два велика изазова. Један је био прослава Ускрса под дотад неуобичајеним околностима, а други – губитак три висока архијереја, укључујући и самог патријарха Иринеја, који је подлегао инфекцији вирусом корона. Према речима председника Вучића, покојни патријарх је успоставио неуобичајено висок степен „партнерства“ с државом (Tasić, 2020), док је црквени Синод преузео значајан део централне еклесијалне власти с обзиром на чињеницу да се Архијерејски сабор није састајао још од маја 2019. године. То је онда имало утицаја и на процес десекуларизације и ретрадиционализације у Србији, као и на положај оних свештеника који су имали критички став према политичким одлукама и епидемиолошким мерама Владе Србије.

Прослава Ускрса

Година 2020. остаће глобално упамћена по врло необичним прославама неколико главних верских празника у светским религијама. На пример, један од највећих, најмасовнијих глобалних религијских ритуала, као што је ходочашће у Меку, представљао је посебан изазов за муслиманске вернике и институције. Решење је пронађено у крајње симболичном и рестриктивном обављању тог ритуала с изузетно малим бројем учесника из саме Саудијске Арабије, док су путовања из иностранства била сасвим редукована. У Србији се, пак, могла приметити немала разлика у јавном дискурсу између појединих црквених поглавара и великодостојника. За разлику од неких других верских заједница, СПЦ се противила прекиду литургије, иако се водило рачуна да старији верници не посећују храмове током пандемије. Па ипак, готово да није било никаквог јединственог става или стандарда у пракси појединачних епархија и парохија. Неке од њих су потпуно обуставиле литургијску службу, док су друге наставиле са својом уобичајеном ритуалном праксом. Соломонско решење је потражено и у размакнутим стајањима испред улаза у цркве и постепеном причешћивању верника након њиховог појединачног уласка у храм, с тим што су поједини пароси обављали причешће и изван саме цркве.

Одступања су се потом јавила између епархија у земљи и дијаспори, при чему су друге поменуте испољиле знатно већи степен одговорности према пандемијским ризицима. То је, можда, био још један, мада необичан, показатељ најновијих разилажења у врху СПЦ, који се убрзо пренео и на друга политичка и црквена питања (Vukomanović, 2020). Не треба стога да изненади ни то што СПЦ није имала јединствене пандемијске процедуре за прославу Ускрса 2020. године.

Убрзо након избијања пандемије у марту 2020. године, Влада Србије је прогласила ванредно стање у земљи. Ту одлуку председника Србије и председница Скупштине и Владе сам парламент није потврдио све до краја априла. Ванредно стање је обустављено на Ђурђевдан, тако да су полицијски час и друге рестрикције трајале током читаве ускршње сезоне. Због свега тога су српски патријарх и Синод затражили привремени прекид полицијског часа за време васкршњих литургија. У томе им се придружио и један број грађана и јавних личности са жељом да се омогући црквена служба у време црквених празника. Било је ту доста позивања на слободу религије, на верска и људска права верујућих грађана. Па ипак, не треба смет-

нути с ума ни то да су право на живот и здравље такође део фундаменталног корпуса људских права и да се та права не могу нарушавати позивањем на неке друге слободе.

Право на уживање највиших стандарда физичког и менталног здравља први пут је формулисано у Уставу Светске здравствене организације (СЗО) још далеке 1946. године. Поводом најновије пандемије, СЗО је у априлу 2020. издала и водич под називом „Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19“ (World Health Organization, 2020). Штавише, и сама СПЦ је још 1929. године, дакле у доба Краљевине Југославије, у својим правилницима врло прецизно дефинисала литургијске праксе и мере које би требало да важе током трајања епидемија. Не треба заборавити да се та Краљевина још од самог оснивања суочила с највећим пандемијским изазовом у 20. веку – шпанском грозницом из 1918–1919.

Посебну пажњу у контексту овог најновијег изазова по јавно здравље у Србији завређују неслагања између владиног Кризног штаба и СПЦ о мерама примењеним у пролећном циклусу пандемије. Експертски део штаба, који чине доктори, подржавао је полицијски час за време ускршњег викенда, док су челници СПЦ, из верских разлога, захтевали изузетак од тог правила. Због тога су Александар Вучић и почивши патријарх Иринеј издали заједничко саопштење уочи Васкрса у којем су експлицитно негирали могућност прекида полицијског часа током празника. Они су притом позвали грађане да се придржавају уобичајених епидемиолошких мера. Упркос свим тим апелима и заштитним мерама, Ускрс је у неким црквама ипак слављен уз присуство мањег броја верника.

С обзиром на несагласја чак и у оквиру епископата СПЦ, лична конфузија је настала и међу самим верницима и другим грађанима. Забележени су и неки бизарни случајеви, као што је издавање потврде једног бившег игумана манастира у близини Ваљева против ношења заштитних маски, с образложењем да то вређа 'људско достојанство' (Novas editor, 2020). У том контексту се тај монах позивао и на Устав Републике Србије и на Закон о црквама и верским заједницама из 2006. године. Људско достојанство је он тако поистоветио са божанским ликом, пропуштајући, међутим, да примети како се Бог не спомиње у српском уставу, а да људско достојанство, као уставна категорија, није посебно, уникатно својство одређене религијске заједнице. Најзад, чланом 11 Устава утврђује се да су цркве и верске организације одвојене од државе. Као грађанин Србије, тај православни свештеник није, најзад, био изузет ни од Закона о заштити становништва од заразних болести.

Смрт архијереја

Током глобалног ширења вируса корона, уследила је смрт двојице највиших архијереја СПЦ, што је изазвало нове недоумице у јавности поводом тога да ли је СПЦ учинила довољно да успори ширење вируса или је, напротив, допринела ширењу те болести. У сваком случају, Црква је платила високу цену због занемаривања, или бар умањивања, рестрикција које су прописале државне институције. Хиљаде људи је, на пример, присуствовало сахрани митрополита Амфилохија у Подгорици, што је допринело и даљем ширењу епидемије у Србији. Амфилохије је умро крајем октобра 2020. године од ковида, а поједини верници из Црне Горе, Србије и БиХ одавали су му пошту и целивањем његовог тела.

Патријарх Иринеј се заразио вирусом на тој истој сахрани и убрзо је био хоспитализован у COVID болници Војске Србије на Карабурми. Ту је он био примљен 4. новембра након што му је, приликом редовног тестирања, потврђена инфекција вирусом корона. Три дана раније, патријарх је служио опело и литургију на сахрани митрополита Амфилохија. Стање му се, међутим, погоршало и он је умро 30. новембра 2020. године.¹ Током његовог испраћаја, као мера предострожности, постављено је стакло од плексигласа преко његовог отвореног ковчега како би се смањила могућност било каквог контакта. Па ипак, и тада је један број присутних занемарио мере предострожности и узимао вино из исте причесне кашичице или је, пак, целивао плексиглас, чиме је увећан ризик од инфекције. Епископ Давид, који је водио заупокојену литургију, и сам је убрзо био позитиван на тесту на вирус корона и убрзо хоспитализован. Неки други садашњи и бивши свештеници – епископи Милутин (Кнежевић) и Атанасије (Јевтић), рашчињени владика Артемије (Радисављевић) и јеромонах Прохор Јосифов – умрли су од последица вируса. Много њих је било позитивно на вирус, укључујући митрополита Хризостома (Јевтића), који је председавао Синодом након патријархове смрти, затим црногорског владике Јоаникија (Мићовића) те викарног епископа Стефана Шарића (који је иначе био „десна рука“ патријарха Иринеја), а нешто доцније и Иринеја Буловића и владике Никанора. У том контексту, др Предраг Кон, један од водећих чланова Кризног штаба, изненадио је јавност својим ставом, исказаним на националној телевизији, да упркос томе што је испраћај патријарха Иринеја

1 Сам датум његове смрти био је предмет политичке манипулације јер ту вест није најпре саопштио Синод СПЦ, него дан касније председник Републике, па је остало много недоумица о тачном времену смрти покојног патријарха.

био велики ризик, и као такав епидемиолошки неприхватљив, то је ипак било нешто „што нико не може да забрани“ (RTS, Fonet, 2020).

Не само што су државна брига о хоспитализацији патријарха Иринеја у војној болници и његова доцнија сахрана попримили државни карактер (уз присуство највиших државних функционера и говор председника на сахрани), они су, исто тако, показали да Влада Србије током здравствене кризе није била у стању да заштити владавину права за све своје грађане, с обзиром на то да су црквени великодостојници били углавном изузети од већине епидемиолошких мера. То је био само један од показатеља процеса убрзане десекуларизације и ретрадиционализације србијанског друштва, као и политизације СПЦ од државних званичника, а посебно председника Вучића. Такво поступање би се могло, бар донекле, тумачити и као потреба да се придобије црквена сагласност за будуће политичке одлуке српских власти у вези са статусом Косова. Ту још, свакако, треба споменути и издашну државну финансијску подршку СПЦ у три засебна наврата током „ковидске“ 2020. године. За све то време, слабо плаћени доктори и друго медицинско особље радили су у болницама у изузетно тешким материјалним условима, ризикујући здравље и живот, да не спомињемо бројна отпуштања радника у другим делатностима као директну последицу пандемије.

Приметили смо да је патријарх Иринеј имао посебан надзор у војној болници током своје хоспитализације због инфекције вирусом корона. У Београду и у другим србијанским градовима, свештеници капелани су већ годинама посебно ангажовани као својеврсна верска подршка у главним болницама, укључујући Војномедицинску академију. Засебне капеле су ту доступне у сврхе молитви, исповести или крштења. Прва таква капела је отворена још пре две деценије у посебној болници за кардиоваскуларне болести „Свети Сава“. Данас скоро свака болница има посебно место за молитву у својим просторијама. Осим пацијената, те својеврсне духовне „пунктове“ посећује и медицинско особље. Током пандемије 2020. године, један број општинских, али и специјалних болница претворен је у здравствене установе прилагођене условима лечења ковида. Свештеници врше дужност и у дејим и онколошким клиникама и болницама, те у Клиници за инфективне и тропске болести, где се ординира у врло специфичним и деликатним околностима. Због рестрикција условљених радом у тим ковид болницама, мало информација је долазило до јавности о томе како је цео тај систем функционисао за време пандемије. Може се претпоставити да је он функционисао у оквиру оних општих и посебних рестрикција које је наметао нови режим рада у споменутих установама. У медијима је повремено извештавано како су митропо-

лита Амфилохија и патријарха Иринеја редовно посећивали њихови блиски сарадници, епископ Јоаникије (покојног митрополита) и викарни епископ Стефан (патријарха).

Нови патријарх СПЦ

И избор новог патријарха српског организован је усред трајања пандемије, 18. фебруара 2021. године. То је био датум заседања Архијерејског сабора СПЦ, овог пута посебно посвећеног избору новог поглавара српске цркве. Сам термин је био условљен Уставом СПЦ и процедуром која је подразумевала крајње рокове за организовање тог „изборног“ Сабора без обзира на пандемијске околности. Сабору је првобитно требало да председава најстарији епископ – владика Лаврентије (Трифуновић), који је исту дужност обављао и 2010. године, када је био изабран патријарх Иринеј. Свеукупно, 34 епископа и митрополита имала су право да буду бирана за ту највишу архијерејску функцију. Из прилично нејасних разлога који су се наводили у јавности (у вези с његовом изненадном хоспитализацијом у Клиничком центру Србије), епископ Лаврентије ипак није председавао Сабором. Ту функцију је, такорећи у последњем моменту, преузео сремски владика Василије.

Средином деведесетих година, било је неких гласина да у СПЦ постоје две различите групе епископа, радикални „јастребови“ и умерени „голубови“ (Radić & Vukomanović, 2014). Њихове разлике су долазиле до изражаја у догматским питањима, као и у погледу става СПЦ о националном идентитету, политичком ангажовању те у питањима свештенства, верског образовања, екуменизма и др. У самој цркви је подвојеност између либералног и конзервативног крила традиционално постајала актуелна уочи избора новог патријарха или поводом могућности евентуалне посете папе Србији, при чему су епископи који имају благонаклон однос према екуменизму обично бивали означени као либерални. На пример, када је почивши патријарх Павле био, помало изненађујуће, изабран 1990. године, већина коментатора није га видела као представника ниједног од те две црквене струје. С друге стране, његов наследник патријарх Иринеј перципиран је, бар у неким круговима, као умерени епископ. Треба, дакако, имати у виду да је конзервативизам ипак доминантна одлика архијереја који седе у Сабору СПЦ.

Данас су те поделе у највишим редовима цркве претежно личне природе, а у извесној мери и политичке. Чини се, међутим, да је на почетку 21. века једна мања група архијереја показала већу отвореност

према модерним секуларним утицајима. С времена на време, њихове либералне склоности могу се запазити у јавним наступима и медијским интервјуима више него на службеним црквеним окупљањима или у еклесијалним телима. Према мом суду, тој групи припадају следећи епископи: Григорије (Дурић), Максим (Васиљевић), Теодосије (Шибалић), Јоаникије (Мићовић), Андреј (Ћилерџић), Иринеј (Добријевић). Већина тих владика је данас ангажована у западним епархијама СПЦ – у САД, Аустрији – Швајцарској, Немачкој. Важно је приметити и да либерални став тих епископа варира зависно од проблема који се разматра, те да се он не јавља аутоматски у вези са свим темама које су предмет јавне дебате. На пример, већина (ако не сви) од поменутих епископа има јединствене црквено-политичке погледе на Косово и Метохију, али они, с друге стране, испољавају много флексибилнији став према науци, образовању, људским правима, екуменском дијалогу. Један од њих, владика Григорије, био је ове године предложен и за новог патријарха, али ипак није ушао у ужи избор тројице епископа. У другој групи епископа, видљивија је наклоност неких архијереја према ауторитарној власти Александра Вучића. Та група је концентрисана око владике Иринеја Буловића и Синода под његовом контролом. У данашњој Србији Вучићева политичка подршка значи много, а Буловићев духовни син и фаворит државних и провладиних медија, митрополит Порфирије (Перић), постао је у фебруару 2021. године и нови патријарх српски. Након дужег периода избора старијих епископа за патријархе СПЦ, један релативно млађи владика (рођен 1961) устоличио се на упражњеном престолу Светог Саве. На њему је сада незахвална улога да покуша да разреши бар неке аспекте доста израженог доктринарног, али и организацијског јаза у СПЦ. Ту прилику он ће добити на првом наредном, редовном заседању Архијерејског сабора у мају 2021. године.

У међувремену, у априлу 2021, патријарх Порфирије се већ сучио с изазовом отпуштања професора Православног богословског факултета (ПБФ) током пандемијске кризе. Њему је, штавише, чак 80 професора Београдског универзитета упутило отворено писмо са захтевом да се, као професор ПБФ (сада и као поглавар СПЦ), лично заложи за законом зајемчене академске слободе на свом факултету. Потписници тог јавног апела указују најпре на „дубоко онеспокојавајућу ситуацију на ПБФ“, с обзиром на то да је „без распоређивања на друга радна места, редовном професору Максиму Васиљевићу и доценту Марку Вилотићу незаконито и без образложења, потписом декана, одузета могућност да држе наставу и изводе испите“ на свом факултету (NIN, 2021). Убрзо након тих одлука, уследила су и

незаконита отпуштања редовних професора, епископа Максима Васиљевића и Родољуба Кубата. Све те одлуке биле су, међутим, у супротности с правном регулативом Републике Србије и Универзитета у Београду (УБ): Законом о раду, Законом о високом образовању и Статутом УБ. Тиме су повређена не само субјективна, радна права, него и општија, људска права поменутих професора. Међу тим правима нарочит значај имају слобода научног и духовног стваралаштва и право на правно средство, који су зајемчени Уставом Србије. Осамдесеторо професора подсећа на то да „одлука С. А. Синода – ма каква била – не може ни у ком случају бити акт који Закон о раду одређује у члану 176. тачка 2, као једну од основа за престанак радног односа по сили закона, будући да С. А. Синод није државни орган, нити други орган који врши јавна овлашћења“ (NIN, 2021). Одобрење било кога изван УБ за наставу на том универзитету, наиме, представља директну и отворену негацију његове аутономије и слободе научног стваралаштва. Таква одлука ПБФ није, дакле, била у складу са владавином права и Уставом Републике Србије који гарантује аутономију Универзитета и слободу научног стваралаштва.

Тај проблем је уочен на УБ још крајем 2019. године, када је његов Одбор за статутарна питања закључио да је утицај Синода СПЦ, као вануниверзитетског тела, на статус запослених на ПБФ у супротности са Законом о високом образовању и Статутом УБ. Током 2020. и 2021. радна тела и органи УБ детаљно су разматрали цео тај спор на ПБФ, а професори, потписници поменутог апела професору Перићу, патријарху СПЦ, јавно су га позвали да, „као председник Савета ПБФ и његов садашњи покровитељ“, помогне оштећеним колегама и уложи свој ауторитет и углед како би се новом одлуком декана ПБФ, у складу са законом, поништила решења о отказима, односно ускраћивању могућности држања наставе. Одговор патријарха на то отворено писмо није, међутим, никада стигао.

У сваком случају, будућа улога новог поглавару СПЦ ће у великој мери подразумевати не само настојања да се залече последице пандемије која је у току него и одговорност за нове активности СПЦ у периоду уочи и након ускршње сезоне и очекиваног заседања Сабора. Ти изазови су скоро свакодневни и о томе можда најбоље сведочи заиста велики број оболелих и преминулих владика, укључујући и почившег патријарха Иринеја, током 2020. године. Још приликом своје прве литургије у улози патријарха, у Храму Светог Саве, Порфирије је позвао верне да се у временима тешких епидемиолошких услова придржавају прописаних мера, да воде рачуна о себи и ближњима и да буду послушни својој Цркви (Политика, 2021). Остаје да се види

колико ће та порука заиста имати одјека у практичном, свакодневном понашању верујућих грађана у периоду наступајућих васкршњих црквених празника.

Црквени поглавари припадају оном делу друштва којем се највише верује, нарочито у време криза и друштвених, па и историјских изазова и трагедија. Они су стога и важни потенцијални извори поузданих информација у време пандемије. Таква врста поверења намеће велику одговорност и обавезу представницима цркава и верских заједница. Сувишно је истицати колико њихове поруке, када су још и у сагласју са секуларним, државним и јавним здравственим носиоцима одлука, могу имати пожељно дејство на најшире слојеве становништва. Тај ефекат се посебно појачава у мање приступачним, руралним срединама или међу маргинализованим друштвеним групама. Њихова одговорност се простире и на сузбијање дезинформација, гласина, које се брзо шире и могу имати заиста погубно дејство. Та врста појединачног, али и институционалног кредибилитета клерика и верских организација може да спаси животе и смањи угроженост становништва у време пандемије. Осим здравствених и социјалних установа, цркве и друге религијске институције су носиоци подршке и утехе за своје заједнице. Оне су често пријемчивије од других институција, особито у таквим кризним временима. Њихова пасторална и духовна подршка нарочито је значајна за рањивије делове популације.

Колективно искуство живота с ковидом у Србији 2020. године показује, нажалост, да ни држава ни црква нису биле на нивоу свог задатка у поменутих аспектима. Државни представници, укључујући и чланове Кризног штаба, због контрадикторних информација и порука и потпуне нетранспарентности у изношењу података о броју заражених и умрлих у Србији (и на почетку лета и крајем године) временом су сасвим изгубили веродостојност коју су можда донекле и имали на почетку пандемије и у условима (контроверзно) проглашеног ванредног стања. Високи представници СПЦ су, уз неколико изузетака, углавном из епархија дијаспоре, оставили утисак потпуног несналажења и произвољности у тим новим, драматичним околностима, па су више доприносили погубним ефектима пандемије него што су учествовали у њеном сузбијању. То најбоље показују смрт од ковида највишег клера СПЦ крајем 2020. године и велики број инфичирираних других епископа, од којих су неки и сами били животно угрожени. И држава и црква су, дакле, подбациле у тој својој новој и дотад ређе забележеној улози, што је у становништву Србије, укључујући и саме вернике, изазвало прилично конфузне ставове о томе

да ли треба уживо присуствовати црквеним обредима и празницима, да ли се треба вакцинисати или не, при чему је број набављених вакцина почетком 2021. године још увек у приличној несразмери са бројем имунизованих становника. Ако се томе додају и манипулације бројкама, политичке злоупотребе пандемијске кризе и пратеће манипулације јавним мњењем те, најзад, неспособност критичког преиспитивања сопствених одлука, слика о религијским, друштвеним и политичким импликацијама пандемије добија све тамније, пригушеније тонове. Политички, духовни, али и материјални опоравак од такве кризе, која постепено поприма историјске размере (налик на глобално искуство са шпанском грозницом почетком 20. столећа), биће вероватно једнако драматичан као и њено мукотрпно преживљавање.

Референце

- NIN (2021, 7. april). Otvoreno pismo 80 profesora Beogradskog univerziteta patrijarhu SPC i profesoru PBF Porfiriju Periću. <https://www.facebook.com/ninonline/posts/5084801301590176>
- Novas editor (2020, 26. novembar). Arhimandrit Nikodim sam sebi izdao potvrdu da ne nosi masku. *Nova S*. <https://nova.rs/emisije/arhimandrit-nikodim-sam-sebi-izdao-potvrdu-da-ne-nosi-masku>
- Политика (2021, 21. фебруар). Патријарх Порфирије позвао вернике да воде рачуна о себи и ближњима. <http://www.politika.rs/scc/clanak/473392/Patrijarh-Porfirije-pozvao-vernike-da-vode-racune-o-sebi-i-bliznjima>
- Radić R. & Vukomanović M. (2014). Religion and Democracy in Serbia since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church. In S. Ramet (ed.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges since 1989* (pp. 180–211). Palgrave-Macmillan, London and New-York.
- RTS, Fonet (2020, 20. novembar). Kon: Isprcaј patrijarha veliki rizik, ali takav skup niko ne može da zabrani. *N1*. <https://rs.n1info.com/vesti/a674527-kon-isprcaј-patrijarha-veliki-rizik-ali-to-niko-ne-moze-zabraniti>
- Tasić, J. (2020, 23. novembar). Isprcaј patrijarha u krugu političara. *Danas*.
- Vukomanović, M. (2020). Akademische Freiheit in Gefahr. Der Nachrichtendienst Östliche Kirchen, Institut G2W. Ökumenisches Forum für Glauben, Religion und Gesellschaft in Ostund West. <https://noek.info/hintergrund/1664-akademische-freiheit-in-gefahr>
- World Health Organization. (2020, April 7). Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19. Interim guidance. WHO: Geneva.

Milan Vukomanović*

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND COVID-19: THE RELIGIOUS, SOCIAL AND POLITICAL IMPLICATIONS OF THE PANDEMIC

Abstract: The goal of this study is to highlight the religious dimensions of the Covid-19 pandemic in Serbia through sociological interpretation of the institutional role of the Serbian Orthodox Church (SOC) and the process of the adjustment of clergy and believers to pandemic circumstances. This accommodation involves religious discourse, ritual practice, community and institution. For example, in the ritual sphere, the adaptations are made both in the family practices and the central church ritual (liturgy), weddings, burials, etc. Special attention is thus committed to the uniqueness of the church institution in relation to a broader social community: hence the discrepancies between the church practices and official state measures and restrictions. This implies the necessity to mitigate tensions and prevent potential rifts between the religious and secular communities, or church and state. Some of the more important issues that have been considered in this context are: How does the pandemic shape the church life, including the behavior of clergy and believers? Does it weaken or strengthen its position in the society or vis-a-vis the state? How does the church react on the pandemic challenges? Has the pandemic an impact on the secularization or de-secularization processes in Serbia and its church-state relations?

Key words: Covid-19 pandemic, Serbian Orthodox Church, (de)secularization, church and state

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Sociology of Religion. E-mail address: mvukoman@fbg.ac.rs.

Наташа Јовановић Ајзенхамер*

ТЕОРИЈСКИ МИЗАНСЦЕН ЗА РАЗУМЕВАЊЕ ДРУШТВЕНИХ И ПОЛИТИЧКИХ ИЗАЗОВА У ГЛОБАЛНОЈ ПАНДЕМИЈИ: ПРЕТЕЧЕ И НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Апстракт: Анализа политичког контекста у који смештамо кризу изазвану пандемијом ковида 19 и последица које ће криза оставити по демократију изискује чврсте теоријске темеље. Основни циљ овог рада су селекција, приказ и критичка анализа неколико савремених социолошких и политиколошких теоријских концепата који могу бити хеуристички плодни за расветљавање и разумевање политичке ситуације у којој се глобални поредак налази у доба пандемијског изазова. Будући да је здравствена катастрофа заоштрила неке од постојећих друштвених и политичких тензија, у овом раду ћу тематизовати популизам, постдемократију и постистину (као најчешће употребљаване појмове у савременој литератури), уз кратак осврт на неке старије концепте (попут Молоха модерности, ризичног друштва и флуидног живота) који нам омогућавају увид у теоријски континуитет и разумевање процеса (дугог) трајања.

Кључне речи: социолошка и политиколошка теорија, пандемија, постистина, постдемократија, популизам

Глобална и глобализована траума изазвана пандемијом ковида 19 велики је изазов првенствено за државе и њихове здравствене, политичке и економске системе, локалне заједнице и појединачне грађане и грађанке, али су промене које је индуковала пандемијска криза изузетно изазовне и за истраживања у друштвеним наукама. Хиперпродукција радова на тему социјалних, економских, политичких, безбедносних и других сличних консеквенци измењеног стања друштености већ је увелико у току, а овај рад се у актуелну

* Доценткиња Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу начуну област Социологија, тежиште истраживања Историја политичких, социјалних и правних теорија. Адреса е-поште: natasa.jovanovic@fbg.ac.rs.

дебату укључује доносећи анализу неких од најважнијих концепата из савремене социолошке и политиколошке теорије који нам могу бити од помоћи за разумевање и затеченог политичког стања у коме се пандемија одвија и екстраполације политичких последица и промена које се могу очекивати.

Репертоар социолошких и политиколошких теоријских програма помоћу којих се могу разумети и истражити кључни феномени који су у непосредној вези са здравственим ризицима готово је безобалан, па ипак, за потребе овог рада, одлучила сам да пажњу посветим најважнијим социолошким доприносима који су, у одређеној мери, антиципирали могућност да се обистини једна овако велика и глобална траума. С друге стране, у истраживање су укључени и неки од најважнијих савремених концепата који расветљавају вулнерабилност политичких система у које смештамо нову варијаблу – глобалну пандемију. Основно истраживачко питање од кога полазимо гласи: на који начин постојећи теоријски концепти могу да нам послуже као аналитичко оруђе за расветљавање политичких изазова савремености које је глобална пандемија искристализовала и у одређеној мери заострила?

Селекција теоријских претеча, којима је посвећен први део рада, извршена је према два критеријума: 1) изабрана су три аутора која спадају међу најутицајније мислиоце теорије о ризичном друштву и 2) њихове најпознатије студије објављене су отприлике у исто време (у последњој деценији прошлог века). Иако су ти аутори оставили веома комплексно теоријско наслеђе, ми ћемо се фокусирати само на политичке аспекте промена који они идентификују као нове (касномодерне или постмодерне) ризике. У фокусу су радови Ентонија Гиденса (Anthony Giddens), Улриха Бека (Ulrich Beck) и Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman).

Гиденс, Бек и Бауман су несумњиво великани савремене социологије, те није било тешко определити се за приказ њихових теоријских легата, међутим, направити одабир у корпусу (нај)новијих теоријских трендова био је нарочито интригантан и захтеван задатак. Определила сам се за три веома актуелна појма који заузимају све већи простор и завређују све више пажње у савременим политиколошким и социополитичким дебатама. То су концепти постдемократије, постистине и популизма. Иако не постоји једногласност у дефинисању тих појмова, то су теоријски оквири који су предмет разматрања великог броја савремених студија, али ништа мање нису интересантни ни у широј јавности. *Ergo*, да бисмо разумели и истражили у каквом политичком и епистемолошком контексту се одвија

велика глобална здравствена криза те какве евентуалне политичке последице можемо да очекујемо у наредном периоду, најпре морамо оцртати теоријске контуре или, како сам то у наслову рада назвала, теоријски мизансцен на коме пандемија узрокована ковидом 19 игра главну улогу.¹

Претече: Молох модерности, ризично друштво и флуидни страх

Гиденс нуди визију модерности која почива на четири консекутивна процеса, односно обрасца функционисања – то су индустријализам, урбанизам, капитализам и либерална демократија. Гиденс се не слаже са савременицима који су описивали, анализирали, а каткад и глорификовали постмодерно друштво. Британски социолог сматра да живимо у доба касне модерности коју он метафорички представља као Молоха (односно строј или велика кола – зависи од превода) који свом силином руши све пред собом. Људи управљају Молохом и он им може донети много користи, отвара нове могућности и хоризонте сарадње и успеха, али управљачи могу и да изгубе контролу над тим „чудовиштем“, што изазива колапс система и мноштво негативних последица. Молох заправо персонификује опасности које су људи сами себи направили: климатске промене, сиромаштво, тоталитарне режиме итд. Нуклеарна енергија помаже у привреди и другим гранама, али може се догодити и чернобиљска катастрофа – то су две стране истог *juggernaut* новчића, сматра Гиденс (Gidens, 1998, 134).

Позна модерност доноси још једну важну спацијалну и, последично, друштвену промену, а то је измештање механизма контроле Молоха у све удаљенија места на планети. Да се вратимо чернобиљском примеру – нуклеарна катастрофа је утицала на људе који су живели и по неколико хиљада километара далеко од епицентра несреће. Гиденс каже да та појава (коју он назива дистанцијацијом) значи да су, с једне стране, страх и ризик све већи и већи како се модерност захуктава, али то, с друге стране, значи и да морамо имати поверење у експерте. Наравно да и стручњаци могу да погреше, али

1 Сматрам да би у избор важних концепата за разумевање социополитичких димензија савремене пандемије требало да уђу и појам секуритизације (у вези са тематизацијом популизма), али и Бодријарови (Jean Baudrillard) појмови симулације и симулакрума (у контексту приче о постистини). Но, иако у непосредној вези са политичким аспектима кризе, они ипак заузимају централно место у безбедносној, односно културолошкој анализи, те сам стога одлучила да та два концептуална оквира не искористим за овај рад.

доба касне модерности, према Гиденсовом мишљењу, почива на поверењу у експертско знање (Gidens, 1998, 2005).

Иако делује да је ова скица касног модерног света обојена прилично тмурним тоновима, Гиденс ипак није песимиста и сматра да ћемо тај „одбегли свет“ (Gidens, 2005) ставити под контролу. Он генерално има поверења у институције (политичке, али и многе друге) и верује да савремене установе, као уосталом и целокупан политички поредак, могу да одговоре на изазове касне модерности. Гиденс антиципира будуће ризике који су последица глобалног, убрзаног и веома ризичног савременог света, али верује да ће већ постојеће институције либералне демократије успети да се „обрачунају“ са тим изазовима.

Чувена књига Улриха Бека *Ризично груштво* (Bek, 2001) вероватно је најзначајнија „стара студија“ за којом друштвени научници посежу у време пандемије. Бек тематизује последице процеса (технолошке) модернизације и глобализације кроз *(ре)продукцију ризика*. Будући да стари идентитети и начини организовања губе снагу (синдикализам, класна артикулација заједничких интереса, религијска припадност итд.), а глобална економија постаје све мање демократична и неумољиво продубљује јаз између богатих и сиромашних, плуралитет ризика постаје све већи, очигледнији и (такође) глобалнији. У главне ризике савременог света Бек убраја еколошке и здравствене ризике, али ту су и економски и безбедносни проблеми који су последица савремених друштвено-економских, политичких и технолошких процеса (Bek, 2001).

Наравно да је Бек свестан да је степен угрожености донекле класно (и геополитички) условљен те да онај ко поседује довољно добре економске залихе и чврсту позицију може да отклони неке ризике које сиромашни становници не могу да избегну, па ипак су поједини ризици (попут еколошких и здравствених) прилично глобализовани и класно неутрални. Бек говори о *бумерані ефекту* – уништавање шума или погрешна експропријација земљишта, иако директно угрожава земље тзв. трећег света, вратиће се као *бумерані* и развијеним земљама у виду климатских промена, недостатака одређених намирница или пак као епидемија (Bek, 2001, 55–60).

Како је у фокусу овог рада политичка димензија новонастале ситуације, ево шта Улрих Бек предвиђа: иако би било логично да се формулише једна глобална политичка заједница заснована на солидарности услед све веће угрожености различитим врстама ризика (као један тип новог политичког субјекта), то се ипак неће догодити

(Бек, 2001, 71). Иако не користи термилошки репертоар постполитике и постдемократије, Бек предвиђа даљу атомизацију грађана, изостанак *солидарности* из *страха* (Бек, 2001, 72) и импотенцију за налажење политичких решења која траже више од онога што савремене елите и глобалне технократе политички ангажоване могу да понуде. Бек каже да, иако постоји простор за заједничко делање у форми глобалног политичког покрета окупљеног око бриге за сопствену безбедност, таква политичка фузија се највероватније неће догодити јер је врло тешко повезати се на основу негативне премисе – страх *од* нечега, а не борба *за* нешто добро (Бек, 2001, 73).

Бауман у сличном маниру описује промене у касној модерности или постмодерности, с тим што он наглашава убрзану процесуалност, несталност, енигматичност, променљивост и нестабилност поретка и идентитета и, с друге стране, окошталост конзумеризма и потрошачког друштва који амалгамира класне неједнакости (Bauman, 2009, 9–19). Ризици и проблеми који се јављају у таквом неухватљивом и одиста *флуидном* контексту и, последично, страхови који обузимају људе, истог су карактера – глобализовани су, вребају из прикрајка, тешко их је и предвидети и превенирати, а непрекидно се рађају и неки нови. И Бауман, као и Бек, доста пажње посвећује еколошким изазовима који спадају у највећа изворишта страха у постмодерном друштву. Осим страха од тероризма, губитка посла и сиромаштва, једна од главних зебњи савременог света – климатске промене – отвара широку лепезу катастрофалних последица по људску егзистенцију. Како каже пољски социолог, *Айокалийса* данас после урагана Катрин више није филм на великом платну нити слика која долази из Багдада или Вијетнама већ је америчка реалност (Bauman, 2010, 26–27).

Када је реч о политичком аспект, у ранијим радовима Бауман даје дијагнозу и критику постојећег стања, али не нуди рецепт за решења. Но, пред крај живота (2016), он је јасно указао на то ко ће имати користи од овако описаног стања – то су популисти (Бауман одбија да уђе у дебату о теоријској употребљивости појма популизам па јаке вође назива једноставно моћницима и моћницама). И зато он закључује: „Авет опседа земље демократије: авет Моћника (или Моћнице)“ (Bauman, 2018, 47). Људи су разочарани у „крупне игре и богате играче“, пише Бауман, и сматрају да влади једноставно није стало да им помогне. Моћник, с друге стране, обећава да ће их штитити од хаоса, осигурати им стандард, одаљити од миграната и других сличних, наводних претњи (Bauman, 2018, 47–49).

Нове тенденције: постдемократија, постистина и популизам

Постдемократија

Постдемократија је још један од *йоси* појмова који су пролиферисани седамдесетих година прошлог века и за којима се посеже у недостатку експланације процеса и појава који имају неке одлике старих режима, али су обележени супстанцијално другачијим карактеристикама. Другим речима, у пантеону *йоси* појмова попут постмодерне и постмодернизма, али и постколонијализма, постиндустријализма, пострелигијског стања, постполитике или постистине, налази се и постдемократија.² Реч је о сада већ веома добро познатом концепту који се повезује са именом британског теоретичара Колина Крауча (Colin Crouch). Истини за вољу, аутори с правом (Kusar & Vukojević, 2013, 24) сматрају да је помало неправедно што Краучову књигу *Post-Democracy* (Crouch, 2004) већ годинама прате академске овације јер и у радовима других аутора можемо пронаћи једнако добре смернице за разумевање феномена постдемократије (на пример: Ransijer, 2014 или Volin, 2007).

Постдемократија је појам који је у много већој мери плаузбилно дијагностичко средство него што има корисна терапеутска својства, но, имајући у виду главни циљ овог рада, управо то својство је веома значајно за наш рад. Крауч инсистира на томе да постдемократију не тумачимо као синоним за кризу, трансформацију, ерозију, ентропију или урушавање демократије већ да треба разумети да је реч о суштински другачијем (и веома стабилном) поретку који је у себе инкорпорирао основне (процедуралне) елементе либералних демо-

2 Да бисмо адекватно одговорили на питање шта је постдемократија, морамо се запитати да ли постоје и које су разлике у односу на постполитичко стање. Ти појмови могу бити синонимима (уколико се демократија узме као мерна јединица за развијеност политичке арене једног друштва), али може се правити разлика (у смислу да је постдемократија последица или пак следећа фаза стања постполитике у коме политичко поље губи значај, отуђује се од појединаца и прелази у руке елита). Такође, да бисмо појмовно омеђили појам постдемократије, неопходно је да дефинишемо саму демократију. Будући да то један од најважнијих, најфреквентнијих коришћених и за дефинисање најтежих појмова, у овом раду нећу предузимати такав теоријски (и нужно историјски) подухват. Како је концепт либералне или консолидоване демократије референтна тачка за разумевање постдемократије, ваља рећи да она, генерално гледано, подразумева да буде испуњено неколико критеријума: слободни и поштени избори (као *differentia specifica* између демократских и недемократских режима), политичке слободе, људска права, хоризонтална одговорност и ефективна владавина изабраних представника грађана и грађанки (Merkel, 2004, 37).

кратија (редовно одржавање избора, парламентаризам, номинално постојање поделе власти итд.), али се суштински одвојио од демократије у садржинском и есенцијалном смислу (Crouch, 2004, 19–28). Ако се, дакле, одмакнемо од номиналног и нормативног погледа на демократију, видећемо да је у постдемократском добу демократија доживела непоправљиву штету (Pavićević, 2016, 512).

Крауч своје виђење постдемократије заснива на проблему недостатка активног учешћа грађана у политичком животу. Он већ на првој страни своје књиге показује како је лако манипулисати разним индексима и индикаторима који наводно мере демократију. Ако у обзир узмемо само процедуралне показатеље демократичности, видећемо да се данас све већи број земаља може назвати демократским, али нам чињеница да се у некој земљи одржавају избори и да постоји партијски плурализам не говори ништа о природи или суштини демократије у тој држави (Crouch, 2004, 1).

Окосница Краучове тезе је да је репрезентативност воље грађана данас сведена на ниво својеврсног псеудоучешћа у политичком животу. Политичка арена је тривијализована будући да у њој учествују искључиво посредници (политичари, странке и медији) који строго контролишу целокупан систем и одржавају фасадну демократију, док, с друге стране, ти посредници заправо усмеравају државне ресурсе ка остварењу својих интереса (Crouch, 2004, 19–28). Крауч наводи два основна разлога постдемократског стања. Прво, економија је глобализована и економске елите махом имају транснационални карактер, док су демократије и даље повезане са националним државама и ту постоји очигледан раскорак. Други разлог је губљење „стarih“ или традиционалних идентитета као што су били класни или религијски идентитети. Рађају се нова колективна сопства која се махом односе на другачије антагонизације и другојачења: омражени други сада су „корумпиране елите“ или пак мигранти из других делова света. У таквим околностима, шири друштвени слојеви постају гласачка машинерија популиста (Crouch, 2019, 126). Не морамо се сложити са Краучовом узрочном анализом, али је важно да денотирамо различите процесе који су могли допринети поставци ствари која подразумева отуђење *demosa* од демократије и узурпацију политичког поља од експерата и елита које демократским процедурама легитимишу исисавање аутентичне грађанске воље из политичког простора.

И други аутори који на сличан начин посматрају промене које се одвијају у савременом политичком пољу говоре о преласку политичке воље из руку грађана и грађанки у тзв. експертски табор у коме се одлуке доносе у складу са интересима владајуће елите. Жак

Рансијер (Jacques Rancière) сматра да је на делу парадокс јер упорно инсистирање на томе да режим називамо демократским (па чак и емпиријски „меримо“ њихову наводну демократичност), замагљује чињеницу да се налазимо у постполитичкој или постдемократској ситуацији у којој демократија функционише без *demos*-а (више у: Ransijer, 2014). Иако не говори језиком постдемократије, и Волфганг Меркел сматра да демократија постаје фасадна, да се доношење политичких одлука централизује те да таква конјунктура значи да је јаз између политичке арене и грађанки и грађана све дубљи и дубљи (више у: Merkel, 2014).

Краучов појам постдемократије је у нераскидивој вези са кризом поверења у различите епистемичке ауторитете – најпре политичке, а потом последично и разне друге. Та одлика постдемократског друштва постаје нарочито важна у доба глобалне пандемије у којој је висок степен поверења у различите ауторитете (првенствено лекарске и политичке) потпорни стуб изласка из здравствене, друштвене и економске кризе. Како Крауч тврди, поверење је у постдемократијама на веома ниском нивоу, а из тога даље происходе апатичност, апстиненција и општа деполитизација (Crouch, 2004, 2019). Исто то тврди и Меркел и наглашава да ће политичка (па и изборна) апстиненција, удружена са падом поверења у политичке институције и елите, бити прелудијум за окретање алтернативним узорима и изворима података (Merkel, 2014).

Појединци у постдемократском стању предузимају различите атомизоване микростратегије сналажења у комплексном друштвеном и политичком поретку које доласком нове варијабле (глобалном здравственом кризом) постају још сложеније, али и партикуларније. Реч је, дакле, о једном парадоксу јер пандемијски контекст изискује колективно делање, сарадњу, емпатију и солидарност, а сведочимо реверзибилном процесу у коме је, услед неповерења у ауторитете и опште алијенације, свако појединачно понашање усмерено личним мотивима и уверењима. Истраживања показују да у време пандемије поверење у политичке установе и елите пада управо у оним земљама у којима постдемократија, популизми и десне снаге преузимају примат (Strandberg, 2020). *Ergo*, вишедеценијско кружење поверења у елите у постдемократским друштвима довело је до стања које (у сазнајном смислу) можемо окарактерисати као стање постистине (*Post-truth*).

Постистина

Постистина је релативно нов феномен у теоријском корпусу друштвених наука, али је тај појам доживео праву експанзију у последњих неколико година. Употреба концепта постистине постала

је својеврсна теоријска мода откада ју је *Оксфордски речник (Oxford Dictionaries)* 2016. године прогласио за интернационалну реч године, притом дајући и једну радну дефиницију: Постистина подразумева стање или контекст у коме објективне чињенице и подаци мање утичу на обликовање јавног мњења него што је то случај са личним мишљењем које је условљено емоцијама и разним другим индивидуалним факторима (Foroughi *et al.*, 2019, 2; McIntyre, 2018, 1; Koro-Ljungberg *et al.*, 2018, 1). Другим речима, стање постистине је последица (или производ) високе конкурентности информација које појединац добија на дневном нивоу (услед инфлације друштвених мрежа и масовних медија), али је, с друге стране, постистина и консеквенца промена у политичкој арени у којој су манипулације подацима, лажи и малверзације постале нормализоване праксе и механизми борбе за власт и опстајања на власти. Причу о постистини не можемо одвојити од промена које су се догодиле у политичкој сфери, то јест од све већег и видљивијег губитка поверења у политичке елите као логичне нуспојаве живота у постдемократском свету. Иако аутори (Bennett & Livingston, 2018; Kalpokas, 2019; Sim, 2019; McIntyre, 2018; Foroughi *et al.*, 2019) сматрају да је постистина постала незаобилазно теоријско оруђе за разумевање феномена као што су Брежит (Brexit) и долазак Доналда Трампа на власт у Сједињеним Америчким Државама, у контексту пандемије изазване ковидом 19, постистина добија још већи домет утилитарности (у теоријском и методолошком смислу).³

Да сумирам широк дијапазон различитих узрока који су индуковали развој постистине. Политички лидери перманентно обмањују јавност и манипулишу подацима, а своје предизборне кампање артикулишу презентовањем алтернативних (и најчешће нетачних) чињеница, што постаје главни механизам борбе у политичким утакмицама. Такође, истина више није заснована на научном или струковном консензусу, па грађанке и грађани све теже разликују плаузибилне и кредибилне изворе информација од псеудоизвора (нарочито ако се у обзир узму подаци објављени на друштвеним мрежама). Са пси-

3 Као и у случају односа између постдемократије и демократије, тако је и у случају постистине неопходно поставити питања шта је истина и да ли уопште постоји објективна истина. То је исувише сложена тема да би на овом месту могао да буде дат јединствен одговор. Само ћу напоменути да, у већини радова о постистини, истина не подразумева ураћање у метанаративне расправе о томе шта је истина већ се ради о објективном, поузданом, прецизном, општем и систематичном знању које, дакле, испуњава основне епистемолошке принципе и у чијем антиподском односу стоји простор плурализма истина, односно постистина.

холошког становишта гледано, људи у једном таквом флуидном и политички отуђеном контексту више верују истомишљеницима него (научним, стручним и политичким) ауторитетима. Услед недостатка критичког (само)пропитивања, публика заправо само жели да потврди своје већ оформљено мишљење и своју интерпретацију догађаја, процеса и података и не жели да пружи шансу неким другим изворима информација (Mair, 2017).

Ergo, у доба постистине⁴ ствара се један „зачаран круг“ који изгледа овако: будући да у постдемократском контексту константно опада поверење у различите (превасходно политичке) институције, појединци постају „лак плен“ за лажне вести (*fake news*) и псеудонаучне информације и садржаје које (углавном) проналазе на интернету. У наредном кораку, људи трагају за потврдом свог, већ формираног мишљења, а ту наводну акрибију најчешће добијају у круговима истомишљеника и у реалном и у виртуелном свету. На крају, постиже се и *vice versa* ефекат – удобно ушушкани у своју истину, појединци не желе да критички проматрају постулате на којима се темељи њихова верзија истине те изнова и изнова, користећи истоветне канале комуникације и изворе информација, потврђују своја уверења (Ball, 2017; Davis, 2017; Keyes, 2004; Kalpokas, 2019; Sim, 2019). Зачаурени у својим светоназорним мехурима, савременици доба постдемократије и постистине постају лака мета за популисте.

С обзиром на то да се Трампова ера неретко назива „победом модела владања заснованог на постистини“ (Sim, 2019, 16), навешћу један занимљив пример који датира управо из доба када је био на челу САД. Помоћу тог примера илустроваћу како изгледају и ефикасно функционишу чврсте споне између постистине и популизма.

Недуго након што се Доналд Трамп уселио у Белу кућу, један (готово непознати) филмски редитељ (Ami Horowitz) изјавио је за америчку телевизијску кућу *Fox News* да се Шведска суочава са великим порастом стопе кривичних дела која су почињена од муслиманских миграната. На истом каналу је емитован и десетоминутни филм (*Stockholm Syndrome*) у коме се види да младићи тамније боје коже пуцају на полицајце и пале аутомобиле. Иако се на основу тих

4 Треба напоменути да је тешко одредити тренутак у коме почиње доба постистине. Поједини аутори су још почетком двехиљадитих наговештавали да ће се једно такво стање догодити (Keyes, 2004), док други аутори инсистирају на томе да постистина има своје претходнике у култури порицања („denialism“), а то се може уочити на више примера попут порицања да се догодио Холокауст или пак да се данас догађају климатске промене (Sim, 2019, 13; Foroughi *et al.*, 2019, 5).

кадрова не може тврдити да се то заиста догађа у неком шведском граду, гледаоцима је саопштено да муслимански мигранти врше насиље управо у тој скандинавској земљи, у тзв. *no-go* зонама. Већ следећег дана, Трамп је приликом посете Флориди рекао: „Је л' видите шта се десило синоћ у Шведској?“ и наставио са даљом елаборацијом исламофобичних ставова који су већ увелико били рефрен његове предизборне кампање (Bennett & Livingston, 2018, 123–124).

Након те Трампове изјаве медији у Европи и САД почели су готово френетично да објављују вести о порасту стопе насиља на шведским улицама које је, наводно, последица доласка миграната са Блиског истока. Шведске власти су убрзо оштро демантовале ту вест, а поврх свега, чак су и полицајци који се појављују у филму оповргли да је реч о нападу који су починили муслимански мигранти. Прича ускоро постаје још бизарнија јер представници једне руске новинске агенције долазе у мало шведско предграђе нудећи новац мигрантима да направе квазипобуну пред камерама (то им, додуше, није пошло за руком), а на телевизији *Fox News* гостује „аналитичар“ који је представљен као бивши саветник за националну безбедност Шведске. Он је у том гостовању тврдио да је пораст стопе криминала почињеног од муслиманских миграната у тој земљи ноторна чињеница и инсистирао је на томе да је највише изражено сексуално насиље те да се жене „заиста осећају небезбедно“. Након овог разговора на *Fox News*-у, у шведским новинама се појавила вест да тај „аналитичар“ не само да никада није био саветник за безбедност у тој европској земљи него му је чак и име лажно – заправо, реч је о човеку који је провео годину дана у затвору у Вирџинији. *Suma sumarum*, како је убојито написала колумнисткиња Вошингтон поста (*Washington Post*), лажни филм је подстакао председника САД да говори о фабрикованој кризи, коју је потом потврдио лажни експерт на једној од најгледанијих телевизијских станица у Америци, а то је све даље инспирисало медијску екипу из друге државе да покуша да изрежира још једну имагинарну кризу, али овога пута са реалним људима – па има ли бољег примера како функционише глобално друштво у доба постистине и како је постистина нераскидиво повезана са начином функционисања популиста широм света (Bennett & Livingston, 2018, 123–124)?

Популизам

На крају овог приказа најважнијих теоријских појмова за разумевање политичког и друштвеног контекста у који смештамо дисторзије које је собом донела глобална пандемија, долазимо и до популизма. Као и у случају претходна два концепта, ни о дефиницији

популизма не постоји јединствено становиште. Такође, није постигнута унисонност ни у вези са омеђавањем историјског периода у коме почињу да доминирају популистички режими. Па ипак, интензивна прича о популизму ван академских кулиса иницирана је Трамповом победом на изборима. Иако су још 1969. године Гита Јонеску (Ghita Ionescu) и Ернест Гелнер (Ernest Gellner) написали да „авет кружи светом, авет популизма“ (Ionescu & Gellner, 1969, 1), Трампова ера је била права иницијална каписла да популизам заузме централно место не само у политиколошким и социолошким истраживањима већ и у читавом јавном дискурсу.

Популизам се најчешће дефинише као „*танка идеологија* која подразумева да је друштво подељено на две хомогене категорије – на 'поштене људе' и 'корумпирану елиту', а да политика треба да буде *volonté générale* (општа воља) обичног народа“ (Mudde & Kaltwasser, 2012, 8).⁵ Популистички поглед на свет је манихејски поглед на свет који подразумева радикалан рез између наводних пријатеља и непријатеља. Политички такмаци у популистичким интерпретацијама нису само опоненти који имају другачије приоритете, визије и вредносне оријентације већ су представљени и као чисто зло. Самим тим, са неистомишљеницима се наводно не може постићи компромис и договор већ се инсистира на томе да они „кваре поштен свет“. Популисти себе представљају као „аутентични глас народа“ (Mudde, 2004, 544). Популизам почива на бинарној логици сагледавања света у коме нема места за нијансе и плурализам већ се разлике заостравају како би се присталице, на тај начин, трајно држале у сопственом гласачком табору (више у: Mudde, 2004, 2007; Mudde & Kaltwasser, 2012; Miler, 2017).

Јан-Вернер Милер (Jan-Werner Müller), један од најутицајнијих савремених теоретичара популизма, сматра да је популизам „тамна сенка представничке демократије“. Између осталог, популисти

5 Када се за популизам каже да је „танка идеологија“, то значи да се он лако комбинује са другим идеолошким провенијенцијама и програмима као што су ауторитарност, национализам, нативизам, патријархалност итд. Популизам ће, на пример, искористити и у свој дискурс уврстити националистичку реторику и симболе зарад придобијања широке подршке бирача, али главни циљ и даље остају искључиво опстанак на власти и лична добит (Mudde, 2004, 2007). Управо због тога што популизам најчешће „кокетира“ са поменутиим идеолошким конјунктурама, најчешће се говори о кохабитацији између деснице и популизма. Па ипак, поједини аутори (на пример, Ернест Лаклау [Ernesto Laclau]) сматрају да леви популизам може бити коректив у савременом политичком пољу. То ће нам постати јасно ако се децентрирамо из западноцентричне перспективе и погледамо пример Латинске Америке (Laclau, 2005).

настоје да укину плурализам мишљења и да своју верзију истине наметну као једину легитимну и валидну. Они „играју на карту емоција“ и труде се да отупе критичку оштрицу јавности. „Отуда је политички положај популисте заштићен од емпиријског оспоравања... Популисти могу да владају и вероватно ће то радити у складу са својом основном посвећеношћу идеји да само они представљају народ. Конкретно речено, окупираће државу, увешће масовни клијентелизам и корупцију и гушиће све што личи на критичко цивилно друштво“ (Miler, 2017, 98).

Поједини аутори (Silvio Waisbord, Stuart Sim, Jayson Harsin) сматрају да је постистина саставни део овако дефинисаног популизма (и постдемократије) јер је популизам заснован на слепом веровању у истину коју пласира вођа. Сазнајна осовина демократије подразумева потрагу за истином и критички однос према различитим изворима података, а у популизму је истина власништво популиста. У доба општег плурализма, истина, појединце је лако завести својом верзијом догађаја и реалности те гласачи постају марионете у рукама вештих популистичких оратора. Популисти додају још један специјалан и нарочито заводљив зачин у одвећ хетерогену смешу постистина које су доступне људима тако што говоре да се нипошто не сме веровати у чињенице које износе „корумпиране елите“. Наводно су само они (популисти) самопроглашени ексклузивни чувари „правих истина“ (Waisbord, 2018, 28–29). Да парафразирамо Калпокаса (Ignas Kalpokas), популисти кажу „То је истина зато што ја желим да то буде истина“ (Kalpokas, 2019, 22) и на тај начин њихова истина постаје, фукоовски (Michael Foucault) речено, доминантан „режим истине“ (Fuko, 1997), односно „режим постистине“ (Harsin, 2015, 327).

У новијим радовима Колин Крауч подсећа на то да је он још 2003. године (када је објавио чувену књигу о постдемократији) антиципирао прелазак на режим у коме ће групе, покрети или појединци морати да преузму вођство у либералним демократијама из којих је исисана витална животна енергија. Он је тада понудио три могућа пута за излазак из посдемократског стања: у једном случају еколошки активисти преузимају диригентску палицу у оркестру глобалне демократије, други лидер може бити феминистички покрет, а трећа опција подразумева да ће десни (ксенофобични) популизам приграбити доминантну улогу. Како тврди Крауч, десни популизам је потпуно потукао своје противнике и апсолутно овладао политичким тржиштем. Почело је са Брегзитом и Трампом, а потом се тај тренд политичке комуникације и функционисања проширио и на друге делове света (Crouch, 2019, 126).

Овако постављена теоријска једначина може деловати као *contradictio in adjecto* – ако имамо „слободно тржиште истина“ (Harsin, 2015, 328), како то да популисти ипак успевају да зграбе монопол над истином? И да ли то значи да популисти заправо редукују плурализам истина на само једно тумачење реалности? Чињеница је да када се постистина „укрсти“ са популизмом, добијамо нешто суженије „тржиште истина“ јер популисти успевају да наметну своју визију и тумачење реалности у које верује већина оних који за те популисте гласа, међутим, ситуација нипошто није тако једноставна. Мултиверзум истина је омогућио долазак популизма заснованог на једностраним и искривљеним интерпретацијама чињеница, али, с друге стране, неповерење грађанки и грађана у политичке елите и установе изнова и изнова омогућава „рађање“ нових ниша у које се смештају дивергентне партикуларне визије реалности и различитих друштвених (и природних) процеса. Нећу отворати дебату о томе шта је узроковало шта – да ли је постистина била плодно тло за популизам или је популизам био катализатор експлозије света постистине, битно је подвући да је реч о конвергентним појавама и процесима који су, генерално гледано, малигна појава, међутим, у доба здравствене кризе, синергија између постистине и популизма добија још озбиљније и опасније реперкусије.

Постистина је, дакле, оштро супротстављена демократском одлучивању јер је заснована на емоцијама, али и на масовној подршци коју јој, као погонско гориво, додају популисти. Али важи и реверзибилан процес – Доналд Трамп је инсистирао на томе да је његову инаугурацију пратило највише људи у историји преноса инаугурација америчких председника. У постдемократском, постсистинском и популистичком свеопштем светоназору небитно је да ли је заиста највећи број гледалаца у историји телевизијских преноса устоличења америчких председника било уз мале екране док је Трамп полагао заклетву – битно је да он тако каже (Sim, 2019, 18).⁶ Популистички лидери користе општу сазнајну конфузију у друштву да своју вољу представе у форми труизма.

Но, да ли је Трампово устоличење на врху САД било најгледаније у историји и није толико релевантна чињеница за свакодневни живот Американки и Американаца. Али, када је Трамп рекао да се

6 Ево још једног сличног примера. Бивши амерички председник је 2018. године на једној од многобројних конференција за штампу већементно тврдио да су од 11. септембра 2001. године мигранти убили чак 63.000 Американаца и Американки. Та цифра није поткрепљена никаквим изворима нити је икада потврђено да је то реалан број (Finley & Esposito, 2020, 10).

могу пити дезинфекциона средства и избељивачи или да се треба што више излагати ултравиолентним зрацима да би се избегао/излечио вирус корона, смеса постистине, популизма и постдемократије постала је невероватно запаљива и опасна по животе људи (Noor, 2020). Иако је Трамп касније рекао да је његов „савет“ да се пије избељивач био сарказам, дезинформације које су се могле чути на његовим конференцијама за штампу (и на објавама на *Twitter* налогу) прави су пример појачаног ризика у доба популизма и постистине. Неки људи су заиста послушали његов савет и конзумирали су кућну хемију у нади да ће избећи вирус (BBC, 2020). Дакле, општи политички контекст о коме смо говорили, а који подразумева разумевање конвергенције између постдемократског света у коме „царују“ популисти и плурализам „истина“, у добра здравствене кризе више није опасан само са становишта политичких права већ је ризичан и по сам живот људи.

Још једна карактеристика популистичких режима битна је за одржавање перманентног стања постистине. Популизму је, као што сам рекла, инхерентан процес другојачења. Трамп је на почетку пандемије стално понављао фразу „кинески вирус“ уместо да говори о „вирусу корона“ (Viala-Gaudefroy & Lindaman, 2021). Семантичка зачкољица крије симболичку и политичку борбу у којој популистичка логика другојачења односи победу над демократским политичким комуницирањем. Такође, настојање да се целокупан спектар друштвеног простора подели на „наш“ и „њихов“ имплицира постојање различитих истина – „праве“ то јест „наше“ истине и „њихове“ то јест „лажне“ или искривљене истине (Sim, 2019, 19). Борећи се за различите ресурсе, популисти се са конкуренцијом сукобљавају и на терену истине. Будући да (п)одржава поделу на „нашу“ и „њихову“ истину, популизам латентно (а често и манифестно!) утиче на опстанак „режима постистине“ у савременом друштву.

Закључак: нешто је труло у држави Данској?

Бек, Гиденс и Бауман су још пре тридесетак година антиципирани глобалне и глобализоване ризике који су 2020. године добили климакс у виду пандемије ковида 19. Обистиниле су се њихове „прогнозе“ о доласку здравствених и еколошких проблема, а глобална политичка, односно демократска ентропија у пандемијским условима показала је своје право лице у виду опште конфузије информација, кризе поверења, лоших здравствених и економских политика

итд. Молох се отргао контроли, страх од заразе и смрти постао је глобалан и социјално дисперзиван те заиста можемо рећи да је читав свет у последњих годину дана постао једно велико *друштво ризика*. Такође, као што су Бек и Бауман и претпоставили, иако вирус прети сваком човеку, нису сви једнако погођени кризом. Истраживања у САД показују да се људи који су и раније били социјално угрожени у условима здравствене катастрофе налазе у још горем положају, и то и економски и здравствено (Vieten, 2020, 2). Но, поменута тројица аутора у својим ранијим радовима нису могли да предвиде да ће једна таква здравствена катастрофа умногоме „вратити лопту у локална дворишта“ (Vieten, 2020, 4), те да ће заказати глобална заједница (па и глобална сарадња и солидарност) и да ће државе морати да решавају проблем на индивидуалном (локалном) нивоу. Они су чак сматрали да ће бити могуће да се направи глобални политички покрет за заштиту од ризика (Гиденс је имао поверења у већ постојеће институционалне механизме и политичке елите), али 2020. година је показала да су то биле „пусте жеље“ славних социолога. Изостанак глобалне координације и сарадње за сузбијање и спречавање ширења заразе омогућила је да постистина, постдемократија и популизам „процветају“ и достигну свој врхунац.

(Десни) популизам је савршено искористио епистемолошку шансу постистинске пометње тако што је усмерио већ постојеће емоције страха и беса у борбу против својих политичких противника (у вербалним играма другојачења против „злих елита“ нема места рационалном и критичком промишљању), боље се снашао у дигиталној утакмици између различитих (не)истина на друштвеним мрежама и успео је да разне, колоквијално речено, теорије завере, искористи као својеврсне димне завесе иза којих спроводе своје, врло реалне, политичке агенде. А као што користи постистину, популизам и стање постдемократије ставља у службу својих интереса. Како Крауч наводи, Трамп је флагрантно искоришћавао све оне институционалне елементе демократије који су му били потребни да би лакше маневрисао у пољу највише државне власти (од подршке и кандидатуре од Републиканске партије и одржања слободних и поштених избора надаље), док је истовремено уводио један по један сегмент популистичке политике којим је замењивао аутентично демократске тековине. Антиестаблишментским дискурсом и исламофобијом Трамп убеђује присталице да он представља њихов аутентични израз и да кроз њега проговара „цео народ“, док, с друге стране, демократско функционисање на врху државе уступа место непотизму и клијентелизму (Crouch, 2019, 132–133).

Другим речима, постистина, постдемократија и популизам повезани су чврсто и на дубинском нивоу. Није реч о краткотрајним и/или прелазним аутократским режимима нити о тренутном паду поверења у различите установе. Реч је о суштинској друштвеној и политичкој трансформацији која већ постојеће поделе у друштву чини још јачим, а разлике готово непремостивим. У контексту такве политичке и сазнајне алијенације тешко могу бити адекватно артикулисане еманципаторске политике сарадње, солидарности, удруживања, борбе за сопствена права, бриге о другоме које су у условима пандемије заразне болести више него преко потребне.

Иако је Доналд Трамп недвосмислени симбол победе постистине над истином, популистичко искоришћавање постистине и постдемократије није резервисано само за бившег америчког председника и опстаће и након његовог одласка са места председника САД. Упркос катастрофалним грешкама које је начинио када је у његовој земљи почела да се шири зараза – од савета за испијање варикине па све до закаснелог увођења закључавања (*lockdown*), Трамп је на председничким изборима у новембру 2020. године изгубио са малом разликом. Можемо рећи да је „ера трампизма“ окончана (иако је мало недостајало да се то не догоди!), али нипошто не можемо рећи да је окончана ера симбиозе популизма и постистине. У литератури се Мађарска, Русија, Пољска и Турска означавају као земље у којима такође постоји *nexus* између популизма, постдемократије и постистине (Crouch, 2019, 126–129; MyInture, 2018, 5; Katsampekis & Stavrakakis, 2020), али на тој списак слободно можемо додати и Србију и још неке земље у којима постоји сличан манир владавине и искоришћавања опште сазнајне раштимованости. Другим речима, феномене и теоријске конгломерате постдемократије, постистине и популизма треба посматрати као конвергентне и међусобно повезане, али и као „нову нормалност“ (*new normal*) савремене политичке динамике.

Референце

- Ball, J. (2017). *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*. London: Biteback Publishing.
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2018). *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- BBC (2020, April 24). Coronavirus: Outcry after Trump suggests injecting disinfectant as treatment. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52407177>

- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication* 33(2), 122–139. <https://doi.org/10.1177%2F0267323118760317>
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Crouch, C. (2019). Post-democracy and Populism. *The Political Quarterly* 90(1), 124–137. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12575>
- Davies, E. (2017). *Post-Truth: Why We Have Reached Peak Bullshit and What We Can Do About It*. London: Little Brown.
- Finley, L., & Esposito, L. (2020). The Immigrant as Bogeyman: Examining Donald Trump and the Right's Anti-immigrant, Anti-PC Rhetoric. *Humanity & Society* 44(2), 178–197. <https://doi.org/10.1177%2F0160597619832627>
- Foroughi, H., Gabriel, Y. & Fotaki, M. (2019). Leadership in a post-truth era: A new narrative disorder? *Leadership* 15(2), 135–151. <https://doi.org/10.1177%2F1742715019835369>
- Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gidens, E. (2005). *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Harsin, J. (2015). Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture & Critique* 8, 327–333.
- Ionescu, G. & Gellner, E. (1969). Introduction. In G. Ionescu, & E. Gellner (Eds.), *Populism: Its Meaning and National Character* (pp. 1–5). London: Weidenfeld & Nicolson.
- Kalpokas, I. (2019). *A Political Theory of Post-Truth*. Switzerland: Palgrave MacMillan.
- Katsampekis, G. & Stavrakakis, Y. (2020). *Populism and the Pandemic. A Collaborative Report*. Loughborough: Loughborough University.
- Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. London: Macmillan.
- Koro-Ljungberg, M., Carlson, D. L., & Montana, A. (2018). Productive Forces of Post-Truth(s). *Qualitative Inquiry* 25(6), 583–590. <https://doi.org/10.1177%2F1077800418806595>
- Kursar, T. & Vukojević, I. (2013). Varijacije postdemokracije. *Političke perspektive* 1, 23–38.
- Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Mair, J. (2017). Post-Truth Anthropology. *Anthropology Today* 33(3), 3–4. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12346>
- Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization* 11(5), 33–58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598>

- Merkel, W. (2014). Is capitalism compatible with democracy? *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft* 8(2), 109–128. <https://doi.org/10.1007/s12286-014-0199-4>
- Miler, J. V. (2017). *Šta je populizam?* Beograd: Fabrika knjiga, Pešćanik.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge & London: Massachusetts Institute of Technology.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2012). *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition* 39(4), 542–563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Noor, P. (2020, April 24). 'Please don't inject bleach': Trump's wild coronavirus claims prompt disbelief. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/us-news/2020/apr/24/trump-disinfectant-bleach-coronavirus-claims-reaction>
- Pavićević, Đ. (2016). Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije. *Sociologija* 58(4), 505–524.
- Ransijer, Ž. (2014). *Nesaglasnost. Politika i filozofija*. Beograd: Fedon.
- Sim, S. (2019). *Post-Truth, Scepticism & Power*. Switzerland: Palgrave MacMillan.
- Strandberg, T. (2020, May 6). Coronavirus: US and UK government losing trust. *The Conversation*. <https://theconversation.com/coronavirus-us-and-uk-governments-losing-public-trust-137713>
- Viala-Gaufrey, J., & Lindaman, D. (2021, April 21). Donald Trump's 'Chinese virus': the politics of naming. *The Conversation*. <https://theconversation.com/donald-trumps-chinese-virus-the-politics-of-naming-136796>
- Vieten, Ul. M. (2020). The „New Normal“ and „Pandemic Populism“: The COVID-19 Crisis and Anti-Hygienic Mobilisation of the Far-Right. *Soc. Sci.* 9(9), 1–14. <https://doi.org/10.3390/socsci9090165>
- Volin, Š. (2007). *Politika i vizija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Waisbord, S. (2018). Why Populism is Troubling for Democratic Communication. *Culture & Critique* 11(1), 21–34. <https://doi.org/10.1093/coc/tcx005>

Nataša Jovanović Ajzenhamer*

THEORETICAL *MISE-EN-SCÈNE* FOR UNDERSTANDING SOCIAL AND POLITICAL CHALLENGES IN A GLOBAL PANDEMIC: FORERUNNERS AND NEW TRENDS

Abstract: The analysis of the political context in which we place the crisis caused by the Covid-19 virus pandemic, and the consequences that the crisis will have on democracy, requires an adequate theoretical foundation. The aim of this paper is selection, review and critical analysis of several contemporary sociological and political theory concepts that can be heuristically useful for elucidating and understanding the political situation in which the global order finds itself in time of pandemic challenge. Since the health catastrophe has exacerbated some of the existing social and political tensions, in this paper I will discuss Populism, Post-democracy and Post-truth (as the most commonly used terms in contemporary literature), with a brief overview of some older concepts (such as juggernaut of modernity, risk society and liquid life) that allow us an insight into the theoretical continuity and understanding of the process of (long) duration.

Key words: sociological and political theory, pandemic, Post-truth, Post-democracy, Populism

* Assistant Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – History of Political, Social and Legal Theories. E-mail address: *natasa.jovanovic@f.bg.ac.rs*.

Харис Дајч*

ГЛОРИФИКАЦИЈА КОЛАБОРАЦИОНИСТА У СРБИЈИ УОЧИ И ЗА ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ¹

Апстракт: У раду се разматрају разлози који доводе до феномена глорификације сарадника окупатора из Другог светског рата. Посебна пажња је дата Милану Недићу, квислиншком председнику владе. Након историјског увода, глорификација се прати од времена распада Југославије са додатним освртом на период након 2000. године. На основу истраживања законског оквира (рехабилитације и реституције), јавног окупљања и утицаја цркве, утврдило би се да ли је дошло до пораста у глорификацији сарадника и да ли је избијање пандемије ковида 19 утицало на степен глорификације сарадника окупатора.

Кључне речи: глорификација, Милан Недић, сарадници, рехабилитација, реституција, пандемија

Изазов са којим се друштво сусреће када се појави глорификација сарадника окупатора из Другог светског рата није само питање за историчаре и/или наставнике већ представља шири друштвени проблем који утиче на немогућност друштва да се суочи са делом своје прошлости, рационално је анализира, осуди део друштва и превазиђе потребу пребацивања кривице за све стварне и имагинарне догађаје из прошлости на суседе или далеке и често измишљене „центре моћи“. Глорификација сарадника представља ненаучну и малигну ревизију историје која се такође злоупотребљава у нетачним анализама и правдању догађаја из ближе прошлости.

Глорификација колаборациониста се може пратити од распада Југославије када се и убрзава генеза историјског ревизионизма у Србији као једној од бивших југословенских република. Главни про-

* Ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Општа историја новог века. Адреса е-поште: haris.dajc@f.bg.ac.rs.

1 Део података сакупљених у сврху овог истраживања биће искоришћен за извештај за Светски јеврејски конгрес (World Jewish Congress – WJC).

блем лежи, с једне стране, у чињеници да је победничка влада након 1945. године успоставила матрицу у којој је свака политичка страна која није била присталица Комунистичке партије Југославије током Другог светског рата сматрана сарадником окупатора. С друге стране, покрети који су деловали у емиграцији (САД, Велика Британија, Канада) и који су били у сукобу са Комунистичком партијом Југославије изнели су своју верзију догађаја, према којој је комунизам деградација људског друштва и, као таква, представљала главну опасност за опстанак српског народа. Без обзира на претерану идеолошку матрицу коју је створио политички систем социјалистичке Југославије, њихова теза о борби против окупатора темељила се на истини. С друге стране, припадници националних покрета у емиграцији настојали су да оправдају своју улогу и сарадњу са окупатором. То је резултирало формирањем тезе и антитезе, што је подразумевало константе и често дијаметрално супротна гледишта о истим догађајима.

Нова етапа у том идеолошком и политичком сукобу започела је деведесетих година, распадом Југославије, ратовима који су уследили и обновом старих национализма. У том периоду антитеза је била снажно заступљена у друштвеној стварности и пре свега се заснивала на ставовима емиграната, чија је интерпретација, која се потпуно разликовала од оне из СФРЈ, почела да поприма конкретан облик у савременој историографији (Bjelajac & Krivokapić Jović, 2011). Тиме је практично створен историјски ревизионизам, који се заснивао на обезвређивању свих догађаја у којима су припадници комунистичког покрета отпора имали значајну улогу и на обележавању догађаја из Другог светског рата у којима су учествовали припадници националних покрета. Демократске промене почетком двехиљадитих година у Србији донеле су делимично олакшање јер је коначно било дозвољено да се та питања проучавају одговарајућим научним приступом. Међутим, јака идеолошка струја која тежи да велича националне покрете из Другог светског рата и потпуно обезвреди борбу Комунистичке партије Југославије, остала је снажна и у великој мери лишена научног приступа. Стога се њен утицај, који у одређеним сегментима није заснован на утврђеним историјским истинама, у околностима када се догађаји из прошлости ревидирају ненаучним или псеудонаучним методама, може назвати „историјским ревизионизмом“.

Основна питања поводом којих су се спорице идеолошки сукобљене стране била су – ко се борио против окупатора, ко је са окупатором сарађивао и који су били разлози за то? У том погледу најзначајније место је заузела квислиншка влада Милана Недића,

која је несумњиво сарађивала са окупатором, али под историјском формом наводног „спаса српског народа“. С једне стране, Недићева влада је утицала на решавање многих питања снабдевања и комуналних проблема, али је, с друге стране, била апсолутно марионетски извршни орган, који у свом саставу није имао ни адекватан број ресора. Осим тога, та влада је учествовала посредно у извршењу Холокауста, а у многим случајевима и у стрељању цивила. Ширила је нацистичку пропаганду и индоктринирала становништво у националсоцијалистичком духу (Nojbaheg, 2018).

У прилог тези о блиској сарадњи Недићеве владе са окупатором говори чињеница да је она крајем 1941. и током 1942. године формирала своје оружане одреде. Они су на терену врло често деловали заједно са припадницима Вермахта, немачке полиције, Feldgendarmarie, Гестапоа и других институција окупатора. Те акције неретко су подразумевале „чишћење терена“, хапшење и стрељање цивила, паљење села, пребацивање у логоре и друге злочине које је окупатор вршио у окупираној Европи. Осим тога, Недићева влада се у пропагандном погледу потпуно ставила у функцију окупатора, тако што је путем основних новинских гласила подржавала настојања нацистичке Немачке и њену борбу против савезника. На све то, Милан Недић и његови сарадници су у својој пропагандној делатности јасно наводили да је у интересу Србије да се уклопи у нацистичку „Нову Европу“ и да се укључи у заједничку борбу против капитализма и комунизма (Milosavljević, 2006).

У таквим околностима, припадници националних покрета који су блиско сарађивали са владом Милана Недића, након рата су настојали да на неки начин оправдају његову, али и своју улогу у историјским догађајима, наводећи да је све што је Недићева влада радила било настојање да се сачува српски народ и „спречи да Србију између себе поделе Хрвати, Бугари, Мађари и Албанци“. Управо такав став емигрантских сведока догађаја из Другог светског рата поставио је основу за историјски ревизионизам и потпуно извртање конкретних догађаја. Циљ овог рада је да се да осврт на глорификацију дела сарадника окупатора из Другог светског рата на основу законског оквира, са посебном пажњом на процес рехабилитације и реституције, јавна окупљања и улогу цркве. Упоредио би се тренд глорификације у току претходне деценије, са периодом до почетка пандемије, фебруар–март 2020. – у којој мери је постојала глорификација сарадника и како се она развијала у Србији након распада Југославије. На основу истраживања законског оквира, јавног окупљања и утицаја цркве, утврдило би се да ли је дошло до пораста у глорификацији сарадника.

Законска решења за реституцију и рехабилитацију

Поступак рехабилитације ратних актера из Другог светског рата у Републици Србији након демократских промена 2000. године доbio је потпуно нову димензију. Дотадашња рехабилитација у јавном простору, током две владе Војислава Коштунице (2004–2008) ушла је у једну сасвим нову фазу. Наиме, предвиђена су законска решења, којима је требало да се омогући напуштање круте идеолошке праксе политичких наследница Комунистичке партије Југославије и да се, политичком, идеолошком, научном и школском рехабилитацијом противника Народноослободилачког покрета у Другом светском рату, отвори простор за њихово рехабилитовање, повраћај имовине наследницима и финансијско обештећење. На том путу, основа је постављена за време поменуте владе Војислава Коштунице, док је даљи развој тенденција општедржавне рехабилитације уследио за време владе Мирка Цветковића (2008–2012). Најважнији закон који је изједначио припаднике два покрета отпора донела је прва влада Војислава Коштунице 2004. (Службени гласник, 2004; Štikovac, 2004). Потпуно изједначавање два покрета, упркос недвосмисленим доказима о сарадњи једног у различитим етапама рата, поставило је добар темељ за потоњу законску регулативу. Последице тих негативних и ненаучних тенденција осећају се снажно и данас у Србији.

Законска решења за рехабилитацију осуђеника из Другог светског рата и реституцију њихове имовине у Републици Србији темеље се на законском оквиру који чине три закона. У њих спадају – први Закон о рехабилитацији из 2006, који више није на снази јер је замењен новим Законом о рехабилитацији из 2011. године, који је и данас на снази. Читав правни поступак употпунио је Закон о враћању одузете имовине и обештећењу из 2011. године, који је доживео четири допуне и такође је и данас на снази.

Први Закон о рехабилитацији донет 2006. био је врло кратак и у својих укупно девет чланова нејасно је дефинисао правни оквир рехабилитације (Службени гласник, 2006). Предвиђено је да се њиме „уређује рехабилитација лица која су без судске или административне одлуке или судском или административном одлуком лишена, из политичких или идеолошких разлога живота, слободе или неких других права од 6. априла 1941. до дана ступања на снагу овог закона“. Њиме је даље предвиђено да захтев за рехабилитацију могу поднети заинтересована физичка и правна лица у суду пребивалишта лица за чију се рехабилитацију подноси захтев. Дакле, као надлежан је оглашен суд у локалној самоуправи, а прецизирана је и судска

комисија од три члана, којој су све државне институције у обавези да доставе потребна документа, након чега судско веће доноси одлуку у поступку који је јаван. Законодавац је такође предвидео да у случају позитивног решења захтева одлука против рехабилитованог лица постаје ништава и оно се сматра неосуђиваним. У случају негативне одлуке, подносилац захтева је имао законско право на жалбу Врховном суду у року од 30 дана. Посебним чланом тог закона предвиђено је и доношење законског решења о поступку враћања имовине, али на њега се чекало пуних пет година.

Тај закон је остао на снази до доношења новог законског решења 2011. године и за то време се показао као непотпун и неделотворан, па је широка примена рехабилитације уследила тек након доношења новог законског решења, али и закона којим је додатно прецизирана процедура реституције.

Наиме, доношењем другог Закона о рехабилитацији 2011. (Службени гласник, 20116), који садржи укупно 33 члана, знатно ближе и прецизније је дефинисан сам поступак рехабилитације. Првенствено је хронолошка граница од које лица могу бити рехабилитована проширена са 6. априла 1941. на неограничен историјски оквир, али је посебно прецизирано да рехабилитована могу бити лица која су била припадници покрета отпора током Другог светског рата, али и да не могу бити рехабилитована лица која су у току рата лишена живота као припадници окупационих или квислиншких формација, чиме је практично отворен простор за рехабилитацију припадника Југословенске војске у отаџбини и знатно отежана рехабилитација припадника квислиншких формација. Позитиван исход рехабилитације према том закону значи „ублажавање последица ништавих, односно непуноважних аката и радњи“ донетих против сада рехабилитованог лица. Законом је предвиђено да подносиоци захтева могу бити правни наследници као физичка лица, заинтересована правна лица уз одобрење правних наследника оштећеног и јавни тужилац. Осим тога, законом је уређено да постоје две врсте рехабилитације – законска (у случајевима када се испуне сви услови и по сили закона буде донета одлука о рехабилитацији) и судска (у случајевима када суд доноси судску одлуку, на основу спроведеног процеса). Прецизирано је такође да се захтев за рехабилитацију подноси у месту пребивалишта, али у случају овог закона вишем суду надлежном за ту област. Подносилац захтева такође има право да се на одлуку суда жали Апелационом суду Републике Србије у року од 30 дана. Такође, тим законом је предвиђено да рехабилитовано лице има право враћања конфисковане имовине, у складу са пратећим законом којим је дефинисано то питање.

Управо је Законом о враћању одузете имовине и обештећењу (Службени гласник, 2011а), који је допуњен четири пута: 2013, 2014, 2015. и 2018. године (Службени гласник 2013, 2014, 2015, 2018), заокружена основна правна регулатива којом су прецизирана питања рехабилитације и реституције у Републици Србији. Тим законом је пре свега предвиђено да се имовина, која се има вратити, враћа у натуралном облику или финансијском обештећењу, законским наследницима оличеним у физичким и правним лицима. За те намене Влада Републике Србије предвидела је износ од две милијарде евра, са ограничењем да обештећење за једно рехабилитовано лице не може прећи износ од 500.000 евра. У наставку законодавац решава компликоване случајеве враћања земљишта, стамбених или пословних објеката или финансијског обештећења за различите могуће случајеве. Ипак, најважније је нагласити да тај закон практично делује на основу одлуке о рехабилитацији и представља имовинско-финансијску рехабилитацију и обештећење оштећеног. У сврху решавања тих питања предвиђено је да је за питања повраћаја имовине наследницима рехабилитованих лица надлежна Агенција за реституцију. По основу захтева и на основу одлуке о рехабилитацији, образује се комисија за рехабилитационо обештећење, која је обавезна да у року од 90 дана донесе одлуку о том захтеву.

Такви правни акти створили су следећу праксу. Наиме, поступак рехабилитације мора да се закључи да би се започео поступак за повраћај имовине, али истовремено не значи да би подносилац захтева требало да сачека закључак поступка за рехабилитацију како би покренуо поступак за реституцију; због тога се поступак за рехабилитацију и поступак за реституцију покрећу истовремено, из страха да ће крајњи рок за покретање поступка за реституцију истећи због спорог темпа рада судова у Републици Србији.

Повезаност процеса рехабилитације и реституције сарадника окупатора веома је значајна и поред чињенице да није рехабилитован значајан број сарадника окупатора у Републици Србији након 2000. године. Агенција за реституцију, као надлежно тело за спровођење реституције у Србији, у досадашњем раду је, на основу поменутих закона, одбијала да прихвати захтеве наследника који су потраживали имовину која је одузета њиховим прецима који су евидентирани као ратни злочинци или помагачи окупатора (четници, доушници Гестапоа, учесници Рације итд.). Два процеса реституције имовине лицима која су рехабилитована и даље нису завршена јер је Министарство финансија поништило претходне одлуке Агенције за реституцију за одбијање захтева за реституцију имовине. У првом слу-

чају је реч о имовини коју потражују наследници Спасоја Дрењанина Зеке. Он је један од учесника и извршилаца покоља који су четници извршили у селу Вранић у децембру 1943. године, који је рехабилитован решењем Вишег суда од 21. априла 2015. године. У другом случају наследници Јожефа Гиндера, учесника новосадске Рације, успели су у процесу рехабилитације свог претка којег је Апелациони суд у Новом саду рехабилитовао 19. октобра 2016. године. Интересантно је да ни наследници Дрењанина ни наследници Гиндера нису били успешни у захтевима за реституцију имовине својих предака.

Централни случај покушаја рехабилитације припадника колаборације јесте случај Милана Недића, који је обављао функцију председника марионетске владе током немачке окупације и који је учествовао и сарађивао у злочинима окупатора и њихових сарадника. Покушај рехабилитације Милана Недића одвијао се у више корака и одбијен је одлуком Вишег суда у Београду 26. јула 2018. године (Radio Slobodna Европа, 2018). У процес се укључила и јеврејска заједница у Београду која је предложила да се саслушају историчари (Žaba, 2016; Naaretz, 2016). Процес је почео 2008, али је расправа пред судским већем почела тек у децембру 2015. године. У паралелном предмету који су наследници Милана Недића водили у Агенцији за реституцију за повраћај имовине Милана Недића њихови захтеви су такође одбијени. Случај покушаја рехабилитације Милана Недића је централни случај рехабилитације једног од најзначајнијих сарадника окупатора. Неуспех рехабилитације представља важан допринос отежавању глорификације Милана Недића у јавном простору.

У процесу рехабилитације Милана Недића постоје комплексни проблеми. Недићу је у делу јавности обезбеђено место заштитника српског народа и жртве комуниста. Тај процес је трајао од деведесетих година и био је додатно убрзан за време прве и друге Владе Војислава Коштунице (2004–2008), тако да нема те судске одлуке која то може уздрмати. Значајан замах ревизионистичким погледима на улогу Милана Недића дошао је као резултат ратних догађаја на простору бивше Југославије, и то од уметника. Међу њима би било посебно важно истаћи улогу режисера Синише Ковачевића, који је представио Милана Недића као трагичну и „наивну“ историјску личност која је спасавала земљаке. Након појављивања у Звездара театру у априлу 1992. (Veljković, 2015; Zvezdara teatar, 2021), Милан Недић је у изјавама академика Матије Бећковића доживео потпуну рехабилитацију: „Као што Авала не може издати Београд, тако ни Недић није могао издати Србију“ (Veljković, 2015). Осим тога, то што Недић није рехабилитован створило је донекле утисак да су претходне рехаби-

литације, од којих је најзначајнија Драгољуба Драже Михаиловића, биле оправдане те да су рехабилитовани само антифашисти, а да за сараднике окупатора рехабилитације нема (Štirkovac, 2004). Могуће је да ће изостанком рехабилитације Милана Недића додатно бити наглашена упитна тврдња о високом вредновању антифашизма у савременој Србији, док то може да буде употребљено као начин да се суседима у другим бившим југословенским републикама укаже на то да су они рехабилитовали сараднике и квислинге.

У исто време када је пропао покушај рехабилитације Милана Недића рехабилитација другог важног сарадника окупатора који је био потчињени Недићу имала је другачији исход. Весна Калабић, унука Николе Калабића (једног од најпознатијих четничких вођа, команданта Горске гарде), покренула је поступак за његову рехабилитацију, у којем је Виши суд у Ваљеву донео решење о рехабилитацији (Puzović, 2017). Та одлука о рехабилитацији је посебно карактеристична по томе што је била написана на 36 страна, на којима је, уз хвалоспев о његовом честитом животу, образложено да је Никола Калабић страдао јер је био политички и идеолошки прогнан од комунистичке власти, при чему су заобиђене или потпуно кривотворене чињенице о злочинима које је чинио према цивилном становништву у току окупације. Апелациони суд у Београду је укинуо одлуку о рехабилитацији 18. маја 2018. године и вратио је на поновно одлучивање. Вишем суду у Ваљеву наложено је да утврди како је настрадао Калабић, о чему не постоје поуздани историјски подаци. Ако је лишен живота из политичког, верског, националног или идеолошког разлога, неопходно је да се утврди да ли је починио ратни злочин или учествовао у њему, или то није случај. Ако јесте починио ратни злочин или учествовао у њему, нема право на рехабилитацију, а ту чињеницу Виши суд у Ваљеву није утврђивао (Puzović, 2018). Интересантно је да је предложено да у новом процесу, у којем би Виши суд у Ваљеву требало да се донесе одлуку о одбијању или прихватању рехабилитације Николе Калабића, учествују историчари, као и у поступку рехабилитације Милана Недића (Ćirić, 2019). У току пандемијске године, која је почела у марту 2020, случај Николе Калабића није окончан.

Увид у глорификацију сарадника окупатора и ревизионистичке тежње спрам рехабилитације Милана Недића треба пратити и у јавном – физичком простору. Почетком фебруара 2016, удружење „Братство ревнотеља памјати антикомунистичке борбе“, на 70. годишњицу смрти генерала Недића, организовало је постављање спомен-плоче на капију зграде у којој је Недић био заточен непосредно пре него што је извршио самоубиство. На табли је тада уклесан текст

следеће садржине – „Из ове зграде је 4. фебруара 1946., на правди Бога, зверски кроз прозор бачен са трећег спрата од злочиначке комунистичке руке, велики српски јунак и мученик за српски народ, ђенерал Милан Недић. Вечни покој мученички убијеном рабу твојему Милану.“ Таблу је потписало поменуто удружење, које је и организовало овај скуп (Glavonjić & Nešić, 2016). Табла је убрзо уклоњена и више се не налази на том месту. Ипак, у Србији је, на већ поменутом постављању спомен-табле Милану Недићу, на 70. годишњицу његове смрти, организована црквена служба на отвореном. Позиве за службу друштвеним мрежама је ширила организација „Братство ревнотеља памјати антикомунистичке борбе“, која је и пријављена као организатор скупа. Управо та чињеница је и изазвала контрареакцију левичарских организација, које су направиле свој протест у исто време. Тако је у центру Београда настала напета ситуација. С једне стране су били људи који подржавају иницијативу, који су слушали црквену службу са разгласа, а затим и узвикивали националистичке и спорадично неофашистичке покличе. С друге стране су стајали антифашисти који су узвикивали своје пароле и песме (Glavonjić & Nešić, 2016). Ипак највећи проблем у овој ситуацији јесте то што се, прегледом интернет странице поменутог удружења (антикомуниста), може видети да је оно и даље активно. Ова и сличне групације организовале су 2018. године и један скуп „подршке Милану Недићу“. Ситуација је била доста парадоксална, с обзиром на чињеницу да је Недић у том тренутку био већ 72 године мртав, али је ипак, као и увек, његово име искоришћено искључиво за пропагирање некадашњих Недићевих идеја. Тада се у центру Београда окупило око 150 људи, највећим делом тинејџера или млађих људи, до 35 година. Истицане су пароле, певане песме, а спорадично су се могли видети и нацистички поздрави (Jovanović, 2018). Важно је истаћи да је изостала реакција полиције, која је по основу Закона о забрани манифестација неонацистичких или фашистичких организација и удружења и забрани употребе неонацистичких или фашистичких симбола и обележја морала да онемогући организовање таквог скупа. У току падемијске године нису организовани јавни скупови који су глорфиковали сараднике опупатора. Јавни скупови нису могли да се одржавају и због проглашене ванредне ситуације, која је ограничавала кретање и окупљање у пролеће 2020. Први скуп који су организовали симпатизери Милана Недића у 2021. години био је организован под именом „Скуп Традиционалиста“ у Новом Саду, 4. фебруара, као знак протеста против скупа антифашиста који су одржали свој скуп у истом граду. Учесници тог, као и београдског скупа, били су припадници млађе популације који су се окупили испред Успенске цркве у којој

је одржан помен Милану Недићу уз паљење свећа. Полиција глорификаторима Милана Недића није дозволила даљу шетњу, тако да се скуп завршио након паљења свећа и скандирања (Cvetković, 2021).

Црква и глорификација сарадника

Српска православна црква је имала сложену улогу у глорификацији сарадника окупаторског система. Она је пролазила различите фазе, од веома критичке спрам идеја националсоцијализма до канонизације Николаја Велимировића, упркос његовим антисемитским ставовима. Службено гласило СПЦ је у периоду до почетка Другог светског рата три пута исказало негативан став према Адолфу Хитлеру и националсоцијализму – први пут 1932. и други пут 1934. године (Гласник, 1934).² Наиме, дајући простор оценама протестантског теолога Карла Барта (1886–1968), који је протеран из Немачке 1935. због тога што је одбио да положи и потпише заклетву вођи Рајха Адолфу Хитлеру, СПЦ је још једном осудила нехришћанску суштину националсоцијалистичке идеологије: „Колико Хитлер разуме хришћанску религију, види се по томе, рекао је проф. Барт, што је једном приликом говорио похвално о Розенберговој расној религији једном римокатоличкома архиепископу. Али, с осмехом додаје проф. Барт, Хитлер зна своје Немце. Он зна да они морају имати своје богословље. Немачка, крв, раса, Вођа – све се ово мора уздићи на ступањ религије“ (Гласник, 1938, 271–272).

У току Другог светског рата двојица најважнијих јерарха СПЦ, патријарх Гаврило Дожић и епископ Николај Велимировић, нису били поуздани партнери нациста, тако да су на кратко завшили интернирани у логор Дахау у току 1944. у којем су имали статус затвореника са специјалним статусом (*Ehrenhaftling*). То је важна епизода јер је Велимировићевим присталицама омогућила да последњих деценија искористе ту кратку интернацију у Дахауу да би конструисали слику свог хероја као мученика и жртве бруталног нацистичког про-

2 Први текст се односио на то због чега су хитлеровски погледи на свет опасни за хришћане. А други пут је на страницама службеног листа Српске православне патријаршије, утицајног *Гласника*, донет у првој половини 1934. године негативан критички осврт, тј. православно богословско вредновање Розенберговог „Мита двадесетог века“. Одбацивањем супериорности нордијске и аријске расе подвучено је да је читаво човечанство испрљано првородним грехом и да је за његово спасење потребно искупљење преко покајања. Опет су исказани хришћански страх и потреба супротстављања модерном немачком идолопоклонству према раси и држави (Гласник, 1934, 98).

гона. То се радило иако, као „затвореници специјалног статуса“, Велимировић и Дожић никад нису били изложени „огромној патњи и тортури“, како се тврди у савременим биографским описима. Николај Велимировић је важан у периоду након 1945. године због својих веза са емиграцијом из Југославије, од којих је један део био повезан са сарадницима Милана Недића и Димитрија Љотића (Byford, 2005). Николај Велимировић је умро у емиграцији у САД 1956. године и за време трајања друге Југославије био је сматран издајником који је изгубио грађанска права у матичној држави. Успоном српског национализма у другој половини осамдесетих, околности су се промениле кад се мала група Велимировићевих симпатизера у СПЦ, предвођена тројицом националистичких теолога, Амфилохијем Радовићем, Артемијем Радосављевићем и Атанасијем Јефтићем, појавила као истакнута снага у црквеном естаблишменту. Радовић, Јефтић и Радосављевић су 1991. године били рукоположени за епископе и отад су имали значајан утицај у Српској православној цркви. Новостечени статус Велимировићевих присталица у Цркви омогућио им је да покрену интензивну јавну кампању усмерену на рехабилитацију њиховог хероја. Кампања се састојала од мера које су имале циљ да наметну позитивне интерпретације Николајевог живота у јавном сећању. Епископ шабачки и ваљевски Јован покренуо је 1985. године религиозни часопис *Глас Цркве*, који је био посвећен популаризацији Велимировићевог књижевног дела. Атанасије Јевтић је 1986. године приватно објавио књигу *Нови Златоуст*, коју је написао Артемије Радосављевић, што је била прва афирмативна Велимировићева биографија написана након Другог светског рата. Крајем осамдесетих, *Глас Цркве* је постао прва издавачка кућа у посткомунистичкој Србији која је штампала Велимировићеве књиге (Byford, 2005). Канонизација Николаја Велимировића је спорна највише због његових белешака из Дахауа, које је постхумно 1985. године у Немачкој објавио епископ Западне Европе Лаврентије Трифуновић, под насловом „Реч српском народу кроз тамнички прозор“ (В92, 2003). Главна порука књиге јесте да је Други светски рат био неизбежна последица секуларизације „безбожничке Европе“. Велимировић наводи да иза секуларних, дехристијанизованих европских вредности анатемисаних у књизи стоји јеврејски утицај. „Сва модерна гесла европска саставили су Жиди који су Христа распели: и демократију, и штрајкове, и социјализам, и атеизам, и верску толеранцију, и пацифизам, и свеопшту револуцију, и капитализам, и комунизам. Све су то изуми Жидова, односно оца њиховог, ђавола.“ Још је контроверзније Велимировићево виђење судбине Јевреја у Другом светском рату јер он у књизи њихове патње тумачи као божју одмазду за убиство

Христа (Episkop Nikolaj, 1985). Култ Николаја Велимировића је почео већ крајем осамдесетих да би се убрзао деведесетих, на новом таласу национализма који је користио култ Николаја Велимировића у пропагандне сврхе у току ратова у бившој Југославији. Почетком двехиљадитих и коначно 2003, када је канонизован култ Николаја Велимировића, то је постало део мејнстрим културе.

Рехабилитација и канонизација Николаја Велимировића и његовог дела имале су значајан утицај јер је као резултат тога настао одређен број радикалних православних удружења, од којих је „Образ“, који је до смрти 2001. године предводио Небојша Крстић (Образ, 2021a), био најзначајнији због своје структуре и утицаја на нова удружења која су под окриљем заштите „националних интереса“, „православља“, „правих народних вредности“ глорификовала сараднике окупатора из Другог светског рата (Образ, 2021b).

Закључак

Глорификација сарадника окупатора из Другог светског рата је процес који је почео у Србији у Другој Југославији осамдесетих година. Случај Србије није био изолован од других југословенских република, али су утицај емиграције и ратна дешавања омогућили плодан развој процеса глорификације колаборациониста. Након демократских промена двехиљадитих, и поред могућности да се суочавање са прошлошћу изврши без идеолошке обојености, националистичке владе Коштунице (2004–2007. и 2007–2008), уз изостанак лустрације, омогућиле су да се потпуно изједначе четнички и партизански покрет, што је отворило пут за даљу глорификацију квислинга и других сарадника. На основу анализе случаја Милана Недића може се закључити да су одлуке о спречавању рехабилитације и реституције имовине наследницима Милана Недића представљале победу институција државе, али је случај рехабилитације Николе Калабића ишао другим путем. Такође, из друга два издвојена случаја мање познатих сарадника Дрењанина Зеке и Гиндера сазнајемо да рехабилитација сарадника не омогућава нужно повраћај њихове имовине у процесима реституције. Иако Милан Недић није рехабилитован, рехабилитована је његова успомена у јавном простору помоћу романтичне и трагичне интерпретације његовог лика (Матија Бећковић и Синиша Ковачевић). У току пандемијске године, и поред ограничења у кретању и окупљању, део поштовалаца дела Милана Недића организовао је скуп у фебруару 2021. године у Новом Саду. Осим тог

окупљања, нису забележени други значајнији скупови подршке сарадницима окупатора. Пандемија је успорила глорификацију сарадника у физичком простору, а утицала је и на то да се не појаве нови судски случајеви рехабилитације најпроминентнијих сарадника окупатора из Другог светског рата.

Референце

- Bjelajac, M., & Krivokapić Jović, G. (2011). *Prilozi iz naučne kritike – Srpska istoriografija i svet*. Institut za noviju istoriju Srbije.
- Byford, J. (2005). *Potiskivanje i poricanje antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Helsinški odbor za ljudska prava.
- Byford, J. (2005, 12. april). Kanonizacija „proroka“ antisemitizma. *Peščanik*. <https://pescanik.net/kanonizacija-proroka-antisemitizma/>
- B92 (2003, 25. maj). Vladika Nikolaj – kontroverze oko najnovijeg srpskog sveca. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2003&mm=05&dd=25&nav_category=12&nav_id=109455
- Cvetković, Lj. (2021, 4. februar). Ekstremni desničari u Novom Sadu protestovali protiv antifašista. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/desni%C4%8Darska-organizacija-tradicionalisti-protestuje-protiv-antifa%C5%A1ista-u-novom-sadu/31086491.html>
- Ćirić, S. (2019, 5. februar). Đuretić i Dimitrijević svedočiće o Kalabiću. *Politika*. <http://www.politika.rs/sr/clanak/422083/Duretic-i-Dimitrijevic-svedocice-o-Kalabicu>
- Гласник – службени лист Српске православне патријаршије 5–6/1934, 98.
- Гласник – службени лист Српске православне патријаршије 10–11/1938, 271–272.
- Glavonjić, Z., & Nešić, M. (2016, 4. februar). Milan Nedić: Dve verzije istorije. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/protesti-na-pomenu-milanu-nedicu/27532244.html>
- Jovanović, J. (2018, 5. februar). ZAŠTO NIKO NIJE REAGOVAO? Na skupu podrške Milanu Nediću korišćeni nacistički pozdravi koji su u Srbiji zabranjeni ZAKONOM! *Espresso*. <https://www.espresso.co.rs/vesti/drustvo/221649/zasto-niko-nije-reagovao-na-skupu-podrske-milanu-nedicu-korisceni-nacisticki-pozdravi-koji-su-u-srbiji-zabranjeni-zakonom-foto-video>
- Milosavljević, O. (2018). *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Helsinški odbor za ljudska prava.
- Haaretz (2016, 24 October). Belgrade Jews Oppose Rehabilitation of World War II-era Prime Minister. <https://www.haaretz.com/world-news/europe/belgrade-jews-oppose-rehabilitation-of-world-war-ii-era-prime-minister-1.5452773>

- Puzović, B. (2017, 26. maj). Nikola Kalabić rehabilitovan. *Novosti*. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:667262-Nikola-Kalabić-rehabilitovan>
- Puzović, B. (2018, 18. maj). Ukinuta odluka o rehabilitaciji Nikole Kalabića. *Novosti*. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:728029-Ukinuta-odluka-o-rehabilitaciji-Nikole-Kalabica>
- Episkop Nikolaj (1985). *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozo*. Srpska pravoslavna eparhija za zapadnu Evropu, Himelstir.
- Nojbaher, H. (2018). *Specijalni zadatak Balkan*. NNK International.
- Образ (2021a), <https://www.obraz.rs/>
- Образ (2021b). <https://www.obraz.rs/nebojsa-m-krstic/>
- Службени гласник Републике Србије 137/2004.
- Службени гласник Републике Србије 33/2006.
- Службени гласник Републике Србије 72/2011 (2011a).
- Службени гласник Републике Србије 92/2011 (2011b).
- Службени гласник Републике Србије 108/2013.
- Службени гласник Републике Србије 142/2014.
- Службени гласник Републике Србије 88/2015 – одлука УС.
- Службени гласник Републике Србије 95/2018.
- Šitkovač, E. (2004, 13. decembar). U Srbiji i zvanično izjednačeni pripadnici partizanskog i četničkog pokreta. *DW*. <https://www.dw.com/bs/u-srbiji-i-zvani%C4%8Dno-izjedna%C4%8Deni-pripadnici-partizanskog-i-%C4%8Detni%C4%8Dkog-pokreta/a-2485278>
- Trivić, B. (2018, 28. juli). Sud odbio da rehabilituje Nedića. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/rehabilitacija-nedica-odbijena/29391752.html>
- Veljković, V. (2015, 12. oktobar). Depolitizacija Milana Nedića. *Peščanik*. <https://pescanik.net/depolitizacija-milana-nedica/>
- Žaba, N. (2016, 24. oktobar). Jevrejska opština protiv rehabilitacije Milana Nedića. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2016/10/24/jevrejska-op%C5%A1tina-protiv-rehabilitacije-milana-nedi%C4%87a-10-24-2016/?lang=sr>
- Zvezdara teatar (2021). ЋЕНЕРАЛ МИЛАН НЕДИЋ. <https://zvezdarateatar.rs/predstave/deneral-milan-nedic/>

Haris Dajč*

GLORIFICATION OF COLLABORATIONISTS IN SERBIA ON THE EVE AND DURING THE PANDEMIC

Abstract: The paper discusses the emergence and development of the glorification of collaborators from the Second World War. Special attention was given to Milan Nedić, the Prime Minister of Quisling Serbian Government. After the historical introduction, glorification would be followed through from the time of the disintegration of Yugoslavia with additional reference to the period after 2000. Based on the research of the legal framework (rehabilitation and restitution), selected public gathering and the influence of the church, it would be determined whether there was an increase in the glorification of collaborators and whether the outbreak of the Covid-19 virus pandemic affected the rise in glorification.

Key words: glorification, Milan Nedić, collaborators, rehabilitation, restitution, pandemic

* Associate Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Early Modern and Modern History. E-mail address: *haris.dajc@fbg.ac.rs*.

Мирјана Адамовић*

КОВИД РЕЧНИК У ЈАВНОМ ДИСКУРСУ

Апстракт: Пандемија ковида 19 изазвала је промене које су захватиле начин живота и свакодневно функционисање људи и које су се неминовно одразиле и на наш језик. Трпећи промене, пре свега у лексици, језик се прилагођава новонасталој ситуацији, па тако у свакодневни говор продиру медицинска терминологија (*инкубација, вирусолошкиња, аноснија, лејшалан, вирулентан, тирјажа, коморбидитет*), нове позајмљенице (*локдаун* од енгл. *lock down*, која је проглашена за реч 2020. године британског Колинсовог речника, *корона журка*) и јављају се нове речи (*коронаш, њележајник*).

Циљ рада је да се испитају те промене у језику медија и да се поткрепе примерима из електронских медија, друштвених мрежа, веб-сајтова званичних здравствених и државних институција како би се боље разумело оно о чему се пише и говори у вези са пандемијом ковида.

Кључне речи: корона вирус, ковид 19, терминологија, нове речи, српски језик

Догађај пандемијских размера који је уздрмао глобални поредак, открио рањивост савременог света, надмашио све друге и у реалном и у симболичком значају – јесте пандемија ковида 19, чији је изазивач вирус из групе коронавируса. Пандемија ковида 19 садржи све аспекте глобалне катастрофе и преокреће читаву структуру живота у свету. Комплексна природа пандемије, сагледавана и анализирана са медицинског становишта, као примарног, пружа могућност њеног сагледавања и са социјалног, политичког, економског, образовног, комуникационог и других аспеката. „Тема свих тема“ постаје након брзог ширења од почетне епидемије у Хубеју, кинеској провинцији, до пандемије глобалних размера која изазива свеопште здравствену, економску и социјалну кризу.

Информације о пандемији и мерама за сузбијање ширења вируса „објављују се и преносе на свим живим језицима и путем свих

* Доценткиња Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Руски језик. Адреса е-поште: mirjana.adamovic@fbg.ac.rs.

канала комуникације (штампаних и електронских медија, друштвених мрежа, веб-сајтова званичних здравствених и државних институција, усменим и писаним саопштењима итд.)“ (Ђордан & Мариčić, 2020, 51). Промене трпи и језик као главно средство комуникације, прилагођавајући се новонасталој ситуацији, најчешће и најпре реорганизацијом свог лексичког система.¹

Бавећи се односом језика и друштвених појава, Бугарски полази од две претпоставке: једна је да су језик и друштво на неки начин повезани, а друга да су оба та феномена подложна променама (Bugarski, 1976, 2). Разлог због кога се на пољу језика новине у друштву најлакше и најбрже могу видети у лексици лежи у томе што нови појмови, предмети или појаве изискују своје језичке реализације, односно треба им дати име.

У глобалном свету, који карактеришу свеопшта повезаност и непостојање граница, занимљиво је пратити како се језичке тенденције преливају из језика у језик. Нека лексичка тенденција се слободно, брзо и лако шири, обухватајући све или већину језика, али има и оних језичких тенденција које се прихвате у неким језицима, а у другим не задобију пажњу говорника.

„У марту 2020. године, када је овај вирус званично регистрован у Србији и када је његово присуство у потпуности променило свакодневицу, постао је кључна тема у нашој земљи“ (Ђордан & Мариčić, 2020, 52). Истраживања те појаве у области српског језика тек озбиљније крећу, мада су и до сада објављени значајни радови и донете важне одлуке (Николић и др., 2021; Ђордан & Мариčić, 2020). Реаговао је и Одбор за стандардизацију српског језика као релевантна језичка институција у Србији, а Одбор за стандардни српски језик Института за српски језик САНУ покренуо је пројекат Речник појмова из периода епидемије ковида (Николић и др., 2021).

Предмет и корпус

Предмет овог рада је разматрање најфреквентнијих речи и израза који су појавом и ширењем новог типа вируса и болести коју изазива настали у српском језику.

Рад се заснива на истраживању рађеном на корпусу текстова прикупљеном на интернету у електронским издањима дневних новина, у коментарима на вести, на друштвеним мрежама, форумима и

1 То је опште обележје језика, па се такав начин промена огледа и у српском језику, али и у светским језицима (детаљније у Николић и др., 2021, 366–367).

сајтовима различитих намена² (нпр. државних тела задужених да се баве том темом и да комуницирају са јавношћу). Опис корпуса наводимо у попису на крају рада.

Назив вируса и болести

Нови вирус, као што је истакнуто, најпре се појавио у Кини и „вест о њему пронела се светом на бројним језицима, а природно и очекивано, међународна комуникација и на ову тему одвијала се (и одвија се) првенствено на енглеском језику који је глобална *lingua franca* савременог света“ (Ђордан & Марићић, 2020, 53). Назив вируса и назив болести представљају термине из медицинске струке.

У српској лингвистици под термином се подразумева језички знак од једне или више речи за означавање специјалног појма одређене области, знања, културе, уметности, духовности и сл. У славистичкој литератури термин се неретко употребљава уз збирни појам специјална лексика, чиме се наглашава лексемска природа термина³ у језику специјалне намене (уп. рус. *язык для специальных целей*) (Левушкина & Јовановић, 2018, 529). „Као кључне особине термина струке издвајају се једнозначност, несинонимност, краткоћа и интернационалност“ (Ђордан & Марићић, 2020, 54).

На сајту Светске здравствене организације (СЗО) објашњава се да се вируси именују на основу њихове генетске структуре како би се олакшао развој дијагностичких тестова, вакцина и лекова (World Health Organization, 2020). Тај посао раде вирусолози и шира научна заједница, па је вирус именован Међународни комитет за таксономију вируса, који је 11. фебруара 2020. године објавио тешки акутни респираторни синдром корона вирус 2 (SARS-CoV-2) као назив новог вируса. То име је одабрано јер је вирус генетски повезан са корона вирусом који је био одговоран за избијање САРС-а 2003. године.

2 Коментари испод текстова професионалних новинара, друштвене мреже, лични сајтови, блогови и др. уводе лексичку разговорног стила у језик новинарства, а затим и у остале стилове (Драгићевић, 2020, 108). Тако настају и нове речи – експресивне, стилски обојене, изазване прагматичким факторима – као додатак већ постојећим.

3 Када пажљиво погледамо природу термина, то јест његову структуру, састав, с једне стране, и његову намену, употребу, с друге стране, уочавамо дуализам који термину омогућава да припада двама системима – систему језика, јер је термин, попут других речи, лексичка јединица и систему специјалних појмова одређене науке, струке и сл., јер је термин њихов језички израз. Због такве његове дуалистичке природе за терминологију су заинтересоване и наука којој термин припада и лингвистика (Јовановић, 2016, 45).

Иако су повезана, та два вируса су различита. СЗО је најавила ковид 19 као назив нове болести, при чему је вирус тешки респираторни синдром, за болест се користи акроним од *coronavirus disease*, а 19 означава годину када је вирус први пут регистрован.

Иако се терминологија користи у специфичним комуникативним ситуацијама и везује за стручни и научни дискурс, а језик за опште намене у свакодневној комуникацији, инванзивност и нагло ширење вируса резултирали су уласком тих термина у језик свакодневнице, при чему је званичан пун назив (САРС-КоВ-2), из разлога језичке економије и језичке редунданције, замењен колоквијалним називом вируса коронавирус⁴, док је за болест усвојен назив ковид. У првим данима регистрације вируса у електронским издањима дневних новина, када је та вест била кључна и за медије и за читаоце, у размотреним текстовима и насловима назив новог вируса и болести срећу се у следећим варијантама: корона вирус, вирус корона, корона, ковид-19, ковид 19, КОВИД-19, COVID-19, ЦОВИД-19.

Примери:

1. Дана 27. 02. 2020. године до 8h тестирани су узорци још 4 особе који су такође били негативни на нови *корона вирус*⁵ (Covid19, 2020).
2. У овом тренутку подручјима интензивне *трансмисије* вируса SARS-CoV-2 сматрају се: НР Кина (нарочито град Вухан у провинцији Хубеј), Република Кореја (Јужна Кореја), Сингапур, Јапан, Иран и Италија (посебно северна Италија) (Covid19, 2020).
3. У свету је, до 26. фебруара 2020. године пријављено укупно 81.027 оболелих од инфекције изазване новим *корона вирусом* (COVID-19), укључујући 2763 смртних исхода (Covid19, 2020).

4 Термин корона и у вези с њим коронограф и придев коронаран налазимо у *Великом речнику стараних речи и израза* Шипке и Клајна (2008, 671), али за термин корона се не наводи значење вируса већ се указује да води порекло од латинске речи *corona* – венац и да се употребљава у астрономији са значењем спољни, најразређенији слој Сунчеве атмосфере, који се види као светао венац око Сунца за време његовог потпуног помрачења, и у музици са значењем знака који се ставља изнад ноте и означава да се тон продужује. Коронограф се објашњава као астрономски термин, док се једино придев коронаран (од латинског *coronaries*, који припада венцу) доводи у везу са медицином и значи који се односи на артерије око срца, отуда *коронарне артерије* – артерије које снабдевају срце крвљу, и *коронарно одељење* – болничко одељење за лечење и негу тешких срчаних болесника.

5 Истицање речи италиком у примерима је наше.

4. Да се којим случајем епидемија *вируса корона* појавила у граду са 10 хиљада становника, уместо у Вухану са 10 милиона, које би биле последице по људске животе и економију? (Петровић, 2020).
5. Због *коронавируса* отказана трка Формуле 1 у Шангају (Политика, 2020a).
6. Влада је покренула на „Вибер“ платформи аутоматски инфо сервис *ковид-19* Инфо, како би грађани добили проверене информације, важне новости и одговоре на питања у вези са *ковид-19* (Политика, 2020b).
7. У име Кризног штаба за сузбијање заразне болести *Covid 19* на бројеве мобилних телефона грађана Србије почеле су да стижу упозоравајуће смс поруке (Telegraf, 2020b).⁶
8. Други су искористили *коронавирус* како би збивали шале са познатим пивом „корона“, које нема никакве везе са избијањем заразе (Telegraf, 2020a).
9. У Златиборском округу *корона* се опет захуктава. У последња 24 часа *COVID-19* је потврђен код чак 249 лица, што је више него дупло у односу на претходни дан (Rovčanin, 2021).

Примери показују да у јавној комуникацији постоји више назива и више начина писања назива вируса и болести.⁷ Услед појаве тих различитих назива огласио се и Одбор за стандардизацију српског језика (2020) одлуком од 7. октобра 2020. да назив вируса треба писати вирус корона јер „ова конструкција у српском језику потпада под атрибутивне конструкције, а у њима шири појам долази испред ужег као на пример: професор Петровић, река Морава, крушка оскоруша, дрво орах, лекар специјалиста, болест туберкулоза, бактерија стафилокока, ветар развигорац и сл. Под утицајем енглеског језика све чешће се сусрећу примери с обрнутим редоследом, нпр.: Дунав станица, Сава центар и др., па тај модел продире и у новине. Тако се може прочитати и корона вирус, кад је прва реч непроменљива“.⁸

Термини којима се означавају вирус и болест изазвана њиме, као специјални терминолошки фонд који се прелио у општи лексички, односно лексика која је терминолошка и припада медицини, престаје

6 Све примере у раду наводимо ћирилицом, иако су неки у изворима писани латиницом.

7 Посебну пажњу привлачи неуједначеност на званичном сајту *covid19* посредством кога држава и струка обавештавају грађанство.

8 Дубља анализа проблематике назива вируса и болести, са препорукама за решење дата је и у Đordan & Maričić Mesarović (2020).

да буде стилски маркирана и продире у свакодневни говор и даље доводи до образовања нових лексичких јединица и стварања творбених гнезда структурираних око лексема *корона* и *ковид*. У наставку рада бавићемо се анализом тих лексичких јединица.

Елемент *корона* се осамосталио из *вирус корона* и јавља се у споју са другим самосталним лексемама: *време, режим, идиоти, изазов, лу-дило, журка, забава, ѝарѝи, закон, криза, кайѝаклизма, мем/мим, мере, обвезнице, ѝравила, ѝрофийѝер, шойинѝ* (*корона журка, корона ѝарѝи* и сл., где се корона схвата као придев). Другу групу чиниле би изведенице *коронаш, коронашица, коронац, коронача, коронарац, коронијалци, коронски, коронзиван, коронација, ѝосѝкоронски, анѝи-коронски*. Овде можемо навести и сложенице *коронафобија*⁹, *коронo-манија, корона-кайѝаклизма*.

Примери:

1. Модерни свет је у корона-катаклизми, пре него у било каквом идеолошком пројекту са егалитарне или либералне стране спектра, искусио недељивост судбине човечанства (Којчић, 2021).
2. Лоша вест ови КоронаИдиоти има да се сметну... једва чекају да их убоду (коментар на RTVBN, 2021).
3. *Корона шойинѝ* – како смо савладали страх од онлајн куповине (Поповић, 2020).
4. Комунална милиција растурила је синоћ *корона журку* са око 200 људи, а власнику објекта написан је прекршajни налог од 150.000 динара, саопштила је градоначелница Ниша Драгана Сотировски (Danas, 2021).
5. Они тиме реагују на акцију десничарске алтернативе за Немачку (AfD) од краја прошле године, када су посланици те партије у Бундестаг увели *анѝи-коронаше* и теоретичаре завере, који су упали у канцеларију посланика и насрнули на министра привреде Петера Алтмајера. То се догодило у новембру када се водила расправа о трећем закону о заштити грађана, који је правна основа за мере помоћи у *корона кризи* (Kurir, 2021).

На друштвеним мрежама је настао тренд да се деца зачета током пандемије називају *коронијалцима*. У том надимку се комбинују ко-

⁹ Која се може довести у везу и са *ѝаникдемијом* – сложеницом насталом под утицајем енгл. *panicdemia*.

рона и миленијалци – генерација рођена између почетка осамдесетих и средине деведесетих година.

Примери:

1. Чим је кренула прича о самоизолацији и карантину због пандемије коронавируса, корисници друштвених мрежа су закључили да ће многи парови да се окрену сексу, како би убили време. Резултат би могао да буде нови „беби бум“ за око девет месеци, а клинци зачети у току пандемије већ се наивају *коронијалицима* (Krstić, 2020).

Лексема *ковид* јавља се у споју са другим лексемама: *амбулан-џа*, *болница*, *болесник*, *анксиозносџ*, *џесџ* (*ковид амбуланџа*, *ковид болница*, *ковид џесџ* и сл., где се ковид схвата као придев). Затим се јављају експресивне суфиксалне изведенице *ковидан*, *ковидација*, *ковидаш*, *ковидиоџ*¹⁰, *ковидарносџ*, *ковидара* и сложеница *ковидџо-зиџиван*.

Примери:

1. Без обзира на то да ли сте самоиницијативно или по препоруци радили *ППР џесџ* и били позитивни, ваша следећа одредница треба да буде најближа *Ковид амбуланџа*, баш као и у случајевима да осећате неке од бројних симптома *корона вируса*.
У *Ковид амбуланџи* ће вас прегледати, урадити анализе и тестове и лекари ће на основу тога одлучити да ли сте за кућно или болничко лечење и каква вам је терапија потребна (Анђелковић, 2020).
2. Можда сам ја *ковид идиоџ*, али никако да провалим који си ти идиот (Ђорђевић, 2020).
3. *Ковид џозиџиван* покушао бег из Смедеревске болнице, полиција га вратила (Podunavlje, 2021).
4. Криленкова каже да *Ковидарносџ*¹¹ планира да отвори телефонске линије за помоћ како би пружила психолошке и

10 Настала према енгл. *covidiot* да значи особу „која не зна, не разуме, не увиђа или не жели да зна за опасност од вируса ковид 19, истовремено, незнање прати и одређено понашање, другачије од препорученог: ковидиот не поштује мере дистанцирања, изолације, карантина, те тиме угрожава и себе и друге“ (Језикофил, 2020).

11 Реч је комбинација речи *ковид* и речи *солидарносџ* која означава налет доброте, саосећања и солидарности током пандемије. Слоган организације је „Солидарност је заразна“.

правне консултације током кризног периода (Radio Slobodna Evropa, 2020).

5. Питање дана: Да ли си *КОВИДАН*? (Grand, 2020).
6. „Одлука још није донета. Али ако заиста буду уведене такве мере, оне ће допринети формирању својеврсне *ковидне завесе*, барем на неко време“, рекао је Слуцки (Восток, 2021).

Иако је појава нових речи и израза у вези са вирусом и болешћу коју изазива настала у већини случајева под утицајем енглеског језика на остале језике, укључујући и српски језик, налазимо и пример да реч/израз долази из неког другог језика па улази и у сам енглески. Ову ситуацију илуструјемо утицајем руског језика путем назива за вакцину *Сџуџник*¹² V и *Сџуџник лајџ*. За те вакцине у нашем јавном дискурсу налазимо разнолике начине писања – Спутник V, Спутњик V, Спутњик 5, Спутник В, Спутњик ве, Спутњик Ве, Спутник лајт, Спутњик лајт.

Примери:

1. Клиничка испитивања вакцине против коронавируса *Сџуџник лајџ* су завршена и припремљени су документи за њену регистрацију, изјавио је данас руски министар здравља Михаил Мурашко на састанку о питањима вакцинације којим је председавао председник Русије Владимир Путин. „Завршили смо клиничке студије вакцине *Сџуџник лајџ* и документи за њену регистрацију су спремни“, рекао је Мурашко, а пренео ТАС. Русија је 11. августа 2020. прва у свету регистровала вакцину против *коронавируса* под називом *Сџуџник В*, коју је развио Национални истраживачки центар за епидемиологију и микробиологију Гамалеја уз подршку Руског фонда за директна улагања (РДИФ), преноси Танјут (Политика, 2021б).
2. Вакцина против короне *Сџуџник лајџ*, која се даје у једној дози регистрована је у Русији, а њена ефикасност износи 79,4 одсто (Dimitrijević, 2021).

Према објашњењу које се крајем децембра 2020. појавило у руским медијима, а понудио га је званичник Руског фонда за непо-

12 Руска реч „спутник“, у значењу „свемирски, космички брод који кружи око планета“, ушла је након лансирања првог совјетског вештачког сателита 1957. године у речничке орбите многих светских језика. Занимљиво је да је та реч у енглеском језику допринела и развоју твореница са суфиксом -nik (beatnik, рецимо), које су биле подржане и претходним уласком речи из руског јидиша у амерички сленг (Марић, 2021).

средне инвестиције, оно би требало да скраћено означава реч „victory“ – победа (Марић, 2021).

Поменули бисмо и да према *ви́ролої*, *ви́русолої* (научник, стручњак који проучава вирусе и болести које они изазивају), *е́пидемиолої* (лекар специјалиста епидемиологије) и *имунолої* (лекар, стручњак који се бави имунологијом) имамо социјалне фемининативе *ви́ролоїиња*, *ви́ролоишкиња*, *ви́русолоишкиња*, *е́пидемиолоишкиња*, *е́пидемиолоїиња*, *имунолоишкиња*, који су чешће употребљавани у медијима у последње време иако према тим именицама још увек постоје отпори и оне поново покрећу питање родне равноправности, питање о титулама и функцијама припадница лепшег пола и треба ли да буду у женском роду. Моција рода је појава која у језику иначе функционише. Шта се под родно осетљивим језиком¹³ подразумева и да ли неспоразум настаје у примени женског граматичког рода када се означавају занимања и титуле? Без проблема говоримо и пишемо *учи́тељица*, *не́јови́тељица*, *професорка*, *чи́сти́чица*, *касирка*, *куварица*, а да ли ћемо морати да се навикнемо и на *ва́йроїаскињу*, *академкињу*, *инжењерку*, *суї́кињу*, *боркињу*, *берберку*, *џокејку*, *ловачицу*, *мењачицу*, *ви́русолоишкињу*? Родна равноправност¹⁴ се не односи само на језик као средство комуникације и његову структуру већ је у вези и са прагматиком, односно окружењем, друштвом у коме живимо и контекстом у коме се цела дискусија одвија. Поводом тог питања оглашавао се и Одбор за стандардизацију српског језика (2018) – одлуке бр. 57 и 60.

Примери:

1. Ношење заштитних маски за лице и држање дистанце могло би да потраје још неколико година док се не вратимо у нормалу, предвидела је водећа британска *е́пидемиолоишкиња* Мери Ремзи (Blic, 2021).
2. У Србији је више од 68.000 оболелих од грипа, а тај број расте и то највише у узрасној групи до четири године, изјавила је *е́пи-*

13 Родно осетљив језик у члану 6 (тачка 17) Закона о родној равноправности јесте језик којим се промовише равноправност жена и мушкараца и средство којим се утиче на свест оних који се тим језиком служе у правцу остваривања равноправности, укључујући промене мишљења, ставова и понашања у оквиру језика којим се служе у личном и професионалном животу (Парламент, 2021).

14 Родна равноправност у члану 3 Закона о родној равноправности подразумева равноправно учешће и заступљеност жена и мушкараца у свим областима друштвеног живота, равноправан третман, положај и једнаке могућности за остваривање права и слобода и коришћење личних знања и способности за развој друштва, као и остваривање једнаке користи од резултата рада (Парламент, 2021).

демиологија Института за јавно здравље „Милан Јовановић Батут“, Дарија Кисић Тепавчевић (Radio Slobodna Evropa, 2019).

3. Жестока количина алкохола може да утиче на могућност имунског система да одговори. „То се не односи на једну чашу дневно, већ се вероватно мисли на неке веће дозе, али Руси нису хтели сада да прецизирају шта је велика, а шта мала доза, па су тако формулисали“, објашњава за ББЦ на српском имунологија и доценткија на Медицинском факултету у Београду Емина Милошевић. „У свим осталим случајевима дозвољена је умерена употреба алкохола“, додала је вирусологија (Митровић, 2021).
4. Имунологија Емина Милошевић изјавила је у Новом дану на ТВ N1 да су Фајзерова вакцина против коронавируса и руска вакцина Sputnik V, које су тренутно одобрене у Србији, потпуно безбедне, и да је до сад најозбиљније забележено нежељено дејство алергијска реакција која се јавља једном у милион случајева (N1info, 2021).
5. „Први сусрет лицем у лице са нашим колегама. Исправка, маска у маску, у складу са епидемиолошким мерама“, потврдила је данашњи сусрет са кинеским колегама холандска вирусологија Марион Копман на Твитеру (Политика, 2021a).
6. Позната београдска вирусологија каже да је вирус ослабио и да је пандемији крај (Furlan, 2021).

Препоруке су да се користе *винологија*, *психологија* јер је у овом случају наставак додат на именицу мушког рода, а то је и традиционалан начин како се образују родни парњаци, док код суфикса *-ија* постоји проблем јер се тиме у ствари именице граде од придева, што се до сада није препоручивало за такав тип именица и то представља новину у грађењу нових родних парњака, али је у последње време врло жив творбени процес.

И употреба термина *вакцина* и *цејиво* изазвала је велике дискусије у јавном дискурсу и подругљиве коментаре на друштвеним мрежама због увреженог мишљења да је реч *цејиво* кроатизам, али и због чињенице да се у српском језику одомаћио интернационализам вакцина. Те недоумице нам разрешавају речници српског језика. Тако у једнотомном Речнику српског језика из 2011. године, у издању Матице српске, налазимо следеће одреднице: *вакцина*, *вакцинација*, *вакцинисаји*, али и *цејиво* (јек. *цјейиво*), *цејији* (јек. *цијейији*), *цејији се*.

Примери: *вакцина йројив йрија*, *вакцинисаји децу*, *вакцинисаји се йројив йрија*, *цејиво йројив туберкулозе*, *цејиво йројив ко-*

лере, *цейиџи* *џроџив* колере, *цейиџи* *џроџив* боџиња, *цейиџи* се *џроџив* колере, *цейиџи* се *џроџив* *џифуса*.

У том речнику вакцина се објашњава помоћу *цейива*, у одредници *цейиво* се упућује на вакцину, а у објашњењу глагола *цейиџи* употребљава се и глагол *џелцовати*.¹⁵ Именица *цейиво* је изведена од глагола *цейиџи*, што значи да није преузета из неког страног језика, да није страна реч већ домаћа твореница.¹⁶

Осим размотрених речи и израза, пандемија вируса корона допринела је и актуелизацији, продором у свакодневни говор и језик медија, још много других медицинских термина, који су до појаве пандемије били познати стручњацима из дате области као што су: *аносмија*, *еџидемиолошка крива*, *инкубација*, *каранџин*, *коморбидиџет*, *лџиалан*, *џрокужавање*, *саџурација*, *самоизолација*, *соџијална дисџианца*, *џријажа* и многи други, али и настанку нових речи и израза, који су већином преузети из енглеског језика као што су *инфодемеџија* (настала од енглеских речи *information* и *epidemic* да означи превелику количину углавном нетачних и непроверених информација на интернету, у првом реду поводом неког проблема, чиме се отежава и његово решавање), *локдаун*, стилски и емоционално обојених попут жаргонизама *џрележајник* (употребљава се за особу која је прележала корону), *џаникдемеџија* (велика паника изавана појавом новог вируса)¹⁷.

Примери:

1. Познати британски Колинсов речник прогласио је енглеску реч *lockdown* (локдаун) – потпуно затварање – за реч године, због популарности коју је стекла од почетка пандемије. Ова реч „осликава искуство милијарди људи“, кажу аутори речника. Лексикографи су током 2020. године забележили више од 250.000 примера коришћења ове речи у енглеском језику, у поређењу са само 4.000 примера током 2019.

На списку 10 најкоришћенијих речи и израза на тему пандемије такође су се нашле *физичко дисџианцирање*, *самоизолација* и *корона вирус*.

15 *Вакцинаж*, лат. мед. цеживо справљено од ослабљених микроорганизама или вируса узрочника заразних болести, ради заштите организма од заразних болести (РМС, 120); *цейиво*, јек. цјепиво с мед. в. вакцина (РМС, 1455); *џелцовати*, – цујем свр. и несвр., нем. вакцинисати против заразне болести; *џелцовати се* – подврћи се пелцовању, примити, примати вакцину (РМС, 906).

16 Сагледавање ове проблематика из угла етимологије видети у Јанковић (2021).

17 Ове и друге речи пописује и описује Речник појмова из периода епидемије ковида настао као пројекат Одбора за стандардни српски језик Института за српски језик САНУ (Николић & Бјеливук, 2021).

Према Колинсовом речнику, дефиниција потпуног затварања је „увођење рестриктивних мера за путовање, друштвене интеракције и приступ јавним местима“ (ВВС, 2020).

2. За Божић 2021г, у кућу први улази *ПРЕЛЕЖАЈНИК* (Petrović, 2020).
3. „Исто важи и ако донесете позитиван ПЦР тест, лекари ће направити *џријажу* и дати вам даља упутства“, објашњава за ББЦ *џулмолошкиња* ваљевске болнице Светлана Митровић (Анђелковић, 2020).

Запажања и закључци

Лексички динамизам подразумева промену статуса лексике. Неке речи које данас спадају у периферију лексичког система (у архаизме, историзме или регионализме), некада су спадале у стандардну лексику, а лексика која данас спада у основни лексички фонд некада је припадала лексичкој периферији.

У раду смо показали и доказали да друштвене околности утичу на промене у језику и да се језик прилагођава тим променама, и то првенствено у његовом лексичком систему: преузимањем лексике из других језика, стварањем нових речи и израза како би се означило све оно са чиме се говорници сусрећу у датом периоду. Међутим, треба нагласити да мотив за стварање нових лексичких јединица није у свим случајевима просто означавање – многе издвојене речи настале су из потребе за експресивним изражавањем те су такве речи жаргонски обојене, колоквијалне, са шаљивим, подругљивим или пак ироничним компонентама.

За велику већину нових речи и израза чија је појава изазвана вирусом и болести коју он изазива може се оправдано претпоставити да неће постати део општег лексичког фонда. У сваком случају, најбоље би било да што пре постану речи које упућују на реакције из прошлости, а да се наша језичка слика света испуни позитивнијим и лепшим садржајем: „Једва чекам да прође локдаун, да се сравни крива, па да могу да скинем маску и визир, ревакцинишем се и урадим ПЦР тест, а онда са ковид пасошем отпућујем на неко место за које вирусолози кажу да није жариште“¹⁸ (Душеј Ристев, 2021).

18 За ову реченицу би пре годину дана вероватно био потребан превод, али у пролеће 2021. већини су познати изрази који су се одомаћили откако је почела пандемија вируса корона.

Референце

- Анђелковић, Н. (2020, 1. децембар). Корона вирус: Шта да радим кад добијем позитиван ПЦР тест. *BBC*. <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-55132606>
- BBC (2020, 11. novembar). Корона вирус и језик: Колинсов речник прогласио „локдаун“ – потпуно затварање – за реч године. <https://www.bbc.com/serbian/cyr/svet-54887807>
- Blic (2021, 21. mart). Sumorna prognoza britanskog epidemiologa: „Maske i distanca mogli bi potrajati GODINAMA“. <https://www.blic.rs/vesti/svet/sumorna-prognoza-britanskog-epidemiologa-maske-i-distanca-mogli-bi-potrajati-godinama/6grmwv6>
- Bugarski, R. (1976). Jezik i društvene promene. *Polja* 203, 2–5.
- Восток (2021, 4. мај). Служба: Ако желите у ЕУ, вакцинишите се само договореним препаратима – то је фармацеутска цензура. https://www.vostok.rs/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=1&idnovost=131285&Slucki:-Ako-zelite-u-EU-vakcinisite-se-samo-dogovorenim-preparatima---to-je-farmaceutska-cenzura
- Grand (2020, 3. mart). Saša, Sanja i Voja – Pitanje dana: Da li si kovidan? Naučili smo i nove pozdrave u bekstejdžu! https://www.youtube.com/watch?v=5VheQZ_4U5A
- Danas (2021, 11. april). Rasturena korona žurka od 200 ljudi u Nišu. <https://www.danas.rs/drustvo/rasturena-korona-zurka-od-200-ljudi-u-nisu%E2%80%8B/>
- Dimitrijević, N. (2021, 7. maj). Sputnik lajt: Po čemu je sve nova vakcina drugačija. *Nova*. <https://nova.rs/magazin/zdravlje/sputnik-lajt-po-cemu-je-sve-nova-vakcina-drugacija>
- Драгићевић, Р. (2020). О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног Речника савременог српског језика Матице српске. *Јужнословенски филолоџ* LXXVI, 1, 107–121.
- Душеј Ристев, Т. (2021, 12. март). Корона вирус и језик: Сравнити криву, корона журка, кашљосрам – да ли се разумемо. *BBC*. <https://www.bbc.com/serbian/cyr/balkan-56331440>
- Ђордан, А. & Марић Месаровић, С. (2020). Jezik u doba pandemije kovida-19: terminološka rešenja u srpskom i španskom jeziku. *Komunikacija i kultura online* XI, 11, 51–69.
- Ђорђевић, В. (2020, 19. septembar). *Twitter*. https://twitter.com/v_madnessmaster/status/1318164135905984513
- Јанковић, Ј. (2021, 14. јануар). Ц(ј)епиво. *Језикофил*. <https://jezikofil.rs/cjepivo>
- Језикофил (2020, 31. март). *Ко је ковид идиот?* <http://jezikofil.rs/ko-je-kovidiot/?lang=lat>
- Јовановић, В. (2016). *Српска војна лексика и терминологија*. Институт за српски језик.

- Клајн, И. & Шипка М. (2008). *Велики речник сџраних речи и израза*. Прометеј.
- Којчић, Д. (2021, 29. март). Пред капијом новог света. *Политика*. <https://www.politika.rs/scc/clanak/475742/Pogledi/Pred-kapijom-novog-sveta>
- Krstić, Lj. (2020, 1. april). Deca začeta tokom pandemije koronavirusa dobila nadimak. *Zadovoljna*. <https://zadovoljna.nova.rs/beba-i-porodica/koronijalci-deca-koronavirus-bebi-bum>
- Kurir (2021, 11. februar). STRANKA ANGELE MERKEL PREDLAŽE 1.000 EVRA KAZNE ZA KRŠENJE REDA BUNDESTAGA: Desničari uveli anti-koronaše u parlament. <https://www.kurir.rs/planeta/3622941/stranka-angele-merkel-predlaze-1000-evra-kazne-za-krsenje-reda-bundestaga-desnicari-uveli-anti-koronase-u-parlament>
- Левушкина Р. & Јовановић В. (2018). Терминолошки речници на српском језику и у српској лингвистици крајем 19. и почетком 21. века. *Slavic terminology od the End of 20th and the Beginning of 21st Centuries*, 529–543.
- Марић, Б. (2021, 10. јануар). Sputnik moment? *Језикофил*. <https://jezikofil.rs/sputnik-moment>
- Митровић, Н. (2021, 28. јануар). Вакцина, алкохол и корона вирус: Да ли сме да се пије после имунизације. *BBC*. <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-55808366>
- N1info (2021, 9. januar). Imunološkinja: Vakcine bezbedne, alergijska reakcija javlja se jednom u milion. <https://rs.n1info.com/vesti/imunoloskinja-vaccine-su-bezbedne-alergijska-reakcija>
- Николић, М., Слијепчевић Бјеливук, С. М. & Новокмет, С. (2021). Нове речи у српском јавном дискурсу као последица пандемије ковида 19. *Зборник радова Филозофског факултета* 51(1), 365–389.
- Николић, М. & Слијепчевић Бјеливук (2021). Речник појмова из периода епидемије ковида. <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova-iz-perioda-kovida>
- Одбор за стандардизацију српског језика (2018, 31. децембар). О родној равноправности. <http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/o-rodnoj-rav-nopravnosti>
- Одбор за стандардизацију српског језика (2020, 31. октобар). Писање назива једног вируса. <http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/pisanje-naziva-jednog-virusa-2>
- Парламент (2021, 20. мај). Закон о родној равноправности. http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/2021/741-21.pdf
- Petrović, N. (2020, 17. decembar). *Facebook*. https://m.facebook.com/groups/795468747193084/permalink/4930020490404535/?anchor_composer=false
- Петровић, П. (2020, 2. фебруар). Вириси и мегаполиси. *Политика*. <http://www.politika.rs/scc/clanak/447757/Virusi-i-megapolisi>
- Podunavlje (2021, 17. februar). Kovid pozitivan pokušao beg iz Smederevske bolnice, policija ga vratila. <https://www.podunavlje.info/dir/tag/opsta-bolnica-sveti-luka-smederevo>

- Политика (2020а, 12. фебруар). Због коронавируса отказана трка Формуле 1 у Шангају. <https://www.politika.rs/scc/clanak/447767/Остали-спортави/Због-коронавируса-отказана-трка-Формуле-1-у-Шангају>
- Политика (2020б, 24. март). Јединствени контакт центар за ковид 19 – 19819. <https://www.politika.rs/scc/clanak/450756/Друштво/Јединствени-контакт-центар-за-ковид-19-19819>
- Политика (2021а, 29. јануар). Стручњаци СЗО почели истрагу порекла короне у Вухану. <http://www.politika.rs/scc/clanak/471831/Strucnjaci-SZO-poceli-istragu-porekla-korone-u-Vuhanu>
- Политика (2021б, 22. март). Вакцина Спутњик лајт спремна за регистрацију. <https://www.politika.rs/scc/clanak/475473/Vakcina-Sputnjik-lajt-spremna-za-registraciju>
- Поповић, Ј. (2020, 14. август). Корона шопинг – како смо савладали страх од онлајн куповине. *PTC*. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/Коронавирус/story/3175/ekonomija-i-epidemija/4048542/korona-soping-internet-dostava.html>
- Radio Slobodna Evropa (2019, 7. februar). U Srbiji više od 68.000 oboljelih od gripa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29756617.html>
- Radio Slobodna Evropa (2020, 27. mart). Zarazna solidarnost: Rusija tokom krize sa COVID-19. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zarazna-solidarnost-rusija-tokom-krize-sa-covid-19-/30513112.html>
- РМС. *Речник српског језика*, Матица српска, 2011.
- Rovčanin, A. (2021, 16. mart). KORONA PONOVO BUKTI U ZLATIBORSKOM OKRUGU: Zaraženo još 249 lica, najviše obolelih u Užicu. *Novosti*. <https://www.novosti.rs/srbija/vesti/975662/korona-ponovo-bukti-zlatiborskom-okrugu-zarazeno-jos-249-lica-najvise-bolelih-uzicu>
- RTVBN (2021, 16. januar). Fajzerov „plan“: Isporuka vakcina će kasniti. <https://www.rtvbn.com/3999217/fajzerov-plan-isporka-vakcina-ce-kasniti>
- Telegraf (2020а, 1. februar). Na smrtonosnom virusu žele da skupe lajkove: Instagram zvezde na udaru javnosti zbog jednog haštaga. <https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/svastara/3149419-na-smrtonosnom-virusu-zele-da-skupe-lajkove-instagram-zvezde-na-udaru-javnosti-zbog-jednog-hastaga>
- Telegraf (2020б, 31. mart). Najgori dan za Srbiju, imamo 7 mrtvih: Svi su muškarci. <https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/3172283-uzivo-prvi-pacijenti-stizu-na-sajam-u-novom-sadu-najmladji-u-beogradu-ima-19-godina>
- Furlan, M. (2021, 26. april). Piše Mira Furlan: Kako je preživeo Fauči. *Nova*. <https://nova.rs/kolumne/pise-mira-furlan-kako-je-preziveo-fauci/>
- Covid19 (2020, 27. februar). Информације о коронавирусу COVID-19, 27. 2. 2020 у 8 часова. <https://covid19.rs/информације-о-коронавирусу-covid-19-27-02-2020-у-8-час>
- World Health Organization (2020). Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)

Mirjana Adamović*

THE LANGUAGE OF COVID-19 IN PUBLIC DISCOURSE

Abstract: The Covid-19 pandemic caused changes that affected the way of life and daily functioning of people and inevitably affected our language as well. Undergoing changes, primarily in the domain of vocabulary, the language adapts to the new situation, medical terminology penetrates into everyday speech (*incubation, virology, anosmia, lethal, virulent, triage, comorbidity*), loan words (like a *lockdown* declared the word in 2020 of the British Collins Dictionary, *corona party*) and the emergence of new words (*koronaš, preležajnik*).

The aim of this paper is to examine these changes in the language of the media and support them with examples from electronic media, social networks, websites of official health and state institutions in order to better understand what is being written and said about the coronavirus pandemic.

Key words: coronavirus, Covid-19, terminology, new words, Serbian language

* Assistant Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Russian Language. E-mail address: mirjana.adamovic@fbg.ac.rs.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.62:[616.98:578.834(082)

32:[616.98:578.834(082)

КОВИД 19 : пандемија друштвених ризика и несигурности
/ Огњен Радоњић (уредник). – Београд : Универзитет,
Филозофски факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). –
166 стр. ; 24 cm

Тираж 200. – Стр. 7–19: Предговор / Огњен Радоњић. – Напомене
и библиографске референце уз радове. – Библиографија уз сваки
рад. – Abstracts.

ISBN 978-86-6427-171-4

а) Ковид 19 – Пандемија – Социолошки аспект – Зборници

б) Ковид 19 – Пандемија – Политички аспект – Зборници

COBISS.SR-ID 46091785

Аутори овог зборника су углавном познати, истакнути и утицајни. Све их красе објективност, истинољубивост, спремност за дијалог, толеранција и емпатија. Сви имају хуманистичку вредносну оријентацију: приврженост демократији, људским правима, владавини права итд. Научили су од Марка Миљанова да је јунаштво бранити себе од другог, а чојство (*humanitas*) бранити другог од себе.

Они су у већој или мањој мери, из ваљаних разлога, критички усмерени према политичком режиму у Србији у последњих девет година, посебно према популизму, ишчежавању опозиције у парламенту, организованом криминалу, системској корупцији, аферама, скандалима, повратку традиционализма и патријархализма, десничарењу, демографској кризи, одливу мозга, сиромаштву, друштвеним неједнакостима, глорификацији колаборациониста итд. Неки аутори сматрају да треба живети са својом науком у смислу тумачења друштвене стварности, али и у смислу друштвеног ангажмана који набоље преображава, односно модернизује друштва. Таквим понашањем аутори играју улогу интелектуалаца који јавно говоре и пишу о јавним проблемима.

Определили су се да се баве значајним научно-стручним проблемима и друштвено значајном проблематиком, особито оном која се тиче човека и друштва у време кризе. Убеђени су да су за развој друштва и наше мале земље приоритети: здравље, образовање (просвета), култура, економија, екологија итд. А данас је најважније да се наша представа човека и друштва испуни позитивнијим и лепшим садржајем.

Из рецензије професора Сретена Вујовића

